

Lietuva yra labai tinkamas gyventi žmogui kraštas, vienas tinkamiausių pasaulyje ne tik dėl gamtinių, bet ir dėl socialinių ekonominių sąlygų, vietos gyventojų pastangų gražinti, puoselėti savo Tėvynę. Mūsų dabar retai apgyventos teritorijos ateityje įgaus vis didesnę vertę, nes greitai Europoje tiesiog ims trūkti „laisvos“ erdvės nenorintiems gyventi mieste ir gyventojų perpildytoje teritorijoje. Todėl tikėtina, kad ir dalis Lietuvos kaimų ateityje atsigaus, ims kurtis iš naujo. Ir pirmiausia čia norės apsigyventi sugrįžę iš emigracijos ir didžiųjų miestų lietuviai. Tačiau tai bus ne taip greitai ir ne taip gausiai, kaip norėtųsi.

2012–2013 m. Lietuvos socialinių tyrimų centro Visuomenės geografijos ir demografijos institute buvo vykdomas nacionalinės mokslo programos „Socialiniai iššūkiai nacionaliniam saugumui“ mokslinių tyrimų projektas „Lietuvos retai apgyventos teritorijos ir jų gyventojai“. Monografijoje skelbiama dalis šio tyrimo metu surinktos ir apibendrintos medžiagos. Tai išsamus, kompleksiškas, teritoriškai detalus Lietuvos retai apgyventų teritorijų paveikslas, kuris turėtų sudominti sprendimus dėl Lietuvos teritorijos plėtros priimančias institucijas, akademinę visuomenę ir platų skaitytojų ratą besidomintį Lietuvos geografija.

Lietuvos retai apgyventos teritorijos

Vidmantas Daugirdas

Donatas Burneika

Edis Kriaučiūnas

Gintaras Ribokas

Saulius Stanaitis

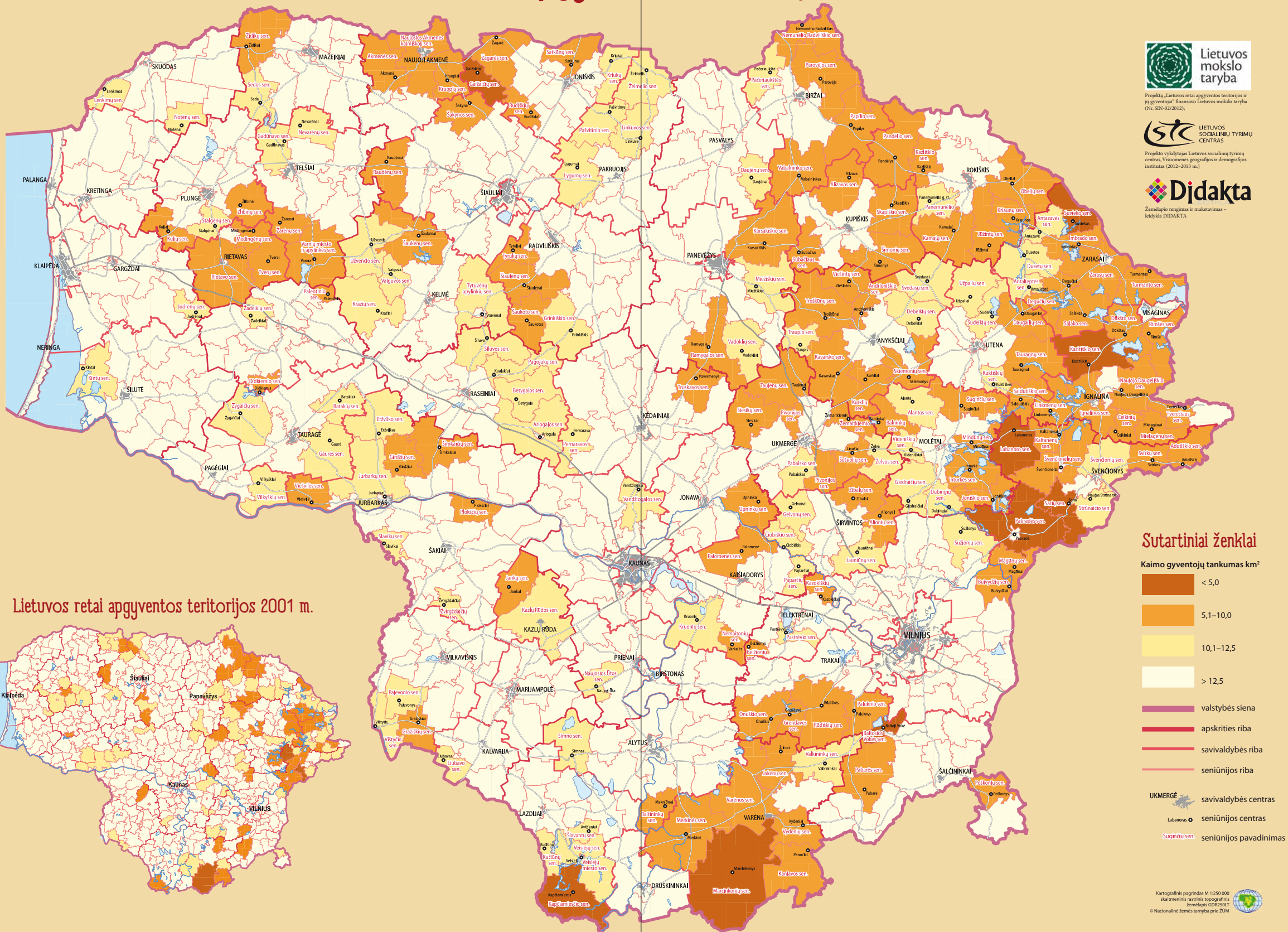
Rūta Ubarevičienė

Lietuvos retai apgyventos teritorijos

Lietuvos retai apgyventos teritorijos 2012 m.

Projektą „Lietuvos retai apgyventos teritorijos ir jų gyventojai“ finansavo Lietuvos mokslo taryba (Nr. SIN-02/2012).

Projektą vykdytojas Lietuvos socialinių tyrimų centras. Visuomenės geografijos ir demografijos institutas (2012–2013 m.)

Zemėlapis rengiamas ir muketavimas – leidžia DIDAKTA

Sutartiniai ženklai

Kaimo gyventojų tankumas km²

- < 5,0
- 5,1–10,0
- 10,1–12,5
- > 12,5

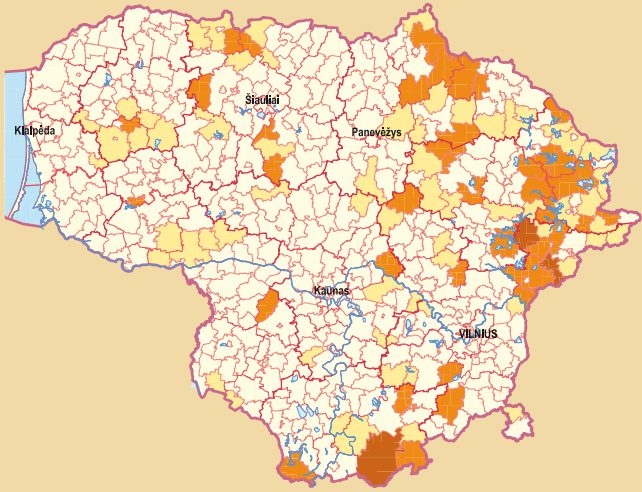
- valstybės siena
- apskrities riba
- savivaldybės riba
- seniūnijos riba

UKMERGĖ savivaldybės centras

Labanoras seniūnijos centras

Suginių sen. seniūnijos pavadinimas

Lietuvos retai apgyventos teritorijos 2001 m.

Vidmantas Daugirdas
Donatas Burneika
Edis Kriaučiūnas
Gintaras Ribokas
Saulius Stanaitis
Rūta Ubarevičienė

Lietuvos retai apgyventos teritorijos

M O N O G R A F I J A

Kolektyvinė monografija

Mokslinis redaktorius doc. dr. Vidmantas Daugirdas

Autoriai:

doc. dr. Vidmantas Daugirdas
prof. dr. Donatas Burneika
prof. dr. Saulius Stanaitis
dr. Edis Kriaučiūnas
dr. Gintaras Ribokas
dokt. Rūta Ubarevičienė

Paveikslus monografijai parengė Rūta Ubarevičienė
Santrauką į anglų kalbą išvertė Reda Dudienė
Maketavo UAB „SAVAS TAKAS“ IR KO
Viršelio dizainas Gediminas Akelaitis
Viršelio nuotraukų autorė Gintarė Pociūtė

Apsvarstė ir rekomendavo išleisti
Lietuvos socialinių tyrimų centro taryba
(2013 m. gruodžio 12 d., protokolo Nr. 9)

Recenzavo:

akad. Antanas Buračas (LEU)
prof. dr. (hp) Meilutė Taljūnaitė (LSTC)
prof. dr. Jolanta Aidukaitė (LSTC)
prof. dr. Dovilė Krupickaitė (VU)

Monografija parengta Lietuvos socialinių tyrimų centro Visuomenės geografijos ir demografijos institute 2012–2013 metais vykdant nacionalinės mokslo programos „Socialiniai iššūkiai nacionaliniam saugumui“ mokslinių tyrimų projektą „Lietuvos retai apgyventos teritorijos ir jų gyventojai“. Projektą finansavo Lietuvos mokslo taryba (Nr. SIN-02/2012).

TURINYS

ĮVADAS	6
I. RETAI APGYVENTŲ TERITORIJŲ SAMPRATA	11
1.1. Kas yra retai apgyventa teritorija?	11
1.2. Ką rodo teritorijos gyventojų tankumas?	12
II. DEPOPULIACIJA IR RETAI APGYVENTOS TERITORIJOS EUROPOS SAJUNGOJE	14
III. RETAI APGYVENTŲ TERITORIJŲ PAPLITIMAS LIETUVOJE	19
3.1. Ankstesni retai apgyventų teritorijų tyrimai	19
3.2. Retai apgyventų teritorijų paplitimas	22
3.2.1. Depopuliacija ir gyventojų tankumo mažėjimas	22
3.2.2. Retai apgyventos savivaldybės	24
3.2.3. Retai apgyventos seniūnijos	26
IV. GYVENTOJŲ DEMOGRAFINĖ BŪKLĖ IR JOS KAITOS TENDENCIJOS RETAI APGYVENTOSE TERITORIJOSE	31
4.1. Gimstamumas, mirtingumas ir natūrali kaita	31
4.2. Gyventojų sudėtis pagal amžių	35
4.3. Gyventojų migracija	40
4.3.1. Emigracija iš retai apgyventų savivaldybių	40
4.3.2. Vidinės migracijos kryptys	47
4.3.3. Emigracija iš retai apgyventų seniūnijų	49
V. GYVENVIEČIŲ TINKLO KAITOS ĮTAKA RETAI APGYVENTŲ TERITORIJŲ RAIDAI	50
5.1. Kaimo gyvenviečių tinklas ir jo kaita	50
5.1.1. Gyvenviečių tinklo formavimas sovietmečiu	50
5.1.2. Gyvenviečių sistemos pokyčiai 1989–2011 m.	52
5.1.3. Retai apgyventų teritorijų gyvenviečių tinklo apibūdinimas	53
5.1.4. Gyventojų ir gyvenviečių pasiskirstymo RAT ypatumai	55
5.1.5. Gyventojų teritorinė koncentracija	59
5.2. Miestų įtaka retai apgyventų teritorijų raidai	

5.2.1. Miestų įtaka gyventojų skaičiaus kaitai	63
5.2.2. Vilniaus miesto įtaka Rytų Lietuvoje	65
5.2.3. Kitų didesnių miestų įtaka retai apgyventoms teritorijoms	70
VI. RETAI APGYVENTŲ TERITORIJŲ SOCIALINĖS EKONOMINĖS RAIDOS YPATUMAI	73
6.1. Retai apgyventų savivaldybių socialinė ekonominė raida 2002–2012 m.	73
6.2. Žemės ūkio ir ūkininkavimo socialiniai ekonominiai aspektai	78
6.2.1. Retai apgyventų teritorijų žemės naudojimo ypatybės	78
6.2.1.1. Mažiau palankios ūkininkauti teritorijos	78
6.2.1.2. Žemės ūkio intensyvumo skirtumai	80
6.2.1.3. Žemėnaudos skirtumai ir žemės ūkio veiklos imitacija	85
6.2.1.4. Apleistos žemės ir jų naudojimo problema	89
6.2.1.5. Teisinė bazė apleistai žemei ir žemės ūkio plėtrai joje administruoti	92
6.2.2. Ūkininkų nuomonė apie ūkininkavimo galimybes retai apgyventose teritorijose	95
6.2.3. Retai apgyventų teritorijų talpumo problema	98
6.3. Miškų naudojimo ypatumai retai apgyventose teritorijose	106
6.4. Rekreacijos ir turizmo plėtra retai apgyventose teritorijose	110
6.5. Teritorinės atskirties didėjimas	115
6.6. Svarbiausios retai apgyventų teritorijų socialinės problemos gyventojų akimis	118
IŠVADOS IR APIBENDRINIMAI	126
RETAI APGYVENTŲ TERITORIJŲ VYSTYMO POLITIKOS GAIRĖS	130
SUMMARY	132
Literatūra	137
Priedas	144

IVADAS

Įprasta manyti, kad Lietuva – seniai įsisavintas ir gana tankiai apgyventas kraštas. Tačiau Lietuvoje sparčiai daugėja teritorijų, net ištisų regionų, „demografinių dykūrų“, kuriuose gyventojų tankumas yra labai mažas ir vis mažėja. Įsibėgėjusi depopuliacija ir retai apgyventų teritorijų (toliau – RAT) plitimas tampa nauju rimtu iššūkiu Lietuvos visuomenei ir valstybei. Dabar RAT jau apima 45 % šalies teritorijos. Problema yra labai aktuali, nes RAT yra tarsi indikatorius, kuris rodo, kas visos šalies galėtų laukti ateityje. Kad gyventojų skaičius ir tankumas šalyje mažėja jau nuo pat Nepriklausomybės atgavimo – nėra naujiena. Ir priežastys tarsi visiems aiškios – gausi emigracija, mažas gimstamumas, gyventojų senėjimas – šalis išgyvena demografinę krizę, vyksta depopuliacija, kasmet netenkame po didoką miestą gyventojų. Tačiau visuomenei bei valstybės institucijoms vis dar ne visai aiškūs RAT paplitimo ir plitimo mastai ir padariniai, kaip tai veikia vietos gyventojų gyvenimo sąlygas, kokia ateitis laukia šių teritorijų. RAT vis dar išlieka mažai ištirtu, nepažįstamu reiškiniu.

Lietuvos Nacionalinio saugumo strategijoje (2002, 2005, 2012) pabrėžiama, kad netolygi socialinė ir ekonominė raida, didelė gyventojų emigracija, kiti socialinės demografinės degradacijos reiškiniai kelia grėsmę nacionaliniam saugumui (Dėl Nacionalinio..., 2012). Todėl gyventojų netekimas, teritorijos ištuštėjimas Lietuvoje yra rimta problema, kuriai spręsti reikia ieškoti būdų ir priemonių jau dabar. Dabar reikia pradėti formuoti specialios regioninės politikos priemonių sistemą, skirtą RAT, galbūt net paskelbiant jas vienu iš prioritetų, pasiruošti tvarkyti tokias šalies teritorijas, kuriose jau ne tik nedaugėja gyventojų, bet ir tikriausiai nedaugės. Tai reiškia, kad reikia pergaltuoti nusistovėjusią valstybės teritorijos ir regionų vystymo politiką, kuri buvo orientuota į augančios populiacijos poreikius, vykdyti RAT socialinę ekonominę konversiją. Tai turėtų stabdyti demografinę, socialinę ekonominę RAT degradaciją, sudaryti sąlygas vystymuisi arba bent jau stabilizuoti padėtį, neleistų didėti teritorinei ir socialinei RAT gyventojų atskirčiai.

Monografijos tikslas – atskleisti Lietuvos retai apgyventų teritorijų paplitimo, jų gyventojų demografines ir socialines ypatybes, raidos tendencijas. Stengtasi išryškinti, ne tik kur ir kiek RAT Lietuvoje yra, bet ir kuo jos skiriasi nuo kitų Lietuvos teritorijų. Pabandėme užtikrinti ankstesnių tyrimų tęstinumą, apibendrinti mūsų sukauptą medžiagą. Tik pabrėžiame, kad šioje knygoje nemėginame apibendrinti visų šiai tematikai artimų, anksčiau kitų šalių ar Lietuvos mokslininkų atliktų ir paskelbtų mokslo darbų (specialiai Lietuvos RAT skirtų tyrinėjimų tiesiog nebuvo), susitelkėme ties mūsų pačių gautų, surinktų naujausių statistinių duomenų analize. Kompleksiškai išanalizavome Lietuvos RAT – bandėme įvertinti, ar gyventojų tankumo mažėjimas daro įtaką kaimo ekonomikai, kokie yra ekonominės veiklos, žemėnaudos ir ūkininkavimo, rekreacijos ir turizmo ypatumai, kuo ypatingas gyvenviečių tinklas, kuo skiriasi gyventojai, jų pagrindinės demografinės tendencijos, migracijos ypatumai, kokių sunkumų kyla gyvenant tokioje teritorijoje. Tai tarsi mėginimas atsakyti į klausimą, ar mažas gyventojų tankumas yra procesų pasekmė, ar priežastis, kiek

jis gali turėti įtakos demografiniams, socialiniams, ekonominiams ir kitokiems RAT rodikliams. Aišku, kad mes labiau užfiksavome esamą būklę, ją įvertinome, o atsakyti į klausimą, kodėl taip yra, kodėl Lietuva tampa retai apgyventu kraštu, ne taip paprasčia. Tai mums pavyko tik iš dalies. Tikimės, kad ši knyga pravers ne tik geografijos, bet ir įvairių kitų socialinių mokslų krypties mokslininkams, studentams, visiems, kurie domisi Lietuvos geografija, demografinė, socialine ir ekonomine raida, atkreips socialinės ekonominės politikos formuotojų ir viešojo valdymo praktikų dėmesį.

RAT reiškinys Lietuvoje atkreipė mūsų dėmesį jau daugiau kaip prieš dešimtmetį. Dideli RAT plitimo mastai paskatino imtis nuodugnesnių tyrimų. Manėme ir manome, kad teritorinės depopuliacijos reiškinį Lietuvoje būtina pažinti, siekiant užbėgti už akių pavojingai teritorijų socialinei ir ekonominei degradacijai ir dėl to kylančiai grėsmei – šalies teritorinės plėtros tolygumo praradimui.

2012–2013 m. Lietuvos socialinių tyrimų centro Visuomenės geografijos ir demografijos institute buvo vykdomas nacionalinės mokslo programos „Socialiniai iššūkiai nacionaliniam saugumui“ mokslinių tyrimų projektas „Lietuvos retai apgyventos teritorijos ir jų gyventojai“. Monografijoje skelbiama dalis šio tyrimo metu surinktos ir apibendrintos medžiagos. Šis tyrimas, lyginant su ankstesniais, buvo platesnis, išsamus, kompleksiškas, pasižymėjo teritoriniu detalumu (regioniniu ir lokaliu lygmeniu), jį vykdė įvairių visuomenės geografijos mokslo šakų mokslininkai – gyventojų ir gyvenviečių, ekonominės, socialinės, kaimo, turizmo ir rekreacijos specialistai. Pagrindinis analizavimo laikotarpis apėmė dešimtmetį tarp 2001 ir 2011 m. gyventojų surašymų, tačiau kai kuriais atvejais naudojami, lyginami ir seniau atliktų tyrimų ar statistikos duomenys.

Tyrimo metu gauta naujų, unikalių, empirinių lokalinio lygmens duomenų. Tai padėjo plėtoti Lietuvos visuomenės geografijos ir regioninius tyrimus Lietuvoje, paskatino tarptautinį mokslininkų bendradarbiavimą, mokslinių publikacijų ir pranešimų skelbimą užsienio mokslo leidiniuose ir renginiuose. Vykdam projektą atlikta RAT inventorizacija seniūnijų lygmeniu, sudaryta RAT duomenų bazė, RAT žemėlapis, parengta RAT socialinės ir ekonominės stebėsenos metodika, pasiūlytos specialios RAT vystymo politikos gairės. Tai turėtų atkreipti sprendimus priimančių Lietuvos institucijų dėmesį.

Šio tyrimo objektas – RAT Lietuvoje, tai yra tokie teritoriniai vienetai (seniūnijos, savivaldybės), kuriuose kaimo gyventojų tankumas neviršija 12,5 gyv./km². Kaip jau buvo minėta, pasirinkome kaimo gyventojų tankumo iki 12,5 gyv./km² ribą, kuri buvo nustatyta ankstesnio tyrimo, atlikto 2006 m., metu. Šiame tyrime laikėmės anksčiau nustatytos gyventojų tankumo ribos, kad būtų galimybė įvertinti RAT paplitimo tendencijas.

RAT problemą nagrinėjome keliais teritoriniais lygmenimis – pradedant nuo plataus europinio konteksto trumpos apžvalgos, pereinant prie Lietuvos teritorijos ir savivaldybių lygmens ir baigiant smulkiausio teritorinio vieneto Lietuvoje – seniūnijos – lygmeniu. Seniūnijos buvo pagrindinis tyrimo teritorinis vienetas.

Pagrindiniai tyrimui naudoti duomenų šaltiniai šie:

1. Lietuvos statistikos departamento internetinė duomenų bazė – <http://>

- www.stat.gov.lt/lt/, <http://db1.stat.gov.lt> ir leidiniai, kuriuose pateikiami gyventojų ir socialiniai ekonominiai duomenys savivaldybėse;
- Lietuvos gyventojų (2001 ir 2011 m.) ir žemės ūkio (2003 ir 2010 m.) surašymų duomenys, paskelbti Lietuvos statistikos departamento internetinėje duomenų bazėje <http://www.stat.gov.lt/lt/>, <http://osp.stat.gov.lt/> bei specialiuose LSD leidiniuose;
  - Tiksliniai projekto vykdymui gauti Lietuvos gyventojų registro duomenys;
  - Kiti statistinės informacijos šaltiniai: Lietuvos valstybinės mokesčių inspekcijos interneto puslapis – <http://www.vmi.lt>, Žemės ūkio informacijos ir kaimo verslo centro Ūkininkų ūkių registras – <http://www.vic.lt>, Lietuvos darbo biržos duomenys – <http://www.ldb.lt/Informacija/DarboRinka/Puslapiai/default.aspx>, Lietuvos miškų ūkio statistika – <http://www.amvmt.lt/2013/ST2013.aspx?&MID=0&AMID=790> ir kt.
  - RAT gyventojų, ūkininkų, seniūnų 2006 ir 2012 m. mūsų atliktų apklausų duomenys;
  - Mokslinės, teisinės ir kitokios literatūros šaltiniai – publikacijos apie Lietuvos ir kitų Europos šalių RAT.

Iš esmės tyrimui naudojamų duomenų tikslumas ir patikimumas yra pakankamas. Tačiau jau ankstesni tyrimai parodė, kad kai kurie nurodyti šaltiniai kelia tam tikrų duomenų tikslumo problemų. Deja, vadinamųjų „Namų knygu“ vedimo seniūnijose atsisakymas sužlugdė detalios teritorinių vienetų duomenų sociogeografinės analizės galimybę. Seniūnijos neturi oficialaus teritorinio administracinio vieneto statuso ir duomenų apie savo teritorijos gyventojus dažniausiai nerenka. Tik dalis seniūnų savo iniciatyva vis dar renka duomenis apie gyventojus. Taip pat duomenis apie gyventojus registruoja ir savivaldybės, tačiau ir jos tikslų duomenų apie seniūnijų gyventojus neturi. Todėl dažnai kyla problemų net ir dėl tikslaus seniūnijų plotų ir gyventojų skaičiaus nustatymo, nes įvairiuose duomenų šaltiniuose pateikiami skaičiai skiriasi. Štai ir Lietuvos gyventojų registras, pateikęs projektui duomenis apie gyventojus, perspėjo, kad informacija apie gyventojų skaičių, gimstamumą ir kt. yra „registrinė“ ir ne visiškai rodo tikrą situaciją – ne visi gyventojai deklaruoja savo išvykimą, kai kurie nurodo kitą vaikų gimimo vietą ir kt. Nors dėl to duomenų paklaidos neturėtų būti didelės. Nesunku pastebėti, kad ir Statistikos departamento, Darbo biržos ar seniūnijų ir savivaldybių pateikiami duomenys apie nedarbo lygį taip pat skiriasi, kartais net ir itin smarkiai.

Jau 2001 m. gyventojų surašymo rezultatų tikslumas kėlė abejonių, jų išliko ir dėl 2011 m. gyventojų surašymo duomenų. Daugelyje seniūnijų gyventojų skaičius surašymo metu „smukteli“ žemyn, o po metų jau „atgauna“ ankstesnes pozicijas. Taigi, galima manyti, kad per surašymus dalies gyventojų tiesiog nepavyko surašyti. Kai kurie seniūnai mums pateikė surašymo rezultatų neatitinkančius duomenis ir patikino, kad gerai žino tikrąjį savo seniūnijos gyventojų skaičių. Kai kurie seniūnai

žino tik oficialius arba orientacinius duomenis, tačiau pripažįsta, kad seniūnijos teritorijoje formaliai registruotų ir iš tikrųjų gyvenančių gyventojų skaičius skiriasi. Ypač tai aktualu dideliu rekreaciniu patrauklumu išsiskiriančioms vietovėms.

Pagrindinis tyrimo metodas – kompleksinė sociogeografinė RAT analizė. Taip pat tyrime integruotai taikomi kokybiniai ir kiekybiniai metodai: statistinė-matematinė analizė; duomenų kartografavimas; mokslinės, teisinės ir kitokios literatūros analizė; loginė analizė, dedukcinis ir indukcinis metodai; aprašomasis metodas; genetinis metodas (reiškinių ir procesų atsiradimo ir vystymosi analizė); gyventojų, ūkininkų, seniūnų anketavimas, tiesioginės apklausos ir interviu; lyginamoji analizė; duomenų ir rezultatų sintezė. Taikant šiuos metodus (kai kurie metodai plačiau aprašomi monografijos skyriuose prie pateikiamų konkrečių tyrimo rezultatų) surinkti duomenys apie RAT įvertinti ir susisteminti, sudarytas retai apgyventų seniūnijų sąrašas (183 seniūnijos), nustatyti teritoriniai RAT Lietuvoje paplitimo mastai, dėsninumai ir tendencijos, demografinė RAT gyventojų būklė, migracijos, gyvenviečių tinklo kaitos ypatybės, RAT socialinės ir ekonominės raidos ypatybės, atskleistos ir įvertintos svarbiausios RAT gyventojų socialinės ir ekonominės problemos.

Monografiją sudaro įvadas, šešios pagrindinės dalys, išvados ir apibendrinimai, RAT vystymo politikos gairės, santrauka anglų kalba, literatūros sąrašas, priedas. 1-oje monografijos dalyje (autorius V. Daugirdas) trumpai aptariama, kas yra laikoma RAT, ką rodo teritorijos gyventojų tankumas, 2-oje dalyje (autorius V. Daugirdas) taip pat trumpai apžvelgiamos depopuliacijos tendencijos ir RAT paplitimas Europos Sąjungoje. 3-ioje dalyje (autorius V. Daugirdas) analizuojamas RAT paplitimas Lietuvoje, pateikiama trumpa ankstesnių RAT tyrimų apžvalga, įvertinamos depopuliacijos ir gyventojų tankumo kaitos tendencijos, analizuojamas RAT paplitimas savivaldybių ir seniūnijų lygmenimis, vertinami jų paplitimo pokyčiai.

4-oje monografijos dalyje detalai nagrinėjama Lietuvos RAT gyventojų demografinė būklė ir jos kaitos tendencijos. 4.1–4.2 skyriuose (autoriai V. Daugirdas ir S. Stanaitis) analizuojamos gimstamumo, mirtingumo, natūralios kaitos ir gyventojų sudėties pagal amžių ypatybės, įvertinamas gyventojų tankumo ir pagrindinių demografinių rodiklių ryšys. 4.3 skyriuje (autorius D. Burneika) tyrinėjamos gyventojų migracijos ypatybės – bendrosios migracijos apimtys, vidinės migracijos ir emigracijos teritoriniai skirtumai, migracijos tendencijos ir kryptys.

5-oji dalis skirta gyvenviečių tinklo kaitos įtakai RAT raidai aptarti. 5.1 skyriuje (autorius E. Kriauciūnas) išsamiai analizuojamas kaimo gyvenviečių tinklas ir jo kaita, o 5.2 skyriuje (autoriai D. Burneika ir R. Ubarevičienė) – miestų įtaka.

Plačiausia 6-oji monografijos dalis skirta kompleksiskai išnagrinėti RAT socialines ekonomines ypatybes. 6.1 skyriuje (autorius D. Burneika) įvertinamos bendrosios socialinės ekonominės raidos tendencijos RAT savivaldybėse 2002–2012 metais. 6.2. skyriuje (autorius G. Ribokas) išsamiai ir detalai išnagrinėti įvairūs žemės ūkio ir ūkininkavimo socialiniai ekonominiai aspektai – žemėnauda, žemės ūkio intensyvumas, apleistų žemių problema, įvertinta ūkininkų nuomonė apie ūkininkavimo galimybes RAT, jų socialinis ekonominis talpumas. 6.3–6.4 skyriuose (autorius E. Kriauciūnas) apžvelgti miškų naudojimo, rekreacijos ir turizmo ypatumai,

6.5 skyriuje (autorius V. Daugirdas) įvertinamas RAT teritorinės atskirties didėjimas, 6.6. skyriuje (autorius V. Daugirdas) aptariama gyventojų nuomonė apie svarbiausias gyvenimo RAT socialines problemas.

Tyrimų rezultatams iliustruoti monografijoje pateikiami 72 paveikslai ir 22 lentelės. Naudotos literatūros sąrašė yra 131 publikacija ir interneto šaltinis. Priede skelbiama detali statistinė informacija apie Lietuvos RAT seniūnijas ir sociologinių apklausų anketų pavyzdžiai.

Lietuva yra labai tinkamas gyventi žmogui kraštas, vienas tinkamiausių pasaulyje ne tik dėl gamtinių, bet ir dėl socialinių ekonominių sąlygų (Lietuva – 34-oji..., 2010; Kojala, Keršanskas, 2013). Mūsų RAT ateityje įgaus vis didesnę vertę, nes greitai Europoje tiesiog ims trūkti „laisvos“ teritorijos nenorintiems gyventi mieste ir gyventojų perpildytoje teritorijoje, pritrūks teritorijų žemės ūkiui. Todėl tikėtina, kad ir dalis Lietuvos kaimų ateityje atsigaus, ims kurtis iš naujo. Ir pirmiausia čia norės apsigyventi sugrįžę iš emigracijos ir didžiųjų miestų lietuviai. Tačiau tai bus ne taip greitai ir ne taip gausiai, kaip norėtųsi.

Padėka

Šios knygos autoriai nuoširdžiai dėkoja visiems Lietuvos retai apgyventų teritorijų gyventojams, seniūnams, seniūnijų darbuotojams, ūkininkams, dalyvavusiems tyrime, suteikusiems tyrimui vertingos informacijos.

Esame dėkingi Lietuvos mokslo tarybai už paramą ir galimybę vykdyti aktualius mokslinius tyrimus.

Lietuvos gyventojų registro tarnybai prie Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministerijos – už suteiktus duomenis.

Lietuvos statistikos departamentui – už puikiai parengtą statistinių duomenų bazę ir jos prieinamumą.

LEU Gamtos mokslų fakulteto Socialinės geografijos ir turizmo katedros studentėms Paulinai Strikaitei, Julijai Mažulytei, Inetai Barkauskaitei, Santai Neimanaitei, Ievai Žvigaitytei, Linai Skrodenytei, Gintarei Šimkevičiūtei, Laimai Žvironaitei – už pagalbą vykdant RAT gyventojų apklausas.

VU Filosofijos fakulteto Sociologijos katedros studentėms Erikai Pociūtei ir Giedrei Zalatorytei – už pagalbą apdorojant gyventojų sociologinės apklausos duomenis.

Gamtos tyrimų centro Geologijos ir geografijos doktorantei Gintarei Pociūtei – už pagalbą vykdant RAT tyrimus.

Leidyklai „Didakta“ – už parengtą Lietuvos retai apgyventų teritorijų žemėlapi.

Nuoširdžiai dėkojame ir visiems kitiems šio tyrimo talkininkams.

I. RETAI APGYVENTŲ TERITORIJŲ SAMPRATA

1.1. Kas yra retai apgyventa teritorija?

Iki 2006 metų Europos Sąjunga per struktūrinius fondus rėmė regionus, kuriuose ypač mažas gyventojų tankumas. Tuomet Europos Sąjungoje RAT buvo laikomos tokios teritorijos, kuriose gyventojų tankumas tesiekė nuo 8 iki 15 gyv./km². Panašiais rodikliais dabar vadovaujasi ir Šiaurės retai apgyventų teritorijų organizacija NSPA (<http://www.nspa-network.eu>). Norvegijos, Švedijos ir Suomijos šiaurines teritorijas apimančiame regione gyventojų tankumas nesiekia 5 gyv./km². Tiesa, kai kuriuose dokumentuose (European..., 2002) rašoma, kad RAT priskirtos net tos teritorijos, kuriose gyventojų tankumas yra iki 60 gyv./km². Lyginant su labai urbanizuotomis ir tankiai apgyventomis ES šalimis, Lietuvai toks rodiklis netinkamas, nes vidutinis gyventojų tankumas 2012 m. tesiekė 46 gyv./km², todėl visa Lietuva galėtų būti laikoma retai apgyventa šalimi.

Dabar reikėtų orientuotis į ypač retai apgyventų teritorijų kategoriją. Pavyzdžiui, Šiaurės šalyse – tai tokios teritorijos, kuriose gyventojų tankumas nesiekia 8–12,5 gyv./km² (NSPA..., 2009), kai kuriose kitose ES šalyse joms priskiriamos teritorijos, kuriose kaimo gyventojų tankumas nesiekia 10 gyv./km² (Zasada ir kt., 2013). Šiaurės šalyse RAT laikoma tokia, kai mažas gyventojų tankumas dera su retu gyvenviečių ir socialinės infrastruktūros tinklu, kas sukelia tam tikrų keblumų ūkinei veiklai (Gloersen ir kt., 2005). Kitas RAT apibūdinimas yra pateikiamas Europos Komisijos trečiajame ekonomikos ir socialinės sanglaudos pranešime: RAT yra „dažnai įsikūrusios atokiose vietovėse, toliau nuo urbanizacijos centrų ir pagrindinių susisiekimo tinklų. Jų izoliacija atsiranda dėl topografinių ypatumų (tokių kaip kalnų grandinės) ir jos išsiskiria gyventojų senėjimu, ribota infrastruktūra, žemu pagrindinių paslaugų lygiu, mažomis pajamomis vienam gyventojui, žemos kvalifikacijos darbo jėga, menka integracija į globalią ekonomiką“ (Escalona-Orcao, Diez-Cornago, cit. pgl. European Commission, 2007, p. 295). Toks apibūdinimas iš esmės tinka ir Lietuvos RAT, tik vietoj kalnų grandinių čia įtakos turi mažiau derlingas dirvožemis, didelis miškingumas ir ežeringumas.

Lietuvoje RAT taip pat bandyta išskirti, teikiant paramą mažiau palankioms ūkininkauti vietovėms. Lietuvos Respublikos žemės ūkio ministerija 2000 m. buvo nustačiusi, kad RAT gali būti laikomos tokios teritorijos, kuriose gyventojų tankumas nesiekia 17 gyv./km² (Nustatyti..., 2000). Taip pat buvo remiamos ir tos teritorijos, kuriose gyventojų tankumas ne didesnis kaip 18 gyv./km² ir mažėjo per pastaruosius trejus metus arba kurioje gyventojų tankumas yra ne didesnis kaip 20 gyv./km² ir ne mažiau kaip 28 % seniūnijos gyventojų yra 60 metų ir vyresni, be to, per pastaruosius trejus metus šis rodiklis negerėjo. Nuo 2004 m. Lietuvoje RAT jau priskirtos tokios vietovės, kuriose gyventojų tankumas mažesnis negu 50 % šalies vidurkio (tuomet

buvo 26, dabar būtų apie 23 gyv./km²) (Dėl..., 2004). Vis dėlto tokios vietovės Lietuvoje dar nėra retai apgyventos.

2000 m. pradėdami savo tyrimus ir RAT paiešką, suabejojome, ar Lietuvoje yra daug itin retai apgyventų teritorijų, kuriose gyventojų tankumas nesiekia 10 gyv./km². Todėl pasirinkome kaimo gyventojų tankumo iki 12,5 gyv./km² ribą, orientuodamiesi į tuometį vidutinį kaimo gyventojų tankumą rečiausiai apgyventose savivaldybėse. Šiame tyrime taip pat laikėmės anksčiau nusistatytos ribos, kad būtų galima palyginti dabar gautus duomenis su ankstesniaisiais, gautais 2001–2003 ir 2006 m.

1.2. Ką rodo teritorijos gyventojų tankumas?

Jau seniai gyventojų tankumas bandomas sieti su teritorijos talpumu – teritorijoje gali būti tiek gyventojų, kiek jų joje gali normaliai gyventi. Turėtume prisiminti T. R. Malthusą (1766–1834), išgarsėjusį veikalu Gyventojų raidos principai (1798). Jis išvelgė gyventojų talpumo problemą, suformuluodamas garsųjį savo dėsnį – žmonių skaičius Žemėje auga pagal geometrinę progresiją, o pragyvenimo išteklių – tik pagal aritmetinę arba nekinta. Todėl periodiškai kylančios masinės ligų epidemijos, karai ar badas, moraliniai reprodukcijos apribojimai yra natūralus gyventojų skaičiaus reguliatorius. Tai paskatino formuoti optimalaus gyventojų skaičiaus teoriją (Нелецов, 2007).

JAV antropologas L. A. White'as (1900–1975) knygoje *The Evolution of Culture* (1959) suformulavo vadinamąjį White'o bazinį kultūros evoliucijos dėsnį, kuriuo aiškino ir teritorijos talpumą bei gyventojų tankumo dėsningumus. L. A. White'as teigė, kad kultūra, etnosas yra sudėtinga termodinaminė sistema, kurios svarbiausia funkcija naudojant technologijas išgauti, sukaupti ir suvartoti energiją: „Kultūra vystosi dėl didėjančio sunaudojamos energijos kiekio, tenkančio vienam gyventojui per metus, arba dėl darbo įrankių, kuriais yra panaudojama energija, efektyvumo augimo“ (Уайт, 1996). Taigi tiek kultūros raidą, tiek gyventojų tankumą lemia iš aplinkos išgaunamas ir panaudojamas energijos kiekis – teritorijoje yra tiek gyventojų, kiek jie sugeba iš aplinkos pasisavinti energijos visais pavidalais.

Lietuvoje apie valstybės ar teritorijos talpumą savo darbuose, iš kurių svarbiausias yra *Baltijos respublikų politinė geografija* (1929), pirmasis prabilo geografas K. Pakštas (1893–1960). Jis tikėjosi, kad Lietuvoje bus didelis gyventojų perteklius ir lengviausias būdas šią problemą išspręsti yra emigracija, kuri neišvengiama. Todėl šio natūralaus proceso sustabdyti neįmanoma ir nereikia, vertėtų tik reguliuoti emigracijos kryptis ir tempus arba sukurti „atsarginę Lietuvą“, kurioje gyventojų perteklius galėtų persikelti (Pakštas, 1929; Pakštas, 1935; Pšibilskis, 2003).

Lietuvai atkūrus Nepriklausomybę tradicine ir svarbia RAT ūkio kryptimi išlieka žemės ūkis. Tačiau žemės ūkio plėtrą stabdo nedidelis žemės našumas, mažas derlingumas, smulki žemėvaldos struktūra, ekstensyvus, įvairiašakis ūkininkavimo pobūdis, ūkininkų amžiaus didėjimas, sunkiai mažais kiekiais realizuojama žemės

ūkio produkcija, technikos stoka ir kt. Stambesnių ūkininkų RAT palyginti yra mažai. Spartesnės žemės ūkio plėtros artimiausiais metais tikėtis sunku. Todėl tapo aišku, kad reikia apskaičiuoti, kiek tokiose teritorijose iš žemės ūkio gali išgyventi žmonių. Kaimo demografinį talpumą, įvertinant pajamas ir užimtumą, pabandė nustatyti J. Ramonienė (Ramonienė, 2000). Šiame tyrime demografinis talpumas buvo apskaičiuotas pagal žemės ūkio naudmenų našumą ir ūkių dydį, remiantis metodika, kurią sudarė Lietuvos agrarinės ekonomikos institutas, pritaikius Europos Sąjungos standartus (Ribašauskienė, Uždanavičienė, 1999).

Atlikus tyrimą paaiškėjo, kad ūkininkaujant našiose žemėse ir pajamas gaunant tik iš žemės ūkio, 5 ha ūkyje gali pragyventi 1,0–2,2 asmenų šeima. Ne tokių palankių žemės ūkiui kaimo vietovių gyventojai, kad išsimaitintų tiek pat žmonių, turi dirbti 3 kartus didesnę plotą. Nors ūkiai ir stambėja, RAT vyrauja smulkesni ūkiai, o vidutinis ūkio dydis dažnai atsilieka nuo šalies vidurkio (9,66 ha): Širvintų r. sav. – 7,39 ha, Ukmergės r. sav. – 7,56, Kazlų Rūdos sav. – 7,75 ha, Molėtų r. sav. – 7,79 ha, Utenos r. sav. – 8,38 ha (Ūkių..., 2012). Rentabilus šeiminių ūkių plėtojimas galimas tik stambiuose ūkiuose, tačiau, stambėjant ūkiams, gerokai sumažėja teritorijos talpumas. Akivaizdu, kad RAT ūkininkavimo sąlygos skiriasi nuo kitų regionų ir yra mažiau palankios, todėl čia yra mažesnės gyventojų gaunamos pajamos ir žemesnis pragyvenimo lygis, o iš žemės ūkio gali išgyventi tik 5–6 % ar dar mažiau dabartinių gyventojų. Todėl RAT talpumas, atsižvelgiant į žemės ūkio naudmenų našumą ir ūkių dydį, viršijamas kelis kartus (2006 m. – daugiau kaip 5 kartus) (Daugirdas, Baubinas, 2008). Nors ūkininkai gauna nemažai pajamų ir iš kitokios, neagrarinės veiklos, depopuliacijos bazė dar išlieka didelė.

Taigi gyventojų tankumas gali rodyti teritorijos talpumą – kiek gyventojų gali būti esant tam tikram pragyvenimo ir šalies išsivystymo lygiui, kiek žmonių gali išlaikyti teritorija nedegraduodama. Augant šalies ar regiono ekonomikai, pragyvenimo lygiui, plėtojantis technologijoms, intensyvėjant prekybai, kyla ir teritorijos talpumas. Tačiau įtakos turi ne vien ekonominis išsivystymas, technologijų ar kultūros laimėjimai, bet ir gamtinės sąlygos (itin sausas arba drėgnas, karštas arba šaltas klimatas, nederlingi dirvožemiai), išteklių gausa ir įvairovė, jų panaudojimo efektyvumas. Svarbi yra ir socialinės sferos būklė – medicinos priežiūros, švietimo, kultūros įstaigų, parduotuvių, bankų skyrių, pakankamai išplėta transporto, ryšių ir susisiekimo infrastruktūra, darbo vietų pasiūla, šilumos, elektros energijos tiekimo, atliekų ir nuotekų sutvarkymo užtikrinimas.

Jei teritorijoje gyventojų skaičius ir tankumas nekinta arba kinta labai lėtai, vadinasi, toks ir yra tos teritorijos talpumas. Tuomet galime kalbėti apie demografinę homeostazę (gr. *homeo* – lygus, *stazis* – būklė, būseną) – pastovi, pusiausvyros būseną: nei gyventojų skaičiaus augimas, nei mažėjimas – balansavimas ties teritorijos talpumo riba. Demografinės homeostazės koncepcijos autorius A. G. Višnevskis teigė, kad žmonėms būdinga siekti darnos su aplinka; jei poreikiai pralenkia aplinkos teikiamas galimybes, žmonės ima sąmoningai arba nesąmoningai reguliuoti savo bendruomenės dydį (Вишнеvский, 1982).

Augantis gyventojų tankumas rodo, kad talpumas dar nėra viršytas, mažė-

jantis – kad gyventojų teritorijoje yra per daug. Gyventojų perteklių sukelia padidėjęs gimstamumas ir natūralus prieaugis, pailgėjusi vidutinė gyvenimo trukmė, imigracija, ūkio nuosmukis, išteklių išekvojimas. Gali atrodyti paradoksalu, nes kai kuriuose regionuose ar miestuose gyventojų susitelkimas yra didžiulis ir dar auga, tuo sukeldamas daugybę sunkumų. Tuomet turėtume kalbėti apie gyventojų perteklių. Tačiau jei teritorijoje iš tikrųjų „netilptų“ gyventojai, jų daugėti neturėtų.

Kada teritorijos talpumas yra viršytas, o kada ne, klausimas yra sudėtingas ir vienareikšmio atsakymo nėra. Kad yra gyventojų perteklius, rodo akivaizdus aplinkos užterštumas ir degradavimas, didelis vandens, maisto, žemės, darbo vietų, būsto trūkumas, gyvenimo lygio kritimas. Peržengus optimalaus populiacijos dydžio ribą visa tai kartu tampa stipriu gyventojų skaičių limituojančiu veiksniu. Suprantama, kad visi išteklių yra riboti, todėl tiek visame pasaulyje, tiek konkrečioje šalyje ar teritorijoje neišvengiamai ateina laikas, kai gyventojų skaičius nebegali augti arba net pradės mažėti.

Svarbu pažymėti, kad gyventojų perteklius gali būti būdingas ir itin retai apgyventoms teritorijoms. Tuomet gamtinės ir ekonominės socialinės sąlygos leidžia išsilaikyti teritorijoje tik nedideliu gyventojų skaičiumi, o padėties blogėjimas verčia net ir RAT gyventojus lėtinti reprodukciją, emigruoti į kitus šalies regionus ar net į kitas valstybes. Itin retai apgyventų teritorijų istorijoje galime aptikti pavyzdžių, kai netgi nežymūs aplinkos sąlygų pasikeitimai (pavyzdžiui, nedidelis metinio kritulių kiekio sumažėjimas, medžiojamos faunos migracinių kelių kaita arba ligos) galėjo sukelti demografinės krizės ir depopuliaciją. Pagerėjus sąlygoms, susireguliuodavo ir demografiniai procesai.

II. DEPOPULIACIJA IR RETAI APGYVENTOS TERITORIJOS EUROPOS SĄJUNGOJE

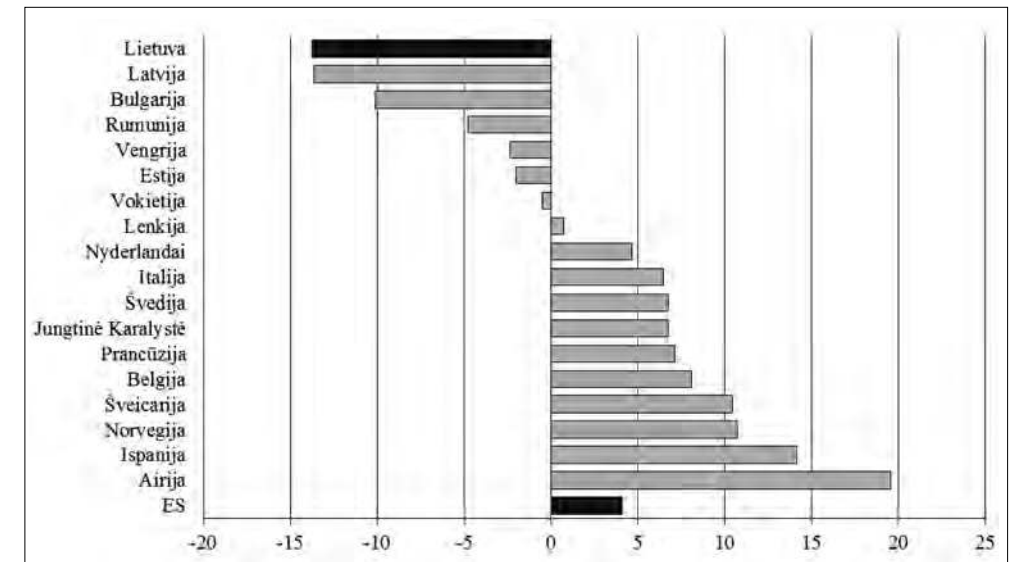
Analizuojant demografinės raidos tendencijas Europoje pastarąjį dvidešimtmetį, galima pastebėti, kad išsivysčiusioms šalims būdingas balansuojantis demografinės raidos modelis beveik be natūralios gyventojų kaitos. Kai kurios šalys (Vokietija, Italija, Rusija, Skandinavija) netektis kompensuoja išleisdamos imigrantus. Tačiau ryškėja ir nauja, penktoji, demografinės raidos stadija – depopuliacija. Apie tai leidžia teigti vykstantis gyventojų senėjimas, mažas ir mažėjantis gimstamumas, mažas natūralusis prieaugis arba vykstantis natūralus mažėjimas. Daugumoje Europos šalių – tai vyraujanti tendencija, ji ypač ryški Vidurio ir Rytų Europoje. Šiam regionui būdinga ir didelė emigracija, todėl gyventojų skaičius mažėja dar sparčiau, esama demografinės krizės požymių. Padėtis panaši kaip Lietuvoje, kai kur – nedaug geresnė. Tad tai, kas vyksta Lietuvoje, nėra unikalumu ar išimtis.

Lietuvoje, kaip ir Vidurio bei Rytų Europoje, demografinių pokyčių priežastys panašios – esminė politinė, ekonominė ir socialinė transformacija. Ir pradžia taip pat – apie 1990 m. gyventojų skaičius pradėjo mažėti daugelyje šalių. Labiausiai tai

buvo pastebima Baltijos šalyse, Ukrainoje, Baltarusijoje, Rusijoje, taip pat – Bulgarijoje (Daugirdas, Kriaučiūnas, Ribokas, 2013; 2.1 pav.).

Dabar JTO prognozuoja, kad nuo 2010 m. Europoje gyvenusių 738 mln. gyventojų iki 2050 m. jų turėtų sumažėti 19 mln., arba iki 719 mln. (World..., 2010). Nors anksčiau buvo prognozuojamas spartesnis gyventojų skaičiaus mažėjimas (World..., 2004). Prognozė ypač nepalanki Vidurio ir Rytų Europai, kur gyventojų turėtų sumažėti nuo 295 iki 257 mln. – net 38 mln. (World..., 2010). Ir tai yra vadinamasis vidutinis variantas, kurį dar galima vadinti optimistiniu. Kituose Europos regionuose numatomas gyventojų prieaugis – didžiausias Šiaurės Europoje, nedidelis – Vakarų ir Pietų Europoje.

„Eurostat“ pateikiamos prognozės Vidurio Europos šalims taip pat nepalankios, nors bendras ES šalių gyventojų skaičius turėtų pastebimai padidėti – nuo 501 mln. 2010 m. iki 524 mln. 2050 m. (+23 mln.) (1st January..., 2012; Population..., 2013). Sparčiausiai gyventojų skaičius dabar mažėja Lietuvoje ir Latvijoje (atitinkamai – 0,62 % ir 0,57 % per metus), Bulgarijoje (0,56 %) ir Vokietijoje (0,25 %) (Lietuvos gyventojų..., 2010). Per paskutinį dešimtmetį daugelis Vidurio Europos šalių neteko nemenkos dalies gyventojų, o didelių imigrantų srautų sulaukiančiose šalyse – Airijoje, Ispanijoje, Norvegijoje, Šveicarijoje ir kt. – gyventojų skaičius auga (2.1 pav.).

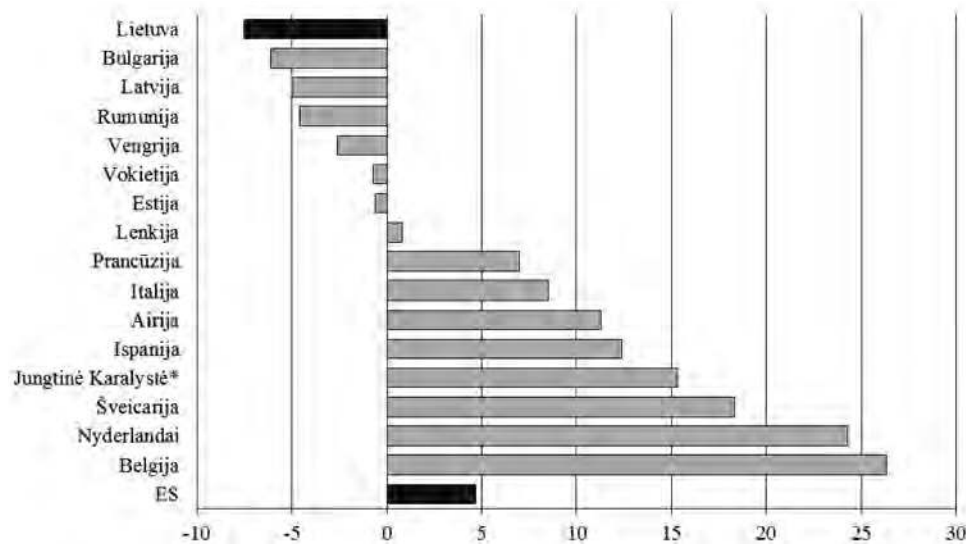

2.1 pav. Gyventojų skaičiaus kaita kai kuriose ES šalyse 2001–2012 m. (%) (pagal: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>)

Su depopuliacijos tendencijomis siejasi ir gyventojų tankumo mažėjimas per artimiausius 40 metų. Visoje Europoje jis sumažės labai nedaug – nuo 32 iki 31 gyv./km². Šiaurės Europoje netgi turėtų gana pastebimai padidėti – nuo 55 iki 63 gyv./km², Vakarų Europoje pasikeis nedaug – nuo 171 iki 174, Pietų Europoje nepasikeis – išliks 118 gyv./km². Tačiau Rytų Europoje gyventojų tankumas mažės nuo 16 iki 14 gyv./km² (World..., 2010). Aišku, reikia atsižvelgti į tai, kad prognozės sudarytojai Rytų Europai priskyrė visą Rusijos teritoriją.

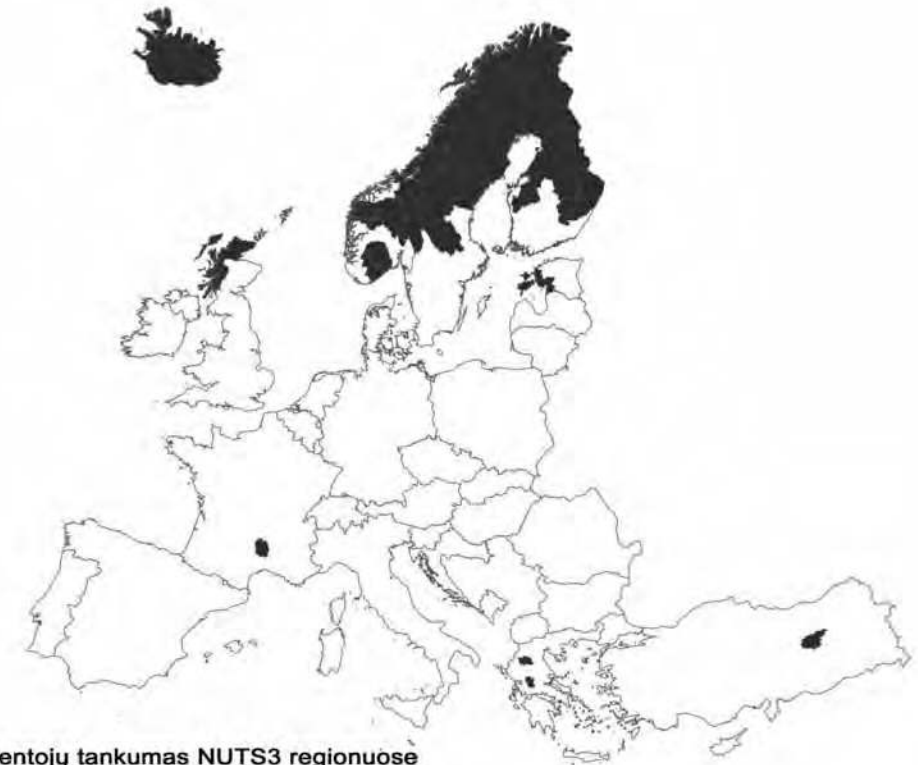
Per pastaruosius 10 metų Europos Sąjungos šalyse gyventojų tankumas kito nevienodai – vienur didėjo, kitur mažėjo. Sparčiausiai jis augo mažiausiose šalyse (Malta, Liuksemburgas, Lichtenšteinas), taip pat išsivysčiusiose Vakarų Europos šalyse (Belgija, Nyderlandai, Jungtinė Karalystė, Ispanija, Airija, Prancūzija), į kurias plūsta dideli imigrantų srautai. Labiausiai tankumas mažėjo Lietuvoje, taip pat ir kitose Vidurio Europos šalyse (Bulgarija, Latvija, Rumunija). Kitose šalyse pokyčiai buvo ne tokie dideli – kaimyninėje Lenkijoje gyventojų tankumas šiek tiek padidėjo, Estijoje ir Vokietijoje – sumažėjo (2.2 pav.).

2.2 pav. Gyventojų tankumo pokytis procentais 2000–2011 m. (gyv./km²) (pagal: Population density, 2013)

* Jungtinėje Karalystėje – 2000–2010 m.

Su depopuliacijos tendencijomis, vidutinio gyventojų tankumo mažėjimu siejasi ir RAT gausėjimas. Todėl ES daugėja retai apgyventų regionų. Dauguma jų telkiasi Šiaurės Europoje (2.3 pav.). „Eurostat“ duomenimis, 2000 m. ES šalyse buvo 33 dideli (NUTS 3) regionai, kuriuose gyventojų tankumas buvo mažesnis nei 15 gyv./km², o 2010 m. – jau 37. Nors bendras Europos Sąjungos gyventojų tankumas padidėjo nuo 112,3 iki 116,6 gyv./km² (<http://epp.eurostat.ec.europa.eu>), Lietuva Europos Sąjungos RAT žemėlapyje (2.3 pav.) dar neatsispindi, nes visa Lietuva laikoma vienu NUTS 3 regionu.

Gyventojų tankumas NUTS3 regionuose

■ < 15 gyv./km²

2.3 pav. Retai apgyventos teritorijos 2010 m. (<http://epp.eurostat.ec.europa.eu>)

Europoje RAT problema nėra nauja, ypač Šiaurės šalyse, kuriose mažas gyventojų tankumas šiaurinėse periferijose yra laikomas pagrindine šių regionų specifika (Gloersen, Dubois, Copus, Schurmann, 2005). Visose šalyse, kuriose yra RAT, iškyla panašių problemų – išibėgėja depopuliacija, regionai atsilieka infrastruktūros, verslo ir įvairių socialinių paslaugų įstaigų tinklo plėtra, išsiskiria didesniu nedarbo lygiu ir kt.

Šiaurės šalyse RAT aštriausia problema laikoma prastesnės susisiekimo galimybės. Šios teritorijos yra toli nuo pagrindinių miestų, labiausiai išvystytų teritorijų pietuose, todėl kyla kelionės kainos, kelių išlaikymas žiemos metu. Susisiekimo sunkumai daro šias vietas nepatrauklias ne tik gyventojams, bet ir verslo įmonėms. Kita problema, su kuria susiduria visos RAT, – tai didesnis nedarbo lygis, lyginant su kita šalies dalimi, ir mažesnės gyventojų pajamos, žemesnis pragyvenimo lygis (Gloersen, Dubois, Copus, Schurmann, 2005, 13). Be to, Suomijoje ir Švedijoje jaunuoliai, baigę studijas, įprastai negrįžta į savo gimtąsias vietas, nes jie gali susirasti darbą ten, kur studijuoja – didesniuose miestuose. Nepaisant nesureguliuoto santykio tarp gaunamo atlyginimo už darbą ir paslaugų bei produktų kainų rinkoje, žmonės iš kaimiškųjų vietovių gyventi ir dirbti traukia į miestus arba užsienį (Gloersen, Dubois,

Copus, Schurmann, 2005, 65). Tai būdinga ne tik Šiaurės, bet ir kitoms šalims.

Švedijoje dauguma kaimo gyventojų (ypač moterų) siekia įsidarbinti įmonėje ar įstaigoje, į kurią automobiliu nuvykti užtruktų ne ilgiau kaip 30–45 min. Švedijos kaimo vystymo agentūra RAT priskiria teritorijas, kurios nutolusios nuo miestų (didesnių nei 3 tūkst. gyventojų) tiek, kad kelionė automobiliu trunka 45 min. Tačiau retas švedas, gyvendamas toliau nuo savo darbo vietos, naudojami viešuoju transportu nuvykti ten, kur dirba; nėra populiari vykti viešuoju transportu apsipirkti ar praleisti laisvalaikio¹ (Sandow, Westin, 2010, 93–102; Forsberg, Stenbacka, 2013). Todėl viešojo transporto plėtra ne visur ir ne visada pasiteisintų.

Tikimasi, kad miškingus Švedijos ir Suomijos kaimiškuosius regionus galėtų išgelbėti turizmo sektoriaus plėtimas. Taip yra įmanoma, jei kaimus pritraukti gana daug žmonių, kurie čia galėtų gauti darbą, kurti šeimas ir užsitikrinti ateitį, augtų gyventojų skaičius ir gimstamumas, gerėtų infrastruktūra, pasikeistų viešoji nuomonė apie miškingąsias iki šiol „negyvenamas“ teritorijas. Regionai taptų patrauklesni investuotojams, turistams ir imigrantams, netgi paskatintų sugrįžti emigrantus (Lundmark, 2006, 2, 4, 11, 31).

Kita viena rečiausiai apgyventų teritorijų Europoje yra Teruelio provincija Aragono regione **Ispanijoje**. Šioje teritorijoje gyventojų skaičius per šimtmetį (nuo 1900 iki 2004 metų) sumažėjo 45 %, o gyventojų tankumas tesiekia 9,2 gyv./km² (Escalona-Orcao, Diez-Cornago, 2007, 296). Teruelio provincijos svarbiausios problemos yra pagrindinių paslaugų ribotas pasiekiamumas ir gyventojų senėjimas. Dažnai žmonės, sulaukę senatvės, išvažiuoja gyventi į mažesnes gyvenvietes, atokesnes vietas, o jaunosios kartos atstovai išvyksta į miestus, kur jiems yra daugiau saviraiškos galimybių. Dėl gyventojų senėjimo atsiranda didelis sveikatos centrų poreikis, tačiau tokie centrai dažniausiai yra statomi administraciniuose centruose arba didesnėse gyvenvietėse, o kaimuose nelieka net medicinos punkto (Escalona-Orcao, Diez-Cornago, 2007, 299).

Apie depopuliacijos keliamas problemas dažnai rašoma ir **Bulgarijoje** (Mladenov, Ilieva, 2012), kur depopuliacija nuo 1985 m. daugiausiai apėmė kaimo vietas kalnuose ir pasienio regionuose, todėl kelios dešimtys kaimų buvo išbraukti iš nacionalinio gyvenviečių registro². Problemos ir tendencijos Bulgarijoje panašios kaip ir kitur – depopuliacija, jaunesnių gyventojų emigracija į didesnius miestus ar rajonų centrus, prastas susisiekimas, didesnis nedarbas, mažesnės pajamos ir vartojimas. Nors pastebima, kad dalis į pensiją išėjusių gyventojų grįžta į savo gimtinę. Darbingo amžiaus žmonių tokiose vietovėse palyginti yra mažai, dėl to sunkiau steigti ir išlaikyti paslaugų sektoriaus įmones, pritraukti į jas jaunų, veiklių ir darbinių žmonių. Ir kiti procesai panašūs kaip Lietuvoje. Neišvengiamai mažėja mokyklų, medicinos, kitų įstaigų. Tai didina motyvaciją emigruoti, daro įtaką santuokų skaičiaus ir gimstamumo mažėjimui (Mladenov, Ilieva, 2012).

¹ Panašios tendencijos įsigali ir Lietuvoje.

² Atkreiptinas dėmesys į tai, kad, remiantis 2011 m. gyventojų surašymo duomenimis, Lietuvoje buvo 4 201 gyvenvietė, kuriose nebėra nė vieno gyventojų.

RAT darni (subalansuota) plėtra išlieka viena iš aktualiausių problemų Europoje. Retai apgyventuose regionuose (Suomijos, Norvegijos ir Švedijos šiaurėje, vidurio Ispanijoje ir Prancūzijoje, Škotijoje ir kitur) įgyvendinama speciali regioninio vystymo politika (Jauhiainen, 2000). Šiaurės šalyse regioninė politika gana sėkminga – aukštas pragyvenimo lygis pasiektas visoje teritorijoje ir nepriklauso nuo kai kurių regionų atokumo ir mažo gyventojų tankumo. Prie to prisideda ir specialios organizacijos, tokios kaip Šiaurės retai apgyventų teritorijų organizacija NSPA (<http://www.nspa-network.eu>), vykdanči nuolatinę savo regiono RAT stebėseną.

Kitose šalyse taip pat mėginama skatinti probleminių regionų plėtrą, tačiau tai nėra labai veiksminga. Kadangi pagrindiniai sunkumai RAT yra nedarbas, blogas susisiekimas ir menkas paslaugų sektorius arba jis sunkiai pasiekiamas, pirmiausia siūloma plėtoti susisiekimą – tiesti ir gerinti kelius. Šiaurės šalyse (Švedijoje, Suomijoje ar Norvegijoje) daug dėmesio skiriama geležinkeliams ir oro transportui, nes atstumai nuo didžiųjų miestų yra dideli ir jie sunkiai pasiekiami automobiliais tiek laiko, tiek kainos atžvilgiu. Kitas siūlomas sprendimas – paslaugų sektoriaus plėtra ir darbo vietų jame kūrimas, kad būtų patogiu ne tik vietos gyventojams, t. y. nereikėtų važiuoti į didesnius administracinius centrus, bet ir sukurtų daugiau darbo vietų, pritrauktų arba išlaikytų jaunesnius gyventojus (Gloersen, Dubois, Copus, Schurmann, 2005).

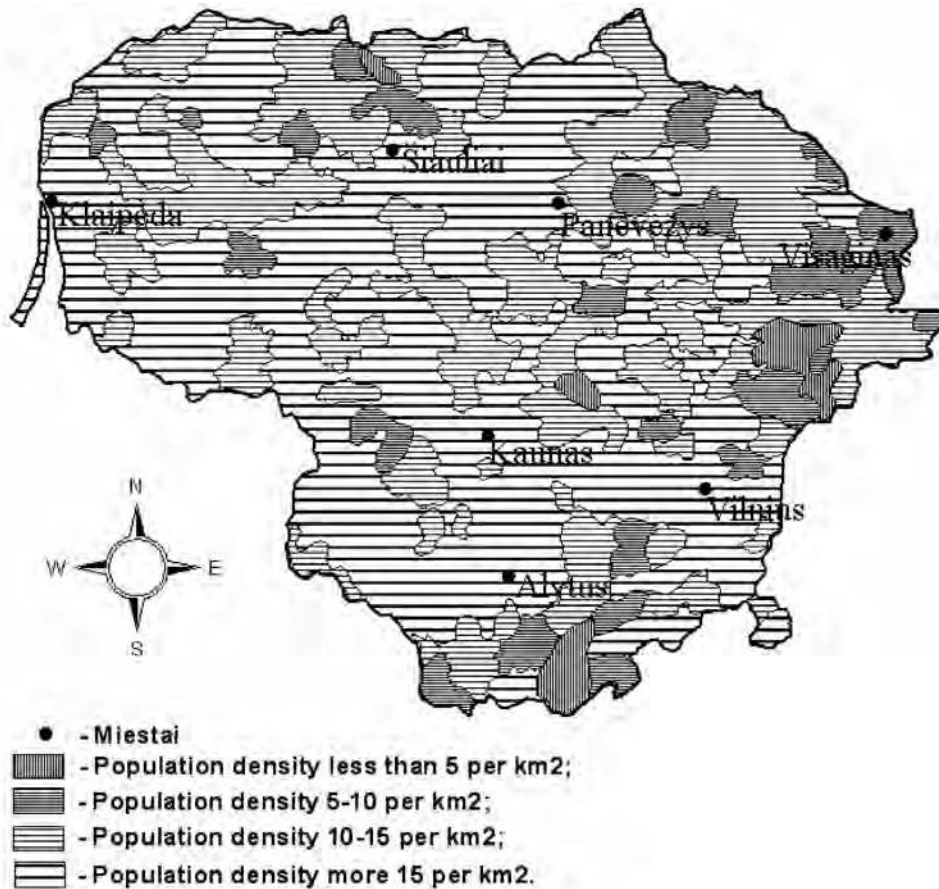
III. RETAI APGYVENTŲ TERITORIJŲ PAPLITIMAS LIETUVOJE

3.1. Ankstesni retai apgyventų teritorijų tyrimai

Jau daugiau kaip prieš dešimtmetį pradėjome domėtis RAT Lietuvoje ir kitose šalyse, jų paplitimu. Šis darbas tęsia ankstesnių mūsų darbų seriją, kuri buvo skirta bendrai Rytų Lietuvos regiono ir rytinio pasienio raidai (Baubinas, Stanaitis, 2001, 2002; Stanaitis, Baubinas, 2002; Daugirdas, Burneika, 2006; Baubinas, Burneika, Daugirdas, 2008), Lietuvos retai apgyventų teritorijų (Marcinkėnaitė, 2001, 2003; Daugirdas, 2002a, 2002b; Daugirdas, Baubinas, Marcinkėnaitė, 2003; Daugirdas, Baubinas, 2003; Daugirdas, Baubinas, 2007; Daugirdas, Baubinas, 2008; Kriaučiūnas, 2010; Daugirdas, Kriaučiūnas, Ribokas, 2013), žemėnaudos Rytų Lietuvoje raidos (Ribokas, Rukas, 2006; Ribokas, Milius, 2007; Milius, Ribokas, 2008; Ribokas, Zlatkutė, 2009; Ribokas, 2010, 2011) ir Vilniaus įtakos regiono raidai (Burneika, 2008, 2009; Burneika, Kriaučiūnas, Ubarevičienė, 2010; Burneika, Ubarevičienė, 2011) tyrimus.

Pirmieji bandymai suskaičiuoti RAT Lietuvoje buvo 2000 m. Geografijos, vėliau – Geologijos ir geografijos institute. Vilniaus universiteto studentė A. Marcinkėnaitė (vadovas R. Baubinas) šia tema 2001 m. parengė bakalauro darbą *Gyventojų skaičiaus ir gyvenviečių sistemų kaita retai apgyvendintose Lietuvos teritorijose 1979–2000 m.*, 2003 m. – magistro darbą *Kai kurie sociogeografiniai retai apgyvendintų Lie-*

tuvos teritorijų būklės ypatumai (Marcinkėnaitė, 2001, 2003; Daugirdas, Baubinas, Marcinkėnaitė, 2003). Tuomet Lietuvoje užfiksuota 30 seniūnijų, kuriose gyventojų tankumas nesiekė 10 gyv./km², ir dar 11 seniūnijų, kuriose gyventojų tankumas buvo tik šiek tiek didesnis – iš viso 41 retai apgyventa seniūnija. Bendras Lietuvos RAT plotas, A. Marcinkėnaitės skaičiavimais, siekė 7 698 km² (arba beveik 12 % Lietuvos teritorijos), jame gyveno 1,6 % Lietuvos gyventojų (Marcinkėnaitė, 2003). Taip pat buvo sudaryta pirmoji Lietuvos RAT paplitimo kartoschema (3.1.1 pav., Daugirdas, 2002a).

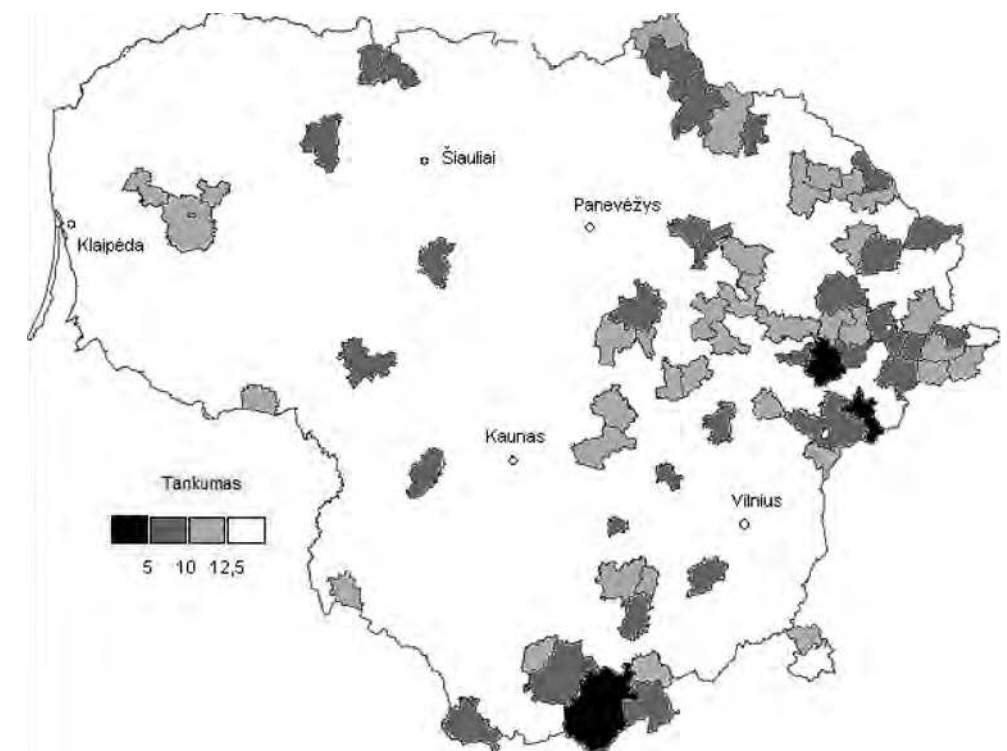

3.1.1 pav. Lietuvos retai apgyventų teritorijų paplitimas 2002 m.

1 – tankumas iki 5 gyv./1 km²; 2 – tankumas 5–10 gyv./1 km²; 3 – tankumas 10–15 gyv./1 km²; 4 – tankumas daugiau kaip 15 gyv./1 km²

2006 m. Geologijos ir geografijos institute atlikto tyrimo metu jau suskaičiuo-
 me 70 retai apgyventų seniūnijų, sudarėme naują jų paplitimo kartoschemą (3.1.2 pav.,
 Daugirdas, Baubinas, 2007; Daugirdas, Baubinas, 2008). Nors dėl duomenų trūkumo ir
 sudėtingo jų gavimo ne visas seniūnijas tada pavyko nustatyti, buvo patikslintas anks-
 tesnio tyrimo RAT sąrašas – iš anksčiau nustatytos 41 seniūnijos atsakyta 7, sąrašas
 papildytas 36 seniūnijomis. Jau tuomet aiškėjo, kad daugiausia RAT telkiasi Šiaurės

Rytų Lietuvoje (Švenčionių, Ignalinos, Zarasų r. sav.) ir Pietų Lietuvoje (Varėnos r. sav.).
 Beveik pusė visų RAT buvo Lietuvos pasienyje, o tai rodo, kad periferinė teritorijos pa-
 dėtis gali turėti ir turi įtakos gyventojų tankumui. Taip pat buvo sudarytas ir išbandytas
 RAT išskyrimo metodas, įvertinta bendroji demografinė ir socialinė ekonominė terito-
 rijų būklė. 2006 m. rugpjūčio–rugsėjo mėnesiais apie seniūnijoms aktualias socialines
 ekonomines, demografines problemas buvo apklausta 70 retai apgyventų seniūnijų se-
 niūnai, didesnė jų dalis (53) atsuntė užpildytas arba nepilnai užpildytas anketas.

3.1.2 pav. Retai apgyventos teritorijos Lietuvoje 2006 m. (kaimo gyventojų tankumas mažesnis nei 12,5 gyv./1 km²)

Lietuvoje plačiai vykdomi kaimo geografijos (J. Milius, S. Stanaitis, A. Sta-
 naitis, G. Ribokas, J. Mačiulytė ir kt.), periferinių ir probleminių regionų (R. Baubi-
 nas, D. Burneika, V. Daugirdas, E. Kriauciūnas, G. Ribokas, G. Pociūtė, S. Stanaitis
 ir kt.) tyrimai, taip pat – kaimiškų teritorijų gyventojų ūkinės veiklos ir sociologiniai
 tyrimai (M. Treinys, P. Aleknavičius, J. Jasaitis, R. Melnikienė, D. Vidickienė, R. Du-
 žinskas, V. Ratkevičius, G. Merkys ir kt.). S. Stanaičio mokslinėje studijoje *Lietuvos
 žmogiškieji išteklių: visuomeninės teritorinės transformacijos* (2010) didesnė dalis taip
 pat skirta kaimo, t. y. ir RAT gyventojų demografiniams ir socialiniams pokyčiams.
 Tačiau šiuose darbuose RAT specialiai neišskiriamos ir neanalizuojamos.

2012 m. Gamtos tyrimų centro Geologijos ir geografijos instituto Visuome-
 ninės geografijos skyriui persikėlus į Lietuvos socialinių tyrimų centrą, RAT tyrimai
 pratęsti Visuomenės geografijos ir demografijos institute. Dabartinis tyrimas ir nauji

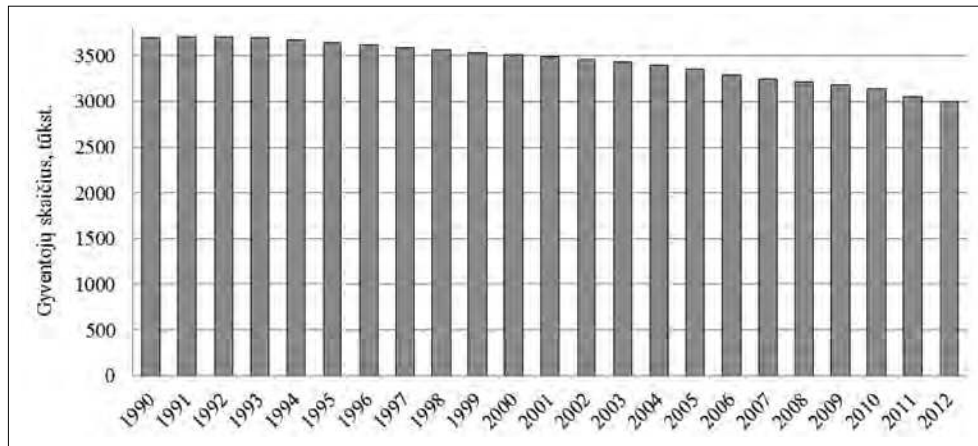

gauti rezultatai leido ne tik užtikrinti tęstinumą, kompleksiškumą, tarpdiscipliniškumą, sistemiškumą, bet ir sudarė galimybę apibendrinti anksčiau sukauptą ir naujai gautą medžiagą, pažinti naujausius RAT būklės ir raidos dėsningumus, įvertinti RAT raidos perspektyvas.

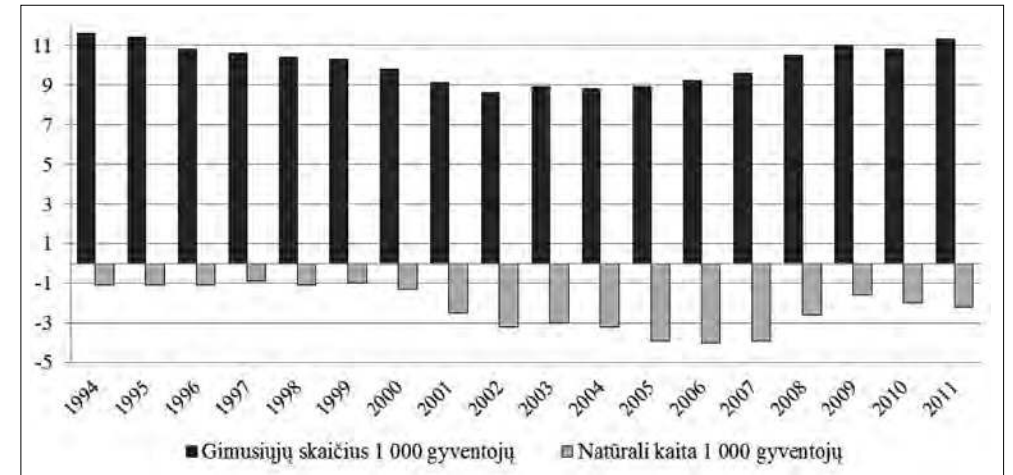
3.2. Retai apgyventų teritorijų paplitimas

3.2.1. Depopuliacija ir gyventojų tankumo mažėjimas

Lietuva depopuliacijos tempais yra tarp pirmaujančių ES ir pasaulio šalių. Gyventojų skaičius Lietuvoje mažėja nuo 1992 metų (3.2.1.1 pav.). 2010 m. Lietuvos gyventojų skaičius sumažėjo 2,69 %, 2011 m. – 1,47 %, 2012 m. – 1,1 %. Nors depopuliacija pastaraisiais metais sulėtėjo, bet vis tiek tebėra didelė. Demografinis sprogimas – žinomas terminas, o kaip pavadinti būklę, kai gyventojų skaičius mažėja daugiau kaip 2 % per metus? Tai demografinis kolapsas, demografinis šokas, gili demografinė krizė? Bandoma vadinti ir nuosaikiau – didžioji demografinė depresija, tikintis, kad tai laikinas reiškinys (Stankūnienė, Jasilionis, Baublytė, 2011). Tačiau jau dvidešimtmetį tęsiasi esminiai ir negatyvūs Lietuvos gyventojų skaičiaus ir sudėties pokyčiai – ne tik mažėja gyventojų skaičius, bet ir sparčiai sensta gyventojai, prarasta demografinė pusiausvyra, tėvų kartą keičia vis mažesnė vaikų karta. Per paskutinius 20 metų gyventojų sumažėjo nuo 3,71 iki 2,97 mln., tai yra 19 %. Gal Lietuva jau pereina į penktąją demografinės raidos stadiją – depopuliaciją (Daugirdas, 2011)?

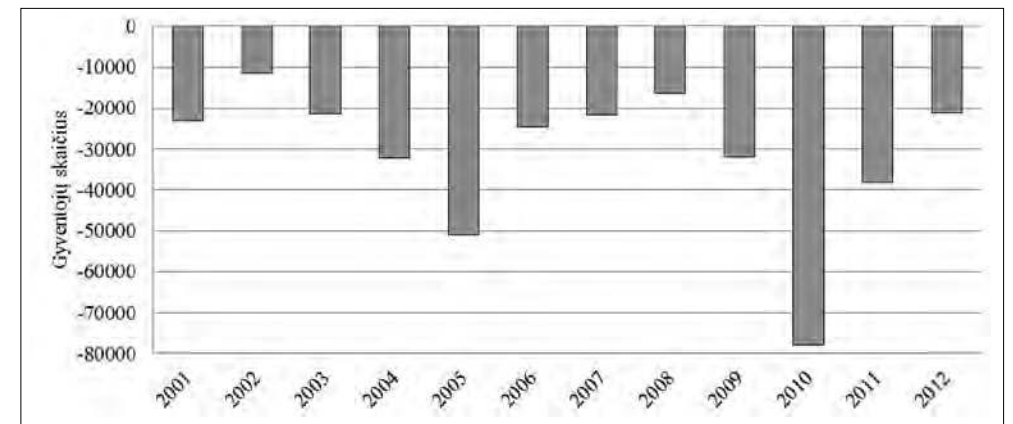

3.2.1.1 pav. Lietuvos gyventojų skaičiaus kaita (pagal: <http://db1.stat.gov.lt>)

3.2.1.2 pav. Lietuvos gyventojų natūrali kaita (pagal: <http://db1.stat.gov.lt>)

Gyventojų Lietuvoje mažėja dėl neigiamos natūralios kaitos (3.2.1.2 pav.) ir emigracijos (3.2.1.3 pav.). Visą pastarąjį dvidešimtmetį natūrali kaita yra neigiama, o migracijos saldo taip pat. Pagal emigracijos rodiklius Lietuva taip pat užima pirmaujančias pozicijas ES. Vien tik per 2010 metus emigravo daugiau kaip 83 tūkst. gyventojų. Tiesa, emigrantų skaičius smarkiai padidėjo todėl, kad dalis jų tik įteisino savo emigraciją, nes reikėjo apsispręsti dėl privalomojo sveikatos draudimo.

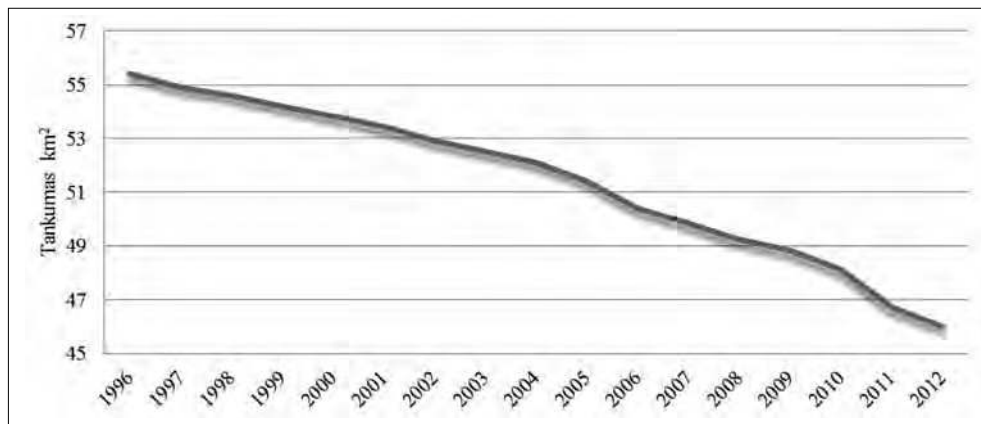

3.2.1.3 pav. Migracijos saldo kaita Lietuvoje (pagal: <http://db1.stat.gov.lt>)

Mus labiausiai domina teritorinis depopuliacijos aspektas. Todėl galime konstatuoti, kad depopuliacijos procesai turi gana aiškius regioninius skirtumus: pastaraisiais metais Vakarų ir Vidurio Lietuvoje gyventojų skaičiaus mažėjimui didesnę įtaką turi emigracija, dėl kurios kai kuriose savivaldybėse gyventojų skaičius sumažėja keletą kartų daugiau nei dėl neigiamų natūralios gyventojų kaitos tendencijų. Tas pats pasakytina ir apie didžiuosius miestus, kuriuose gyventojų skaičius mažėja beveik vien dėl emigracijos. Tačiau Rytų Lietuvoje tendencijos kitokios: gyventojų

skaičiaus mažėjimą 2009–2011 m. panašiomis dalimis lemia tiek emigracija, tiek neigiamas natūrali kaita. Kai kuriais atvejais, pavyzdžiui, Ignalinos savivaldybės teritorijoje, neigiamas natūrali gyventojų kaita sudaro didesnę dalį – apie 70 % viso gyventojų skaičiaus sumažėjimo. Šie regioniniai skirtumai paaiškinami tuo, kad Rytų Lietuvos regionas yra ilgalaikės depopuliacijos teritorija, kuri „tuštėja“ seniai ir tiesiog nebėra kam emigruoti, kai kuriose vietovėse pensinio amžiaus gyventojai sudaro didelę gyventojų dalį, gimstamumas labai mažas, o mirtingumas didelis.

Gyventojų tankumas, kaip ir gyventojų skaičius, Lietuvoje mažėja jau 2 dešimtmečius. Prasidėjus spartesnei emigracijai po Lietuvos įstojimo į ES 2004 m., gyventojų tankumo mažėjimas išibėgėjo ir jau pasiekė 46,1 gyv./km² ribą 2012 m. (3.2.1.4 pav.). Išsivysčiusių pasaulio šalių ar Europos mastu toks tankumas yra menkas, būdingas kalnuotoms, miškingoms, gyventi mažiau tinkamoms šalims. Pavyzdžiui, kaimyninėje Lenkijoje gyventojų tankumas daugiau kaip dvigubai, Baltarusijoje – šiek tiek didesnis, o Latvijoje ir Estijoje – kur kas mažesnis.

3.2.1.4 pav. Gyventojų tankumo mažėjimas Lietuvoje (pagal: <http://db1.stat.gov.lt>)

3.2.2. Retai apgyventos savivaldybės

Itin sparčiai gyventojų skaičius ir tankumas mažėja retai apgyventose savivaldybėse. Lietuvoje yra 19 rajonų savivaldybių (2001 m. buvo 6), kuriose kaimo gyventojų tankumas nesiekia 12,5 gyv./km² (3.2.2.1 lent., 3.2.2.1 pav.). Retai apgyventos savivaldybės užima 39 % Lietuvos teritorijos, jose gyvena 252,9 tūkst. (25 %) kaimo gyventojų.

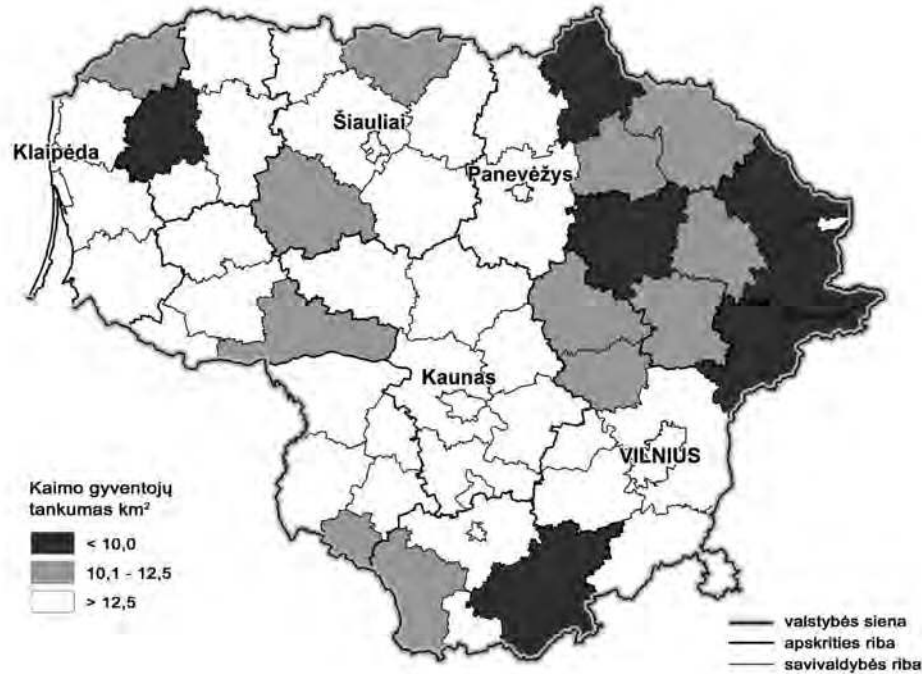
Vidutinis bendras gyventojų tankumas retai apgyventose savivaldybėse siekia 19,2 gyv./km², tai yra daugiau kaip dvigubai mažiau nei šalies vidurkis. Kaimo gyventojų tankumas jose tesiekia 10,2 gyv./km² – tai yra rodiklis, kuris leidžia šias teritorijas priskirti itin retai apgyventoms. Palyginti su 2001 m., gyventojų tankumas Jurbarko, Kelmės, Anykščių, Kupiškio, Varėnos, Švenčionių, Molėtų rajonų savivaldybėse sumažėjo ketvirtadaliu, Zarasų, Ignalinos, Biržų – 30 %. Varėnos rajone jau ir

bendras gyventojų tankumas tesiekia 11,3, Ignalinos – 12,5 gyv./km². Natūralu, kad 3.2.2.1 lentelėje nurodytose savivaldybėse sutelkta absoliuti dauguma Lietuvos retai apgyventų seniūnijų (3.2.2.1 lent., Priedas, 1 lent., 3.2.2.1 pav.).

3.2.2.1 lentelė. Retai apgyventos Lietuvos savivaldybės 2001 ir 2012 m. pradžioje (pagal: Lietuvos apskritys, 2002; <http://db1.stat.gov.lt>)

Savivaldybės	Teritorija, km ²		Gyventojų sk., tūkst.		Kaimo gyventojų sk., tūkst.		Gyventojų sk. 1 km ²		Kaimo gyventojų sk. 1 km ²		
	2001	2012	2001	2012	2001	2012	2001	2012	2001	2012	2012*
Švenčionių r.	1 692	1 692	35,2	27,5	14,7	10,9	20,8	16,2	8,7	6,5	6,6
Varėnos r.	2 218	2 218	33,5	25,0	21,7	15,8	15,1	11,3	9,8	7,1	7,2
Zarasų r.	1 334	1 334	24,6	18,0	14,7	10,3	18,4	13,5	11,0	7,7	7,8
Ignalinos r.	1 496	1 447	25,0	18,0	16,8	11,3	16,7	12,5	11,2	7,8	7,9
Rietavo	586	586	11,5	8,6	7,0	5,4	19,6	14,6	12,0	9,1	9,2
Anykščių r.	1 765	1 765	37,3	28,1	22,6	16,6	21,2	15,9	12,8	9,4	9,5
Biržų r.	1 476	1 476	37,8	27,7	20,4	14,4	25,6	18,8	13,8	9,7	9,9
Rokiškio r.	1 807	1 807	44,9	34,2	21,8	18,3	24,8	18,9	12,1	10,1	10,3
Molėtų r.	1 368	1 367	26,1	20,4	18,7	14,0	19,0	14,9	13,7	10,3	10,3
Akmenės r.	844	844	33,3	22,8	11,4	8,8	39,5	27,1	13,5	10,4	10,6
Kupiškio r.	1 080	1 080	26,0	19,9	15,5	11,7	24,0	18,4	14,4	10,8	10,9
Utenos r.	1 229	1 230	53,3	42,6	17,1	14,0	43,4	34,6	13,9	11,4	11,5
Ukmergės r.	1 395	1 395	50,9	39,3	20,3	15,8	36,5	28,2	14,6	11,4	11,5
Kelmės r.	1 705	1 705	42,9	31,8	26,8	19,6	25,2	18,6	15,7	11,5	11,7
Kazlų Rūdos	555	555	15,8	13,0	7,6	6,5	28,6	23,5	13,7	11,7	11,8
Jurbarko r.	1 507	1 507	40,4	29,7	24,5	18,1	26,8	19,7	16,3	12,0	12,1
Širvintų r.	906	906	21,5	17,2	13,7	11,0	23,8	19,0	15,1	12,1	12,2
Lazdijų r.	1 309	1 309	28,4	22,1	20,5	16,3	21,7	16,9	15,7	12,4	12,5
Joniškio r.	1 152	1 152	31,9	25,6	18,3	14,2	27,7	22,2	15,9	12,4	12,5

* Tik kaimo teritorijoje.

3.2.2.1 pav. Savivaldybės, kuriose kaimo gyventojų tankumas mažesnis nei 12,5 gyv./km² 2012 m. (pagal: <http://db1.stat.gov.lt>)

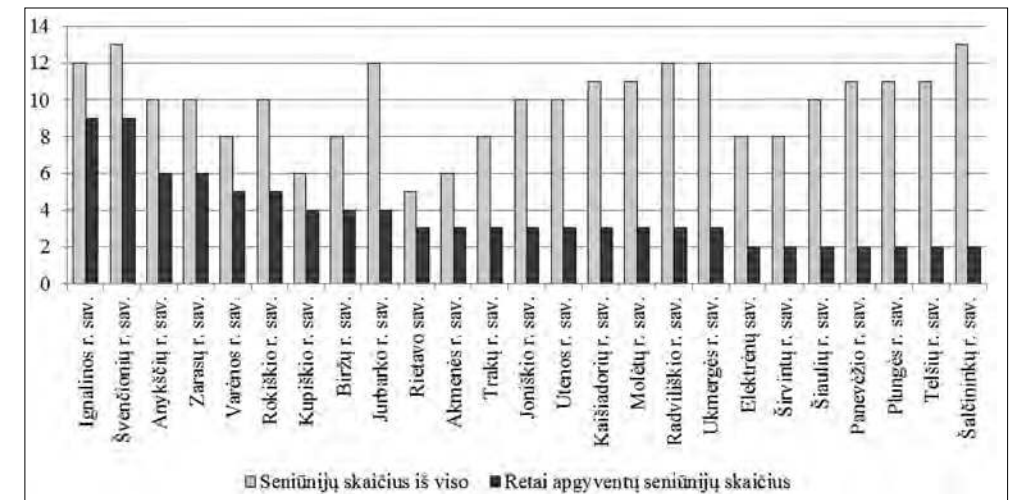
Dauguma RAT sutelkta miškingoje Šiaurės Rytų ir Pietų Lietuvoje, kur jos sudaro ištisinius arealus. Šie regionai rečiau apgyventi buvo ir ankstesniais istoriniais laikotarpiais. RAT atsiradimo Lietuvoje priežastys labai įvairios: gamtinės ir istorinės, demografinės ir socialinės, politinės ir ekonominės. Įtakos turėjo įvairūs geografinio pobūdžio veiksniai: nuošali teritorijos geografinė padėtis, didesnis atstumas iki pagrindinių kelių ir miestų, menkas žemės derlingumas, miškų ir pelkių gausa ir kt. Teritorijų depopuliaciją paskatino miestų augimas, melioracija, buvusių sovietinių ūkių ir jų gyvenviečių stambinimas. Būta ir kitokių priežasčių, pakeitusių gyvenviečių tinklą. XX a. aštuntajame dešimtmetyje plėtojant sovietinį Kazlų Rūdos karinį kompleksą, buvo sunaikinti 6 kaimai iškeldinant jų gyventojus. Iš daugelio kaimų aplink Ignalinos AE taip pat liko tik pavadinimai.

3.2.3. Retai apgyventos seniūnijos

Tyrimo metu nustatyta, kad Lietuvoje yra 183 seniūnijos iš 546 (dalis seniūnijų yra miestuose), kurias galima priskirti RAT. Bendras Lietuvos RAT plotas 2011 m. siekė 29 331,2 km², arba 44,9 % Lietuvos teritorijos (2001 m. retai apgyventa teritorija galėjo apimti apie 27,6 % šalies ploto). Gyventojų šioje teritorijoje buvo 264 788, arba 8,7 % visų Lietuvos gyventojų (Priedas, 1 lent.).

Lietuvos RAT pagal gyventojų tankumą galima suskirstyti į tris klases: pir-

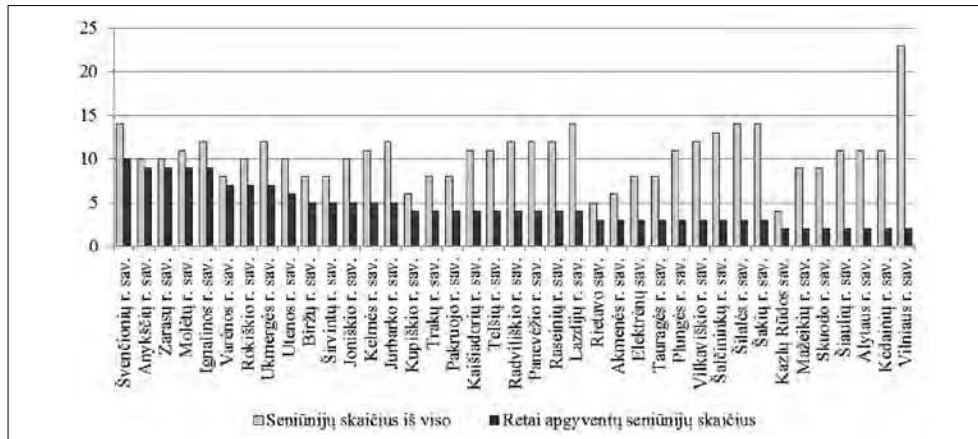
moji – mažiau kaip 5 gyv./km²; antroji – 5–10 gyv./km²; trečioji – 10–12,5 gyv./km². Tokias klases santykinai galima išskirti orientuojantis į itin retai apgyventų teritorijų kategoriją iki 10 gyv./km². Tuomet pirmajai klasei priklausytų rečiausiai apgyventos teritorijos, o tos, kuriose gyventojų yra 10–12,5 gyv./km², galėtų būti laikomos artėjančiomis prie itin retai apgyventų teritorijų. Daugiausia Lietuvoje dabar yra antrosios klasės retai apgyventų teritorijų – 102 seniūnijos, trečiosios klasės teritorijų yra mažiau – 72 seniūnijos. Rečiausiai apgyventų (pirmosios klasės) teritorijų kol kas nėra daug – 9 seniūnijos (Priedas, 1 lent., 3.2.3.6 pav.). Daugiausiai visų retai apgyventų seniūnijų yra Švenčionių (10 iš 14), Anykščių ir Zarasų (9 iš 10), Molėtų (9 iš 11), Ignalinos (9 iš 12) rajonų savivaldybėse (3.2.3.2 pav.). Per pastaruosius dešimt metų kai kuriose savivaldybėse RAT seniūnijų skaičius ir dalis labai išaugo (3.2.3.1–3.2.3.3 pav.).

Savivaldybė	Iš viso	RAT	Savivaldybė	Iš viso	RAT
Kalvarijos sav.	4	1	Raseinių r. sav.	12	1
Kazlų Rūdos sav.	4	1	Alytaus r. sav.	11	1
Tauragės r. sav.	8	1	Kėdainių r. sav.	11	1
Jonavos r. sav.	8	1	Vilkaviškio r. sav.	12	1
Kelmės r. sav.	11	1	Lazdijų r. sav.	14	1
Prienų r. sav.	10	1	Šilalės r. sav.	13	1
Klaipėdos r. sav.	11	1	Vilniaus r. sav.	23	1

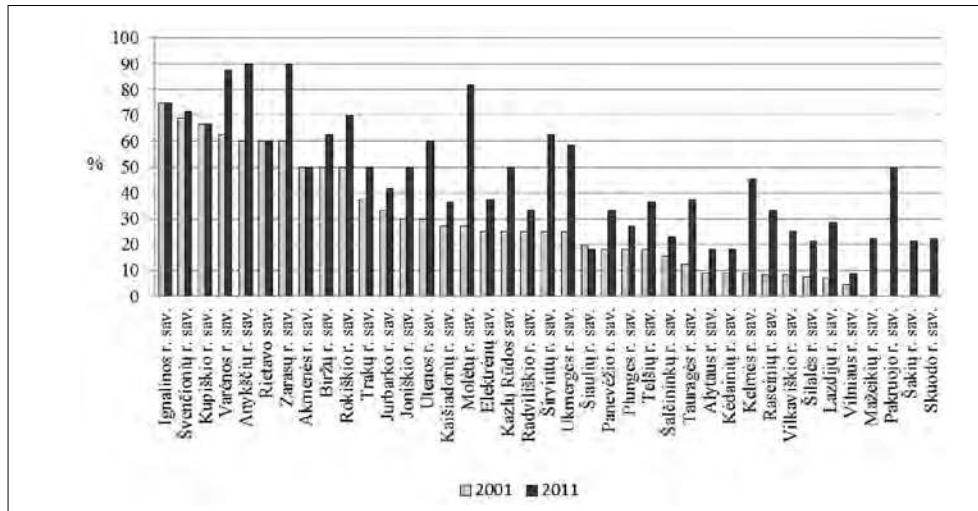
3.2.3.1 pav. Retai apgyventų seniūnijų skaičius savivaldybėse 2001 m.

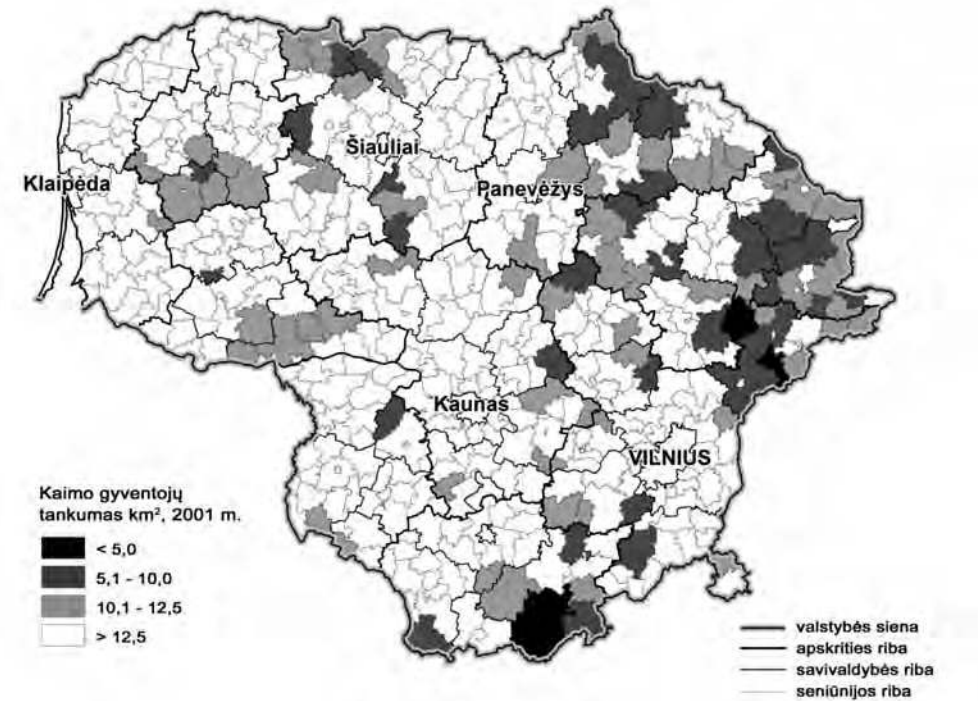
Savivaldybė	Iš viso	RAT	Savivaldybė	Iš viso	RAT
Kalvarijos sav.	4	1	Klaipėdos r. sav.	11	1
Pagėgių sav.	5	1	Pasvalio r. sav.	11	1
Jonavos r. sav.	9	1	Šilutės r. sav.	11	1
Prienų r. sav.	10	1	Kauno r. sav.	25	1

3.2.3.2 pav. Retai apgyventų seniūnijų skaičius savivaldybėse 2011 m.

Seniūnijos	2001 m.			2011 m.		
	Iš viso	RAT	RAT (%)	Iš viso	RAT	RAT (%)
Kalvarijos sav.	4	1	25,0	4	1	25,0
Pagėgių sav.	3	0	0,0	5	1	20,0
Jonavos r. sav.	9	1	11,1	9	1	11,1
Prienų r. sav.	10	1	10,0	10	1	10,0
Pasvalio r. sav.	11	0	0,0	11	1	9,1
Šilutės r. sav.	11	0	0,0	11	1	9,1
Klaipėdos r. sav.	11	1	9,1	11	1	9,1
Kauno r. sav.	23	0	0,0	25	1	4,0

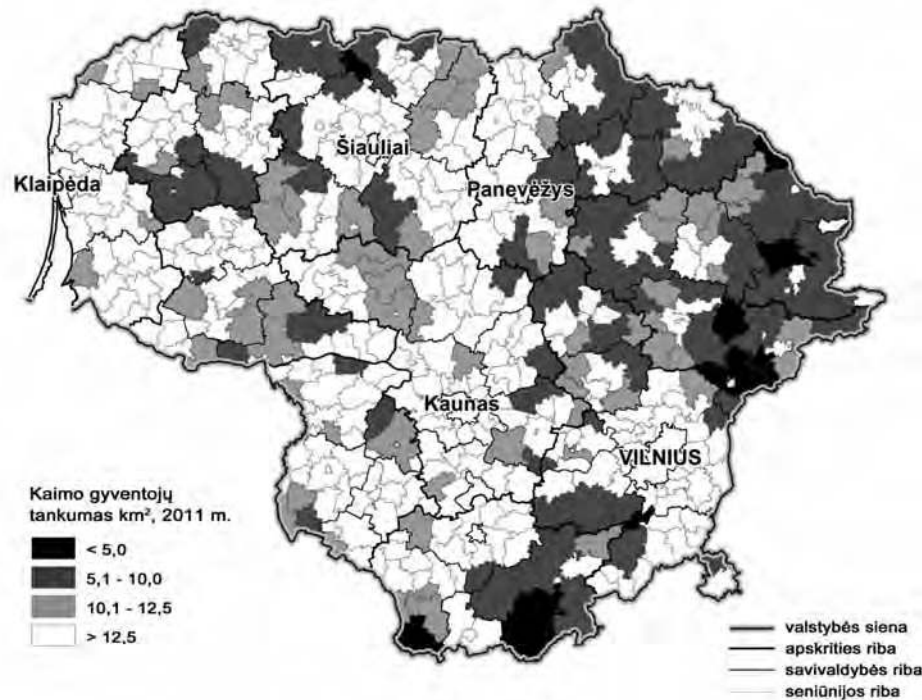
3.2.3.3 pav. Retai apgyventų seniūnijų dalis (%) savivaldybėse 2001 ir 2011 m.

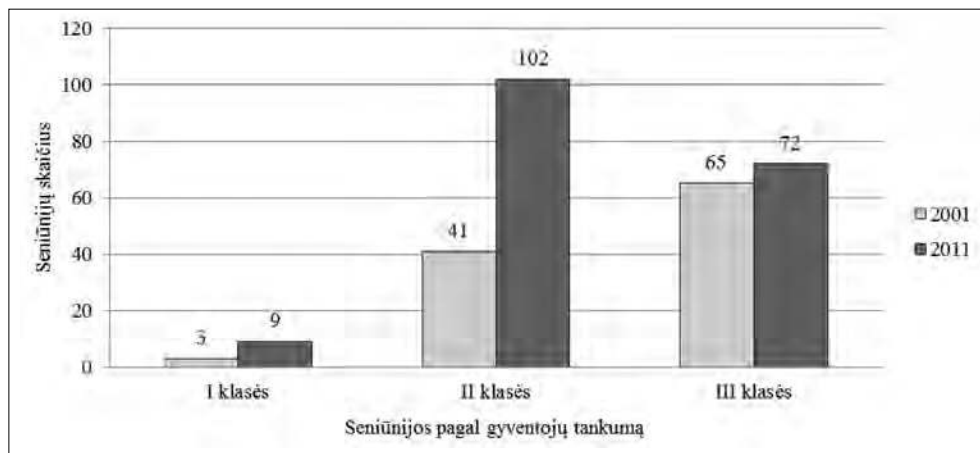
3.2.3.4 pav. Lietuvos retai apgyventos seniūnijos 2001 m.

Lyginant 2011 metais mūsų gautus ir 2001 metais apskaičiuotus³ duomenis, galima teigti, kad retai apgyventų seniūnijų skaičius gerokai išaugo – nuo 109 iki 183, arba 40,4 %. Lyginant su 2001 m. pastebimai pasikeitė ir RAT užimami plotai. Ypač RAT padaugėjo Žemaitijoje, o Šiaurės Rytų Lietuva tapo beveik ištisai retai apgyventa (3.2.3.4 ir 3.2.3.5 pav.). 2001 m. daugiausia Lietuvoje buvo trečiosios klasės RAT – 65 seniūnijos, antrosios klasės teritorijų buvo 41, o rečiausiai apgyventų pirmosios klasės teritorijų – tik 3 (3.2.3.6 pav.). 2011 m. padėtis pasikeitė – ypač išaugo antrosios klasės seniūnijų skaičius. Tai, kad jų per dešimtmetį padaugėjo 2,5 karto, rodo, kad ateityje turėtų daugėti ir rečiausiai apgyventų pirmajai klasei priskirtų seniūnijų.

³ 2001 m. gyventojų tankumas apskaičiuotas pagal 2012 m. seniūnijų plotą. Kai kurių seniūnijų plotas nuo 2001 m. keitėsi.

3.2.3.5 pav. Lietuvos retai apgyventos seniūnijos 2011 m.

3.2.3.6 pav. Seniūnių skaičiaus kaita

IV. GYVENTOJŲ DEMOGRAFINĖ BŪKLĖ IR JOS KAITOS TENDENCIJOS RETAI APGYVENTOSE TERITORIJOSE

4.1. Gimstamumas, mirtingumas ir natūrali kaita

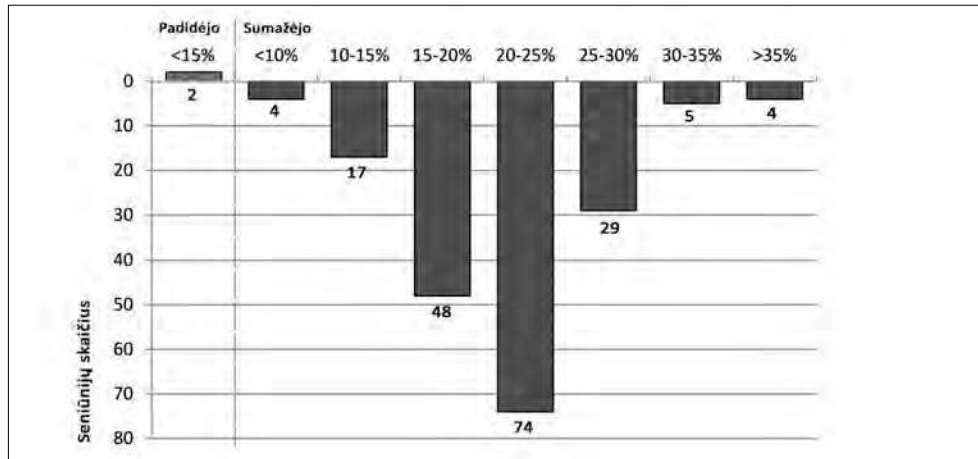
RAT – tai teritorijos, kurios išsiskiria itin žemais, nepageidautiniais demografiniais rodikliais. Be to, galima pastebėti, kad kuo mažesnis gyventojų tankumas, tuo blogesni šie rodikliai. Gyventojų skaičius ir tankumas RAT sparčiai mažėja. Bendras gyventojų skaičius per paskutinį dešimtmetį sumažėjo daugiau nei penktadaliu – 21,8 % (Priedas, 1 lent., 4.1.1 pav.). Rečiau apgyventose seniūnijose gyventojų mažėjo šiek tiek sparčiau: pirmosios ir antrosios klasės seniūnijose – 21,9 %, trečiosios klasės seniūnijose – 21,6 %. Tik vienoje Vilniaus priemiestinėje Baltosios Vokės seniūnijoje gyventojų skaičius išaugo (2 %), keturiose jis sumažėjo palyginti nedaug – iki 10 % – Sudeikių, Jauniūnų, Paluknio, Kučiūnų seniūnijose. Keliose seniūnijose gyventojų sumažėjo net daugiau kaip 30 % – Šlavantų, Vilkyškių, Rimšės, Suvieko, Nemaitonių, Palomenės, Beičionių, Palentinio, Dūkšto⁴. Gyventojų skaičiaus kaitos tendencija Lietuvos seniūnijose pavaizduota 5.2.1.1 pav.

Turėtų stebinti, kad sparčiai mažėjo gyventojų net ir rečiausiai apgyventose teritorijose. Pavyzdžiui, Varėnos rajono Marcinkonių seniūnijoje 1959 metais gyventojų tankumas buvo 7,1, 2001 metais – 3,1, o 2011 metais dar ketvirtadaliu mažesnis – 2,3 gyv./km². Bet galima daryti prielaidą, kad teritorijos gyventojų socialinis ekonominis talpumas Lietuvoje gali būti susijęs su gyventojų tankumu ar jo mažėjimu: kuo mažesnis tankumas, tuo mažesnis teritorijos talpumas, tuo labiau mažėja gyventojų. Atsižvelgiant į tokius bendrus depopuliacijos mastus ir tendencijas, tikėtina, kad per artimiausius 15–20 metų beveik visos Lietuvos kaimiškosios teritorijos gali tapti retai apgyventomis – gyventojų tankumas jose nesieks 12,5 gyv./km².

Apie didelę RAT demografinę krizę jau buvo rašyta (Marcinkėnaitė, 2001; Daugirdas, 2002a, 2002b; Daugirdas, Baubinas, 2008). Konstatuota, kad demografinės raidos tendencijos RAT yra katastrofiškai blogos ir jos jau turi gilius šaknis. Jei nuo 1979 iki 1989 m. bendras gyventojų skaičius Lietuvoje išaugo 7,9 %, tai RAT gyventojų per tą patį laikotarpį skaičius sumažėjo beveik 20 %. Tendencijos nepasikeitė ir po Nepriklausomybės atgavimo.

⁴ Po 2001 m. keitėsi kai kurių seniūnijų plotas, todėl ir gyventojų skaičiaus bei tankumo pokyčių duomenys tose seniūnijose yra netikslūs, orientaciniai. 2002 m. iš dalies Kaltanėnų seniūnijos teritorijos sudaryta Labanoro seniūnija, 2003 m. dalis Rimšės teritorijos (apie 50 km²) be nuolatinių gyventojų perduota Visagino miestui, 2003 m. Kuktiškių seniūnijos dalis (apie 25 km² ir 93 gyventojai) perduota Tauragnų seniūnijai, 2008 m. nedidelė Karsakiškio seniūnijos dalis (6 kaimai) perduoti Panevėžio seniūnijai, Tyruliai 2003 m. atsisakė miesto statuso ir, prijungus aplinkines teritorijas, buvo sudaryta Tyrulių seniūnija, 2001 m. iš dalies Vilkyškių seniūnijos sudaryta Lumpėnų seniūnija, dalis Šlavantų seniūnijos perduota Seirijų, dalis – Švėntezerio seniūnijai.

4.1.1 pav. Gyventojų skaičiaus pokytis retai apgyventose seniūnijose 2001–2011 m. (pagal: Apskričių..., 2002–2003; Gyventojų..., 2013)

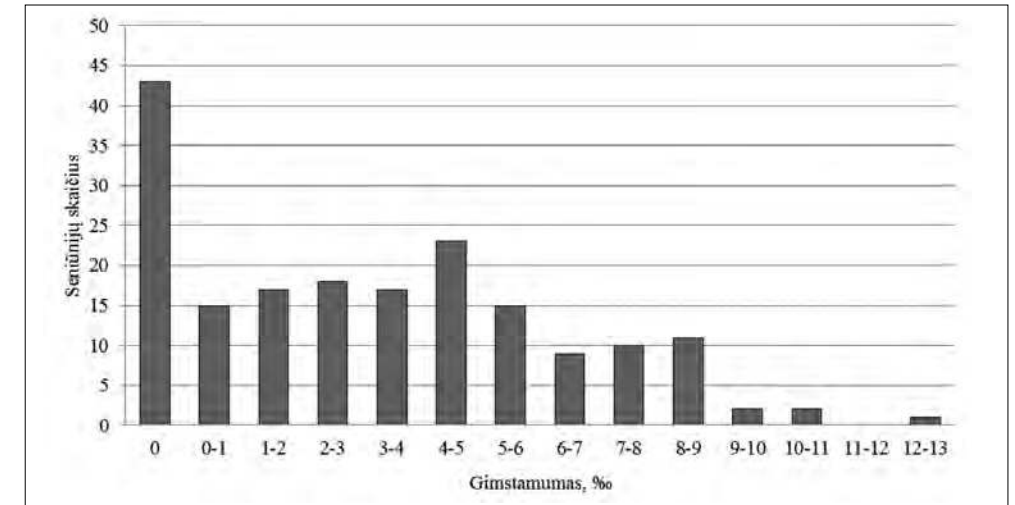
Gimstamumas Šiaurės Rytų Lietuvos seniūnijose prieš dešimtmetį buvo itin mažas, o mirtingumas didelis. Štai 2002 m. gimstamumas Kuktiškių seniūnijoje tesiekė 2,8 ‰, Adutiškio – 4,1 ‰, Daugėlišio ir Suvieko – po 5,0 ‰, Kaltanėnų – 5,7 ‰. Vidutinis natūralusis gyventojų skaičiaus mažėjimas RAT 2002 m. buvo -13,7 ‰ (daugiau nei 4 kartus viršijo Lietuvos vidurkį -3,2 ‰), o kai kuriose RAT jis buvo dar mažesnis: Inturkės seniūnijoje – -19,1 ‰, Kaltanėnų, Adutiškio ir Daugėlišio seniūnijose – žemiau -18 ‰ (Marcinkėnaitė, 2001, 2003). Tokios pat tendencijos išliko ir iki šiol – RAT gyventojų mažėja sparčiau nei vidutiniškai šalyje. Tai patvirtina ir naujausi gyventojų skaičiaus kaitos, gimstamumo, mirtingumo ir natūralios kaitos duomenys (3.2.2.1 lent., Priedas, 1, 2 lent.).

Nauji tyrimai parodė, kad RAT ir toliau būdingas itin žemas natūralios kaitos rodiklis – -15,8 ‰ (4,5 karto žemesnis nei šalies vidurkis). Gimstamumas RAT mažesnis už šalies vidurkį daugiau kaip tris kartus. Tiesą sakant, apie natūralųjį prieaugį jau kalbėti nebegalima. Tai greičiau yra „natūralus nykimas“, arba išmirimas, kurį lemia labai mažas ir mažėjantis gimstamumas (3,3 ‰) ir didelis mirtingumas (19,1 ‰). (Priedas, 2 lent.).

Pagrindinių demografinių rodiklių skirtumai tarp RAT seniūnijų taip pat gana dideli (Priedas, 2 lent., 4.1.2–4.1.4 pav.). Lyginant ankstesnio tyrimo rezultatus ir dabartinius duomenis, matoma tendencija – gimstamumas, palyginti 2005 ir 2012 metais, sumažėjo beveik dvigubai (Priedas, 2 lent.). Gyventojų registro pateiktais duomenimis, 2011 m. 43 RAT seniūnijose neužregistruotas nė vienas gimęs vaikas⁵,

⁵ Gimstamumas apskaičiuotas pagal Gyventojų registro pateiktus 2011 m. duomenis. Reikia pažymėti, kad duomenys apie gimstamumą nėra visiškai tikslūs, nes dalis tėvų vaiko gimimo vietą deklaruoja ne savo seniūnijoje, dalis tik vėliau deklaruoja vaiko gyvenamąją vietą savo seniūnijoje. Todėl vaikų skaičius dažniausiai keliais padidėja, kartais – sumažėja. Jei ir būtų įmanoma gauti tikslią statistiką, gimstamumo rodiklio reikšmės labiau pasikeistų tik tose seniūnijose, kuriose fiksuotas nulinis gimstamumas.

dar 18 gimstamumas nesiekė ir vienos promilės, o tai reiškia, kad seniūnijoje per metus gimė vos 1–2 vaikai. Didžiausias gimstamumas užfiksuotas Raudėnų (12,9 ‰), Vandžiogalos (10,7 ‰), Kruopių (10,4 ‰) seniūnijose. Tačiau vos viena Raudėnų seniūnija viršijo šalies vidurkį, o daugumoje seniūnijų gimstamumas daugiau kaip dvigubai mažesnis nei šalies vidurkis (4.1.2 pav.).

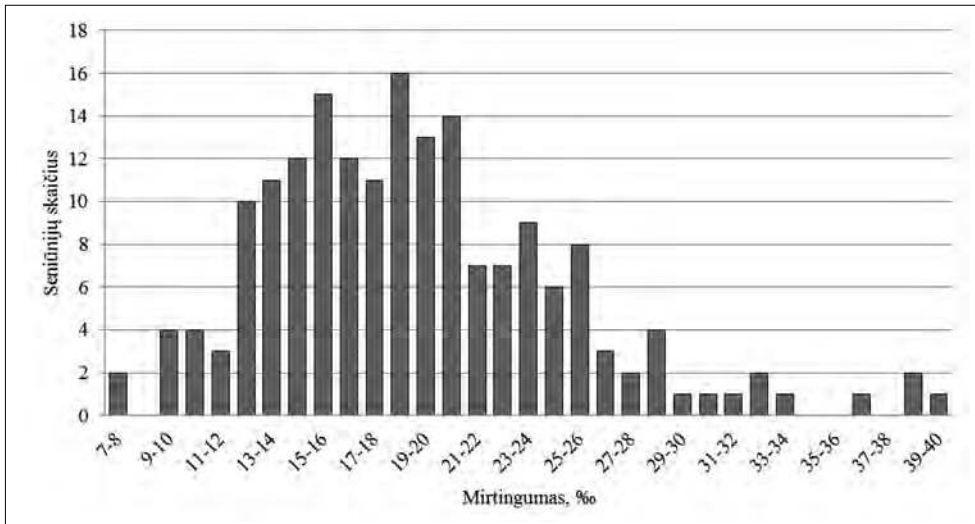

4.1.2 pav. Retai apgyventų seniūnijų pasiskirstymas pagal gimstamumą 2011 m.

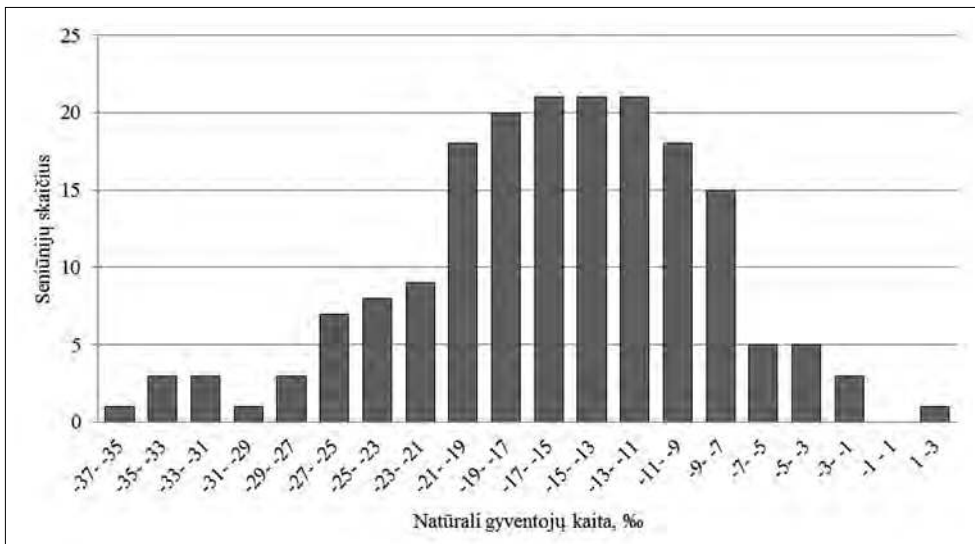
Mirtingumas kai kuriose seniūnijose itin didelis. Pavyzdžiui, Mielagėnų – 39,5 ‰, Sarių – 38,9 ‰, Saldutiškio – 38,1 ‰. Tai reiškia, kad šiose seniūnijose mirtingumas viršija šalies vidurkį beveik 3 kartus, per metus jose numiršta beveik po 4 ‰ gyventojų. Yra seniūnijų, kuriose mirtingumas nėra didelis, neviršija šalies vidurkio (13,5 ‰), bet jų nedaug, daugiausia yra seniūnijų, kuriose mirtingumas siekia nuo 12 iki 21 ‰ (4.1.3 pav.). Mažiausias mirtingumas šiose seniūnijose: Žvirgždaičių – 7,0 ‰, Akmenės – 7,4 ‰, Žadeikių – 9,2 ‰, Kučiūnų – 9,4 ‰. Be to, galima pastebėti, kad mažėjant gyventojų tankumui, mirtingumas yra didesnis. Rečiausiai apgyventose seniūnijose (pirmosios klasės) jis beveik dvigubai viršija Lietuvos vidurkį (Priedas, 2 lent.).

Teigiama natūrali gyventojų kaita užfiksuota tik Akmenės seniūnijoje – 1,1 ‰, Kruopių seniūnijoje ji buvo -1,9 ‰, Batakių – -2,4 ‰, Žvirgždaičių – -2,8 ‰. Visose kitose seniūnijose natūrali kaita dažniausiai gerokai viršijo Lietuvos vidurkį, visos RAT bendrai – daugiau kaip 4,5 karto. Daugiausiai yra tokių seniūnijų, kuriose natūralios kaitos rodiklis siekia nuo -7 iki -21 ‰ (4.1.4 pav.). Prasčiausi natūralios kaitos rodikliai buvo šiose seniūnijose: Sarių – -36,8 ‰, Nemaitonių ir Saldutiškio – -34,0 ‰, Kaltanėnų – -33,6 ‰. Tai reiškia, kad šios seniūnijos dėl natūralios kaitos per metus praranda beveik 3,5 ‰ gyventojų, o visos RAT kartu – beveik 1,6 ‰ gyventojų (Priedas, 2 lent.). Taigi didesnė dalis RAT depopuliacijos, arba beveik trys ketvirtadaliai, tenka neigiamai natūraliai kaitai, mažesnę – emigracijai.

4.1.3 pav. Retai apgyventų seniūnių pasiskirstymas pagal mirtingumą 2011 m.

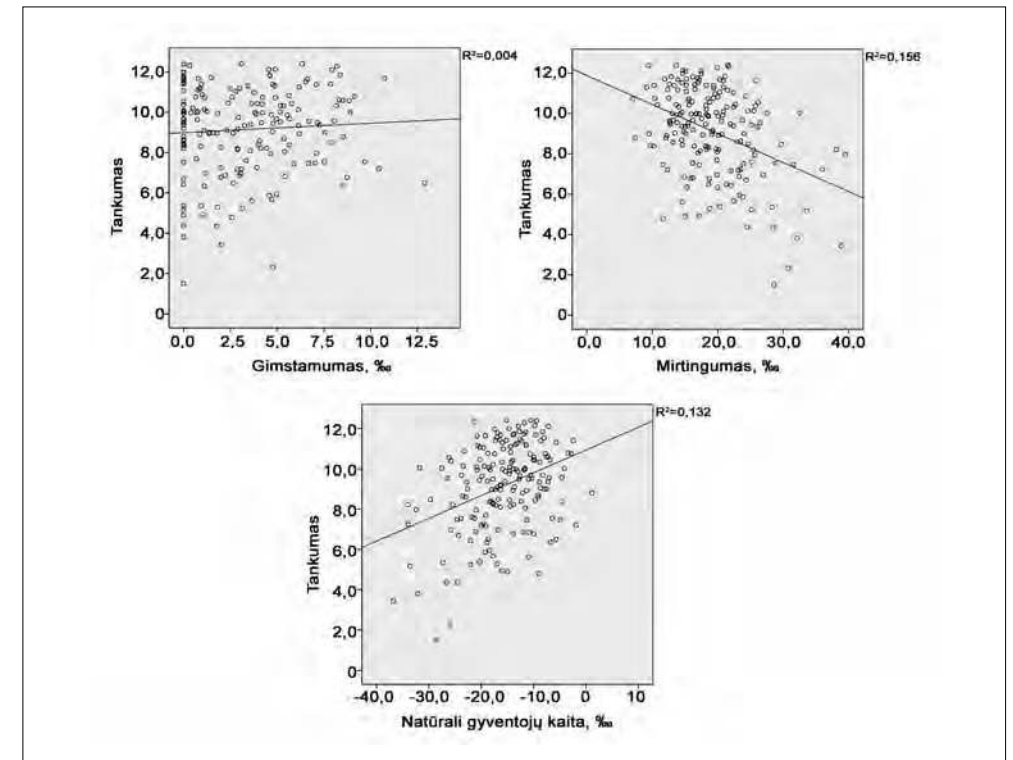

4.1.4 pav. Retai apgyventų seniūnių pasiskirstymas pagal natūralią kaitą 2011 m.

Jau ankstesnio tyrimo metu (Daugirdas, Baubinas, 2008) buvo mėginta nustatyti RAT demografinių rodiklių ir gyventojų tankumo sąsają 2005 m. Nors tada seniūnių imtis buvo ne tokia didelė ir sąsajos rezultatus reikėtų vertinti atsargiai, visgi paaiškėjo, kad kuo mažesnis gyventojų tankumas, tuo mažesnis gimstamumas (koreliacijos koeficientas – 0,34), didesnis mirtingumas (-0,29) – ryškesnė natūralaus gyventojų skaičiaus mažėjimo tendencija (0,36). Be to, rečiau apgyventose teritorijose mažesnė vaikų iki 15 metų dalis (0,37) ir gerokai didesnė pagyvenusių žmonių dalis (-0,52).

Šio tyrimo metu taip pat buvo mėginta įvertinti pagrindinių demografinių rodiklių ryšį su gyventojų tankumu 2001 ir 2011 m. Taip pat nustatyta, kad tarp gyventojų tankumo ir namų ūkių, kuriuose yra vaikų, dalies sąsaja 2001 m. buvo silpna (0,252). Tačiau vis dėlto galima teigti, kad tose seniūnijose, kuriose gyventojų tankumas yra didesnis, buvo daugiau vaikų turinčių šeimų, vadinasi, ir gimstamumas buvo šiek tiek didesnis.

2011 m. galėjome įvertinti ir gyventojų tankumo sąsają su pagrindiniais demografinės kaitos rodikliais. Paaiškėjo, kad sąsaja tarp gyventojų tankumo ir mirtinumo yra vidutinio stiprumo (-0,395), koreliacinių ryšių tarp gyventojų tankumo ir gimstamumo nėra (0,064), o sąsaja tarp gyventojų tankumo ir natūralios gyventojų kaitos taip pat yra vidutinio stiprumo (0,364) (4.1.5 pav.).

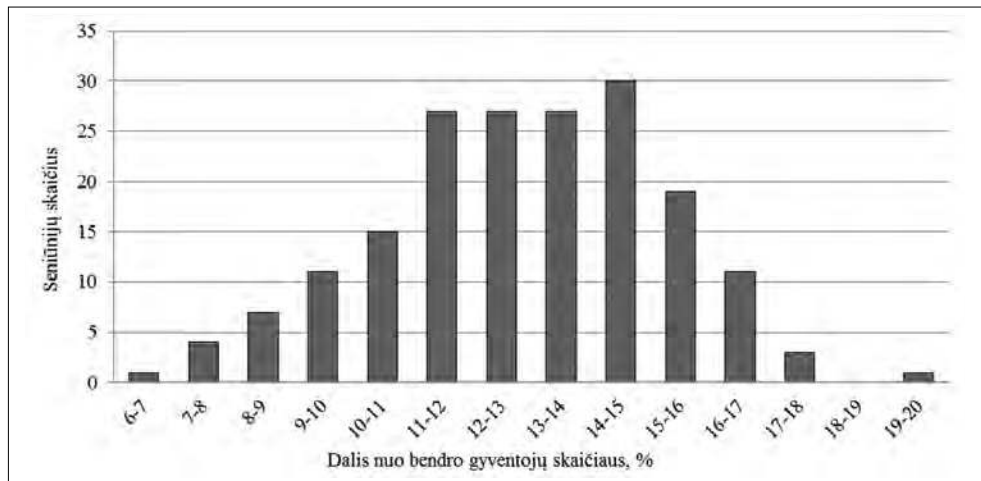

4.1.5 pav. Gyventojų tankumo ir pagrindinių natūralios kaitos rodiklių sąsaja 2011 m.

4.2. Gyventojų sudėtis pagal amžių

Antroje vietoje po depopuliacijos turbūt opiausia RAT problema – senstantys gyventojai. Reprodukcijai gyventojų amžiaus struktūra yra nepalanki (Priedas, 3 lent.). Nors vyresnio amžiaus gyventojų dalis RAT sumažėjo ir sudaro 21,7 % gyventojų (2001 m. buvo 28,7 %), tačiau sumažėjusi vaikų dalis ir gana smarkiai išaugusi

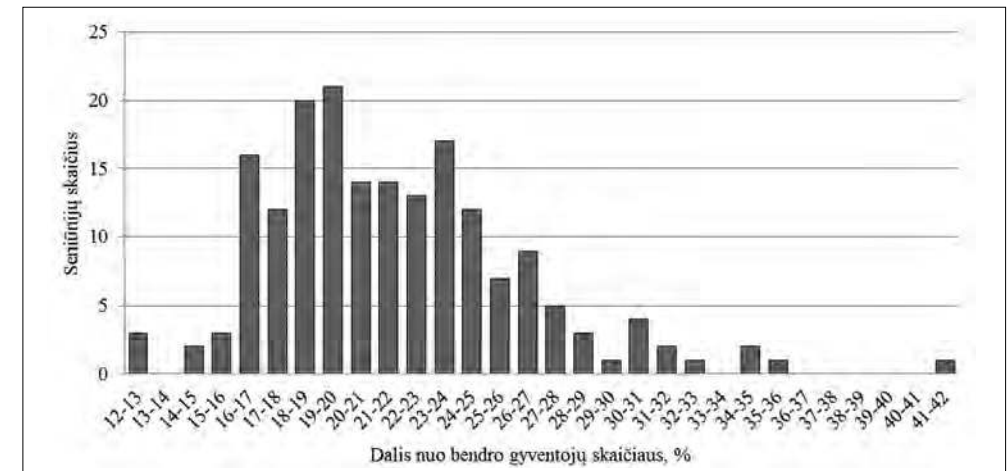
darbingo amžiaus gyventojų dalis rodo, kad nemaža RAT gyventojų dalis artėja prie pensinio amžiaus. Tendencija aiški – vaikų dalis ir toliau mažėja. Vaikų iki 15 metų dalis tesiekia 12,8 % (2001 m. – 14,4 %) (Priedas, 3 lent.). Kai kuriose seniūnijose padėtis yra katastrofiška – Labanoro, Rimšės, Kaltanėnų, Balninkų seniūnijose vaikai sudaro iki 8 % gyventojų, kai kuriose vaikų dalis per dešimtmetį sumažėjo dvigubai ar daugiau (Naujosios Akmenės, Kazlišio, Baltosios Vokės, Girdžių, Skiemonių, Ceikinių, Merkinės). Tai daugiausia Rytų Lietuvos ir rečiau apgyventos seniūnijos. Kai kuriose seniūnijose vaikų dalis santykinai dar yra didelė. Didesne vaikų dalimi išsiskiria Viešvilės (19,2 %), Pajevonio (17,2 %), Nevarėnų (17,1 %) seniūnijos, jose vaikų dalis viršija šalies vidurkį (Priedas, 3 lent.). Daugiausiai yra seniūnijų, kuriose vaikų dalis svyruoja nuo 11 iki 15 % (4.2.1 pav.).

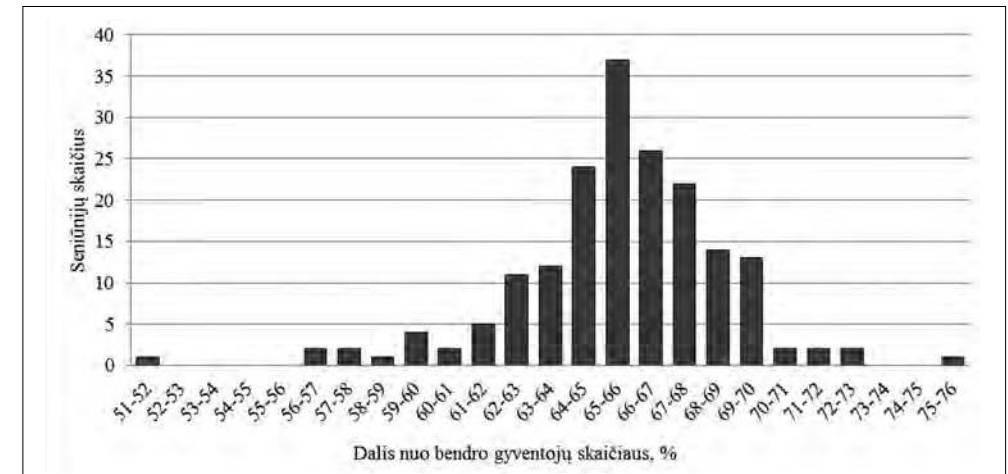
4.2.1 pav. Retai apgyventų seniūnijų pasiskirstymas pagal gyventojų iki 15 metų dalį 2012 m.

Pagyvenę žmonės didžiausią gyventojų dalį sudaro šiose seniūnijose: Labanoro – 41,4 %, Marcinkonių – 35,2 %, Nemaitonių – 34,6 %. Daugiau kaip 30 % – Kaltanėnų, Kaniavos, Tauragnų, Viešintų, Linkmenų, Mielagėnų, Saldutiškio, Merkinės seniūnijose. Kaip matome, tai daugiausia Šiaurės Rytų Lietuvos ir Dzūkijos seniūnijos. Apklauskos, pokalbiai su seniūnais parodė, kad iš tikro pagyvenusiu gyventojų dalis gali būti ir didesnė, nes dalis darbingo amžiaus žmonių nedeklaruoja savo išvykimo gyventi kitur. Nedidele pagyvenusiu gyventojų dalimi išsiskiria Palentinio seniūnija (12,7 %), taip pat priemiestinės Paluknio (12,7 %) ir Baltosios Vokės seniūnijos (12,9 %) (Priedas, 3 lent.). Daugiausiai yra tokių seniūnijų, kuriose vyresni nei 65 metų gyventojai sudaro nuo 16 iki 25 % (4.2.2 pav.).

Darbingo amžiaus gyventojų dalis RAT per pastarąjį dešimtmetį išaugo nuo 56,6 iki 65,5 %. Didžiausia ji – Baltosios Vokės (75,1 %), Palentinio (72,3 %) ir Naujosios Akmenės kaimiškojoje (72,1 %) seniūnijose, mažiausia – Labanoro (51,7 %), Marcinkonių (56,3 %), Nemaitonių (56,4 %) seniūnijose (Priedas, 3 lent.). Daugiausiai yra tokių seniūnijų, kuriose darbingo amžiaus gyventojai sudaro nuo 64 iki 68 % (4.2.3 pav.).

4.2.2 pav. Retai apgyventų seniūnijų pasiskirstymas pagal gyventojų, vyresnių nei 65 metų, dalį 2012 m.

4.2.3 pav. Retai apgyventų seniūnijų pasiskirstymas pagal gyventojų nuo 15 iki 65 metų dalį 2012 m.

Išryškėjo tam tikras ryšys tarp gyventojų tankumo ir demografinių rodiklių. Šį ryšį galima nusakyti taip – kuo mažesnis gyventojų tankumas, tuo blogesni ir demografiniai rodikliai. Pavyzdžiui, rečiausiai apgyventose seniūnijose (pirmosios klasės) gimstamumas ir natūralios kaitos rodiklis beveik dvigubai mažesnis nei tankiau apgyventose (trečiosios klasės) (4.2.2 lent.), tendencija matoma ir sudėties pagal amžių atveju (4.2.3 lent.). Pažymėtina ir tai, kad tarp rečiau apgyventų seniūnijų dažniau pasitaiko tokių, kuriose demografiniai rodikliai yra blogiausi, o tarp tankiau apgyventų – tokių, kuriose šie rodikliai yra geriausi (Priedas, 2 ir 3 lent.; maksimalūs ir minimalūs rodikliai išskirti pajuodintu šriftu). Todėl galima daryti prielaidą, kad 10 gyv./1 km² ribą galima laikyti kritine – ją peržengus depopuliaciniai procesai tampa kritiniai ir negrįžtami.

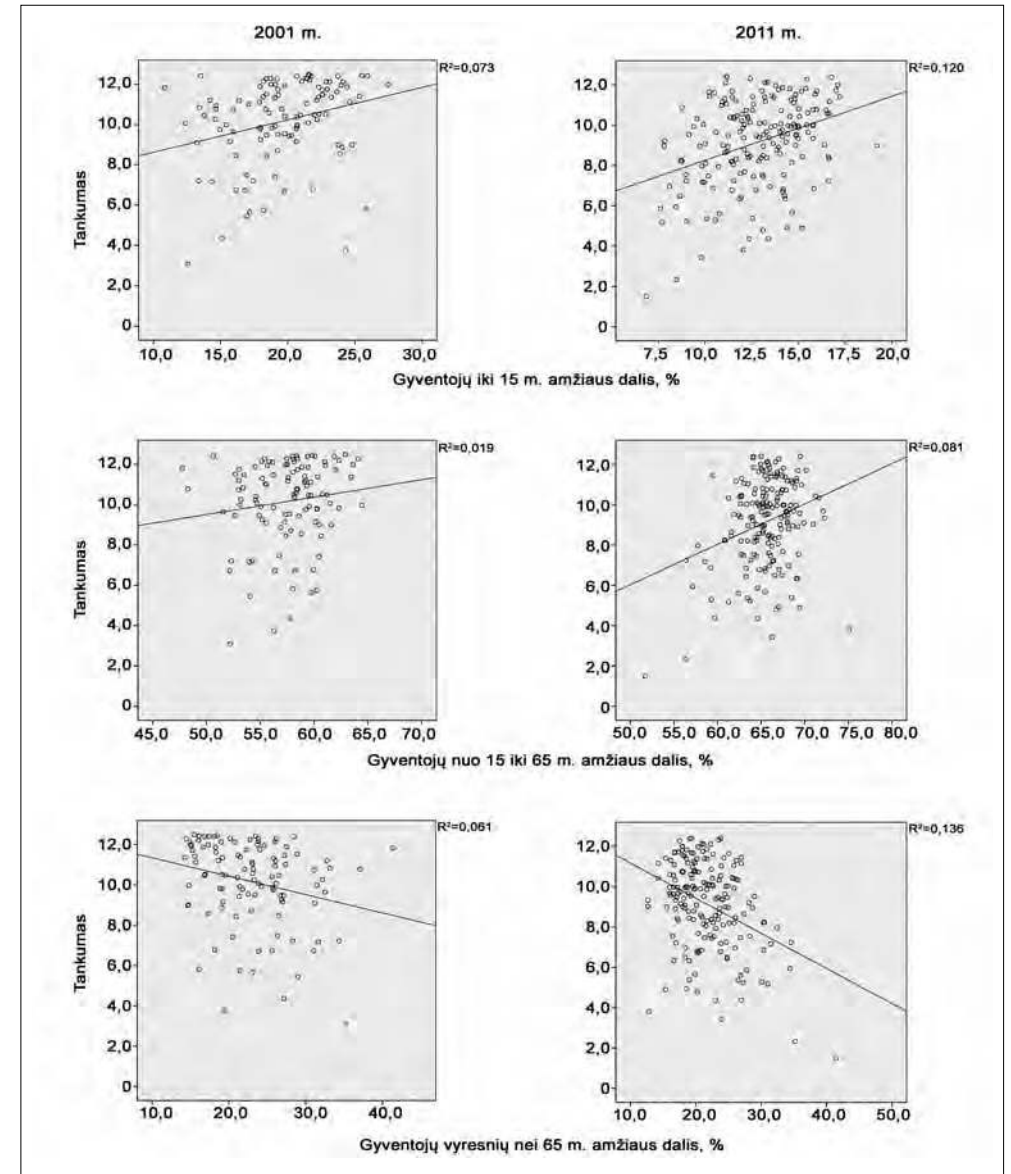
4.2.2 lentelė. Gyventojų natūralios kaitos rodikliai RAT pagal seniūnijų klases (%)

	Bendras	Pirmoji klasė	Antroji klasė	Trečioji klasė
Gimstamumas	3,28	1,36	3,35	3,42
Mirtingumas	19,07	25,23	19,55	17,62
Natūrali gyventojų kaita	-15,79	-23,87	-16,20	-14,20

4.2.3 lentelė. RAT gyventojų amžiaus sudėtis pagal seniūnijų klases (%)

	Bendras	Pirmoji klasė	Antroji klasė	Trečioji klasė
iki 15 metų	12,78	11,74	12,44	13,41
15–65 metų	65,54	64,09	65,40	65,93
> 65 metų	21,67	24,17	22,16	20,67

Jeigu 2001 m. sąsaja tarp gyventojų tankumo ir gyventojų iki 15 metų dalies buvo silpna (0,259), tai 2011 m. ji sustiprėjo iki vidutinės (0,347). Sąsaja tarp gyventojų tankumo ir gyventojų nuo 15 iki 65 metų dalies 2001 m. buvo maža (0,132), o 2011 m. taip pat šiek tiek padidėjo ir priartėjo prie vidutinės (0,284). Sąsaja tarp gyventojų tankumo ir gyventojų, vyresnių nei 65 metų, dalies 2001 m. buvo silpna (-0,237), o 2011 m. tapo vidutinė (-0,369) (4.2.4 pav.). Taigi apibendrinant galima teigti, kad gyventojų tankumas, nors reikšmingo ryšio su gyventojų sudėtimi pagal amžių 2001 m. dar neturėjo, bet ryšys jau buvo, o 2011 m. sąsaja tapo akivaizdi ir pasiekė vidutinį lygį.

4.2.4 pav. Gyventojų tankumo ir gyventojų dalies pagal amžių sąsaja 2001 ir 2011 m.

4.3. Gyventojų migracija

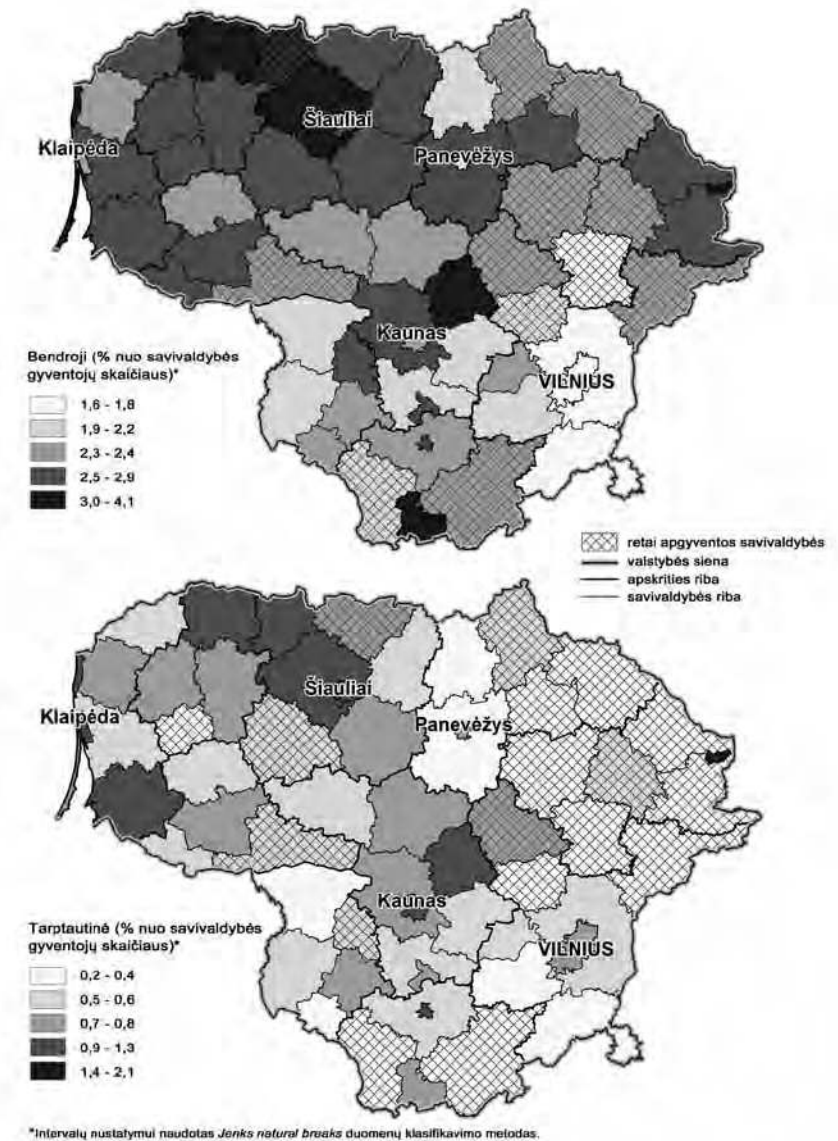
4.3.1. Emigracija iš retai apgyventų savivaldybių

Turimų statistinės informacijos šaltinių nepakanka, kad būtų galima analizuoti migraciją seniūnijų lygmeniu, todėl ši empirinė analizė atliekama savivaldybių lygmeniu. Pagrindinė tokio tyrimo problema yra ta, kad jis apima ne tik RAT, bet ir centrinius savivaldybių miestus, kuriuose gyvena didelė dalis šių teritorijų gyventojų. Todėl tyrimo metu neįmanoma atskleisti visų emigracijos tik iš RAT ypatumų. Nepaisant to, tokia analizė leidžia įvertinti pagrindinius regioninius skirtumus ir atlikti įvairių šalies teritorijų palyginamąją analizę. Juo labiau kad nagrinėjant vidaus migraciją akivaizdu, jog miestų gyventojai jose dalyvauja santykinai pasyviau (4.3.1.1 pav.). Tad duomenys apie migraciją šalies viduje iš esmės neblogai reprezentuoja padėtį būtent kaimiškosiame rajonų savivaldybių dalyse.

Tyrimas daugiausia remiasi Lietuvos statistikos departamento (<http://db1.stat.gov.lt/>) ir Valstybinės mokesčių inspekcijos (<http://www.vmi.lt/>) duomenimis. Pirmoji institucija pateikia duomenis apie migracijos mastą iš savivaldybių. Didžiausias keblumas dėl šių duomenų kyla todėl, kad vidinė migracija pateikiama pagal oficialius gyventojų registro duomenis. Ji atspindi deklaruotą, o ne faktinį gyventojų judėjimą šalies viduje. Taip pat šie duomenys neilustruoja migracijos kryptį, be kurių neįmanoma daryti išvadų apie įvairių šalies centrų įtaką gyventojų „migrabilumui“ retai apgyventose savivaldybėse. Šiuos trūkumus iš dalies kompensuoja VMI duomenys apie surinktų fizinių asmenų pajamų mokesčių perskirstymą savivaldybėms pagal darbuotojų oficialią gyvenamąją vietą. Šitaip galima atsekti skirtumus tarp faktinės gyventojų darbo vietos ir deklaruotos gyvenamosios vietos. Tai leidžia spręsti apie vidinės migracijos kryptis šalyje ir atskleidžia paslėptas (neoficialios) migracijos mastus. Švytuoklinė migracija (nekeičiant gyvenamosios vietos, bet kasdien važinėjant į darbą į kitą savivaldybę) reikšmingesnius dydžius sudaro tik didžiųjų miestų aplinkoje, t. y. gretimose miestui seniūnijose ir savivaldybėse ne toliau kaip 40–50 km atstumu nuo miesto. Tai patvirtina atlikti Vilniaus miesto tyrimai (Vilniaus... 2011), taip pat ir minėti mokesčių perskirstymo duomenys. Šiek tiek papildomos informacijos apie ketinimus emigruoti pateikė 2012 m. mūsų vykdyta RAT gyventojų apklausa (4.3.3 sk.).

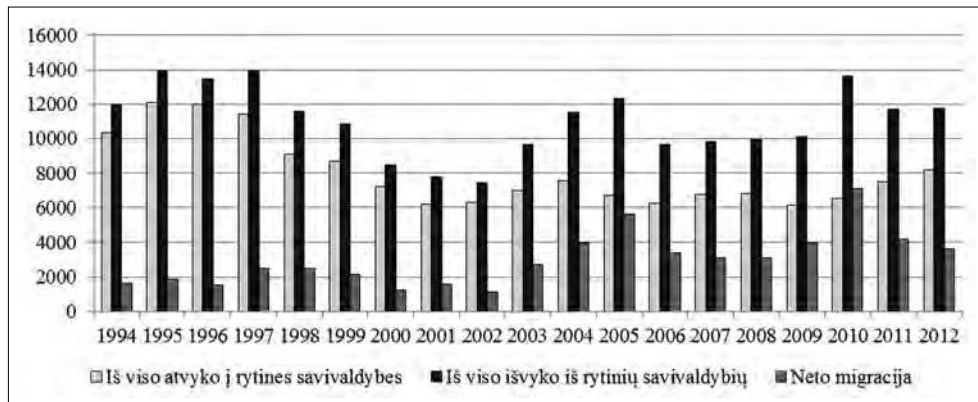
Kalbant apie migraciją iš retai apgyventų savivaldybių, reikia atsižvelgti į keletą svarbių aspektų. Visų pirma, yra esminių skirtumų tarp migracijos šalies viduje ir užsienio emigracijos. Be to, galima pastebėti, kad 2008–2010 m. ekonominė krizė turėjo didelį poveikį vidinei ir užsienio migracijai visoje šalyje. Nors mūsų tyrimai atskleidžia, kad esminės emigracijos priežastys yra tos pačios – santykinai gerai apmokamų darbų nebuvimas ir perspektyvų nematymas. Kita vertus, lokaliai tiek migracijų konkrečios priežastys, tiek kryptys, tiek apimtys skiriasi. Taip pat, kaip minėta, vidinė šalies migracija yra svarbesnė kaimiškosiame, ne metropolinėse teritorijose, o tarptautinėje migracijoje miestams tenka kur kas svarbesnis vaidmuo (4.3.1.1 pav. apatinė schema). Todėl rajonų savivaldybių duomenys apie emigracijos mastus pateikia tik labai apibendrintą ir netikslią vaizdą. Išimčių sudaro tik Vakarų ir ypač Šiaurės Vakarų Lietuvos savivaldybės, kas leidžia

manyti, kad vienas svarbiausių tarptautinės emigracijos teritorinių skirtumų šalies viduje veiksnių yra gyventojų amžiaus struktūros skirtumai. Būtent Šiaurės Vakarų Lietuvos savivaldybių gyventojų išskirtinis „migrabilumas“ leidžia daryti prielaidas apie periferizacijos procesų svarbą šiame regione, nes ši teritorija labiausiai nutolusi nuo trijų didžiųjų šalies miestų. Tik jie, nepaisant visų ekonominių ir demografinių raidos peripetijų, vis dėlto turėjo potencialo augti bent kai kuriose urbanistinės plėtros srityse. Tai akivaizdžiai patvirtina suburbanizacijos tempai, rodantys, kad bent kai kurie ekonomikos sektoriai šiuose miestuose yra gyvybingi.

4.3.1.1 pav. Bendroji ir tarptautinė emigracija iš Lietuvos savivaldybių 2001–2012 metais (pagal: <http://db1.stat.gov.lt/statbank/default.asp?w=1920>)

Daugiausia dėmesio skiriame būtent emigraciniams procesams tyrinėti, nors suprantama, kad depopuliacijos ir gyventojų tankumo mažėjimo procesui svarbūs tiek emigracijos, tiek imigracijos reiškiniai. Kita vertus, mūsų tyrimai retai apgyventose seniūnijose parodė, kad imigracija sudaro labai nedidelę dalį gyventojų kaitos procese ir greičiau yra išimtis nei reikšmingas procesas. Be to, imigracijos rodikliai iš esmės atspindi reemigraciją (tiksliau – laikiną migraciją) arba tiesiog formalius gyvenamosios vietos deklaravimo kaitos ypatumus. Todėl galima teigti, kad būtent emigracijos reiškiniai yra svarbiausi ir lemia gyventojų kaitos tendencijas kaimiškosiose, nuo didmiesčių nutolusiose savivaldybių teritorijose. 4.3.1.2 ir 4.3.1.3 pav. pateikiama informacija iliustruoja tai, kad neto migracijos kaitą lemia emigracijos svyravimai tiek Rytų⁶, tiek Vakarų⁷ Lietuvos savivaldybėse. Ryšys tarp emigracijos ir imigracijos mastų taip pat itin akivaizdus iki pat XXI amžiaus antrojo dešimtmečio. Pastaraisiais metais šis ryšys buvo kiek iškreiptas, nes migracijos mastai kito ir dėl formalių, biurokratinių pokyčių valstybinio sveikatos draudimo sistemoje, todėl itin išaugo emigrantų skaičius 2010 m. Vėlesnis imigracijos mastų augimas, tikėtina, taip pat yra šių pokyčių pasekmė. Nesunku pastebėti, kad būtent nuo įstojimo į ES 2004 m. pradėjo ryškėti skirtumas tarp imigracijos ir emigracijos mastų, kas rodo augančią realios emigracijos santykinę reikšmę migraciniuose procesuose (t. y. gyventojai nekaltuoja deklaruotos gyvenamosios vietos Lietuvoje viduje, bet realiai išvyksta gyventi kitur).

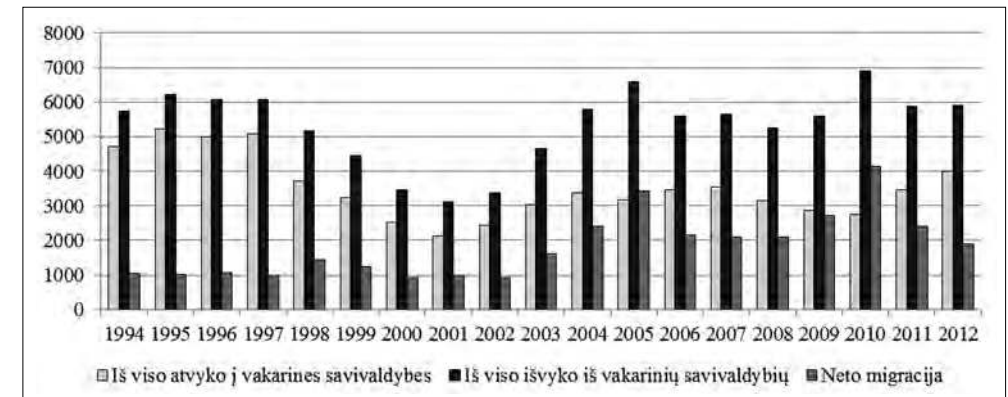

4.3.1.2 pav. Migracijų tendencijos iš retai apgyventų savivaldybių Rytų Lietuvoje 1994–2012 m. (pagal: <http://db1.stat.gov.lt/statbank/default.asp?w=1920>)

Nagrinėjant bendrąsias migracijų kaitos tendencijas akivaizdu (4.3.1.2 ir 4.3.1.3 pav.), kad nors migracijų mastai ir svyravimų amplitudės skiriasi, bendros migracijų apimčių kaitos tendencijos buvo panašios tiek Rytų, tiek Vakarų Lietuvos retai apgyventose savivaldybėse. Taip yra todėl, kad ir emigracijos tendencijų veiksniai yra panašūs visose Lietuvos kaimiškosiose savivaldybėse, nors nuodugnesnė analizė atskleidė ir skirtumų tarp Rytų ir Vakarų Lietuvos savivaldybių.

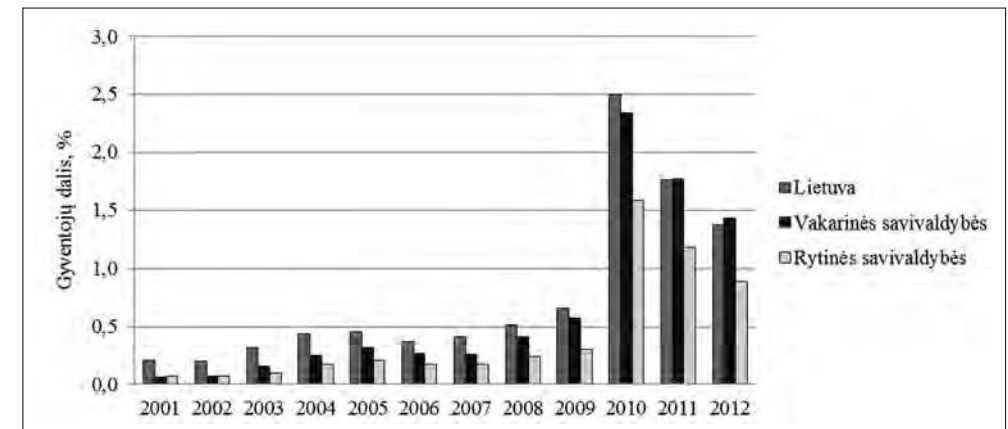
⁶ Lazdijų r. sav., Varėnos r. sav., Biržų r. sav., Kupiškio r. sav., Rokiškio r. sav., Anykščių r. sav., Ignalinos r. sav., Molėtų r. sav., Utenos r. sav., Zarasų r. sav., Širvintų r. sav., Švenčionių r. sav., Ukmergės r. sav.

⁷ Akmenės r. sav., Joniškio r. sav., Kelmės r. sav., Jurbarko r. sav., Kazlų Rūdos sav., Rietavo sav.

4.3.1.3 pav. Migracijų tendencijos iš retai apgyventų savivaldybių Vakarų Lietuvoje 1994–2012 m. (pagal: <http://db1.stat.gov.lt/statbank/default.asp?w=1920>)

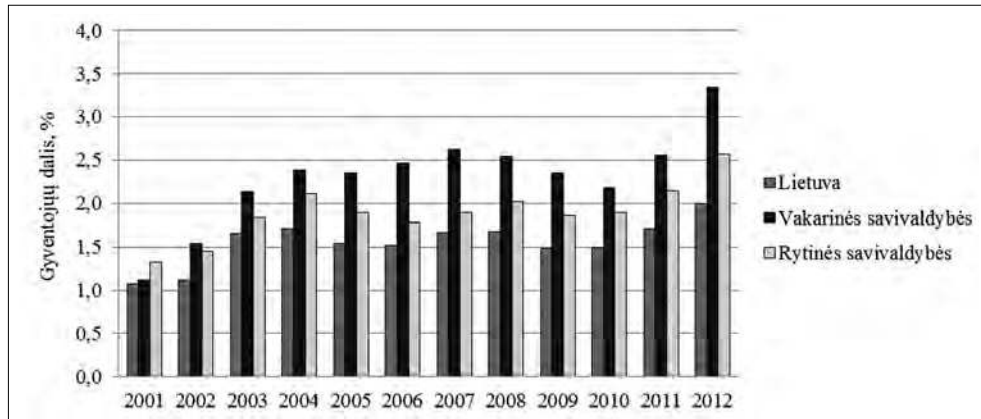
Skirtumai tarp Rytų Lietuvos (Šiaurės Rytų savivaldybių regionas, Lazdijų ir Varėnos rajonai) ir Vakarų Lietuvos RAT savivaldybių yra gana dideli (4.3.1.4 ir 4.3.1.5 pav.). Tai pasakytina tiek apie tarptautinę emigraciją, tiek apie vidinę migraciją. Taip pat dideli ir pokyčių skirtumai skirtingose savivaldybėse, įvykę tiriamuoju laikotarpiu.

4.3.1.4 pav. Tarptautinė emigracija Lietuvoje 2001–2012 m. (pagal: <http://db1.stat.gov.lt/statbank/default.asp?w=1920>)

Sulėtėjusi didžiųjų miestų plėtra ir darbo vietų, pirmiausia statybų sektoriuje, sumažėjimas 2009 m. labai sumažino šalies miestų patrauklumą. Tai lėmė tarptautinės emigracijos šuolį. Pastaraisiais metais atsigaunanti ekonomika skatina vidinės migracijos augimą, kas dar kartą patvirtina mūsų prielaidą, kad emigracija iš daugelio periferinių regionų yra neišvengiamas reiškinys, o gyventojams telieka rinktis migracijos kryptį – didieji šalies miestai ar užsienis.

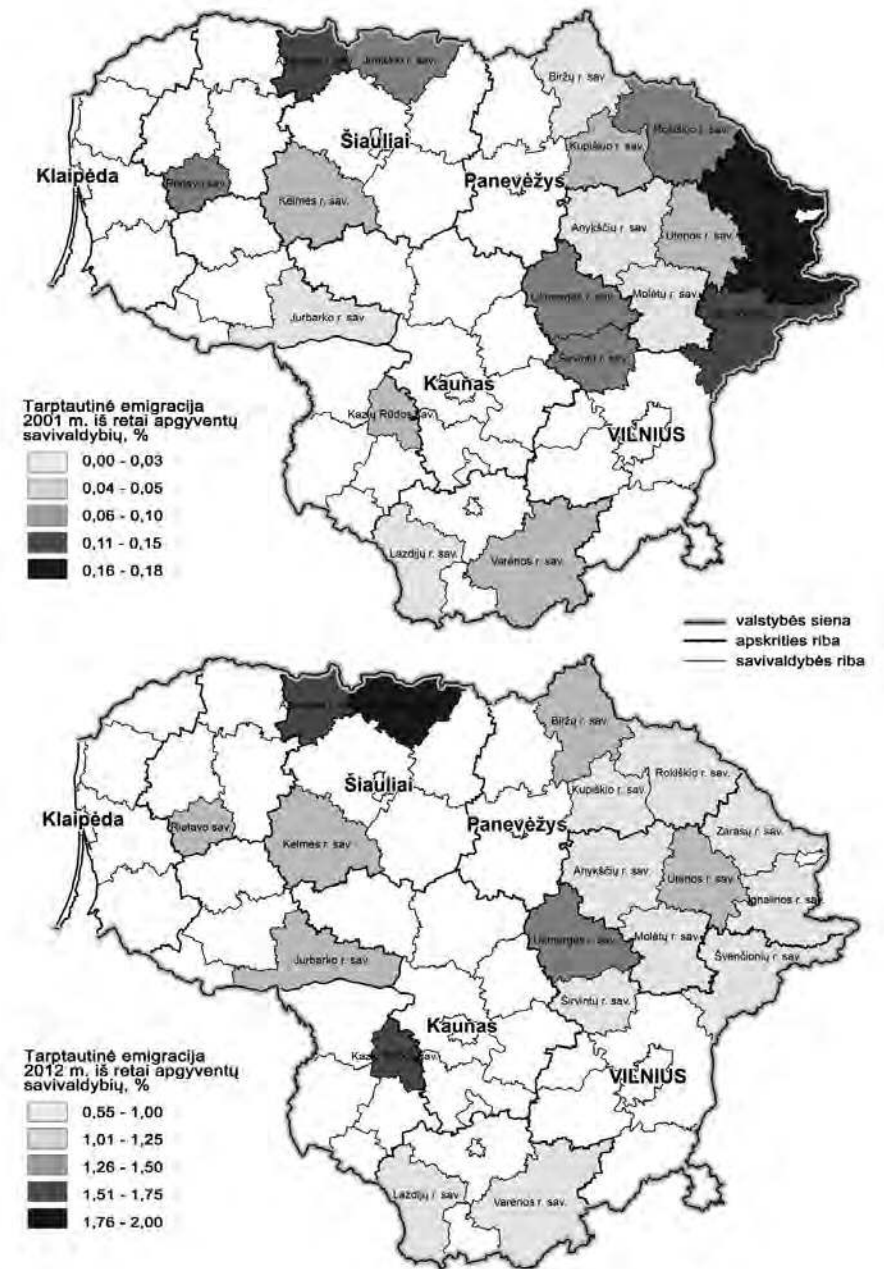

4.3.1.5 pav. Vidinė emigracija Lietuvoje 2001–2012 m. (pagal: <http://db1.stat.gov.lt/statbank/default.asp?w=1920>)

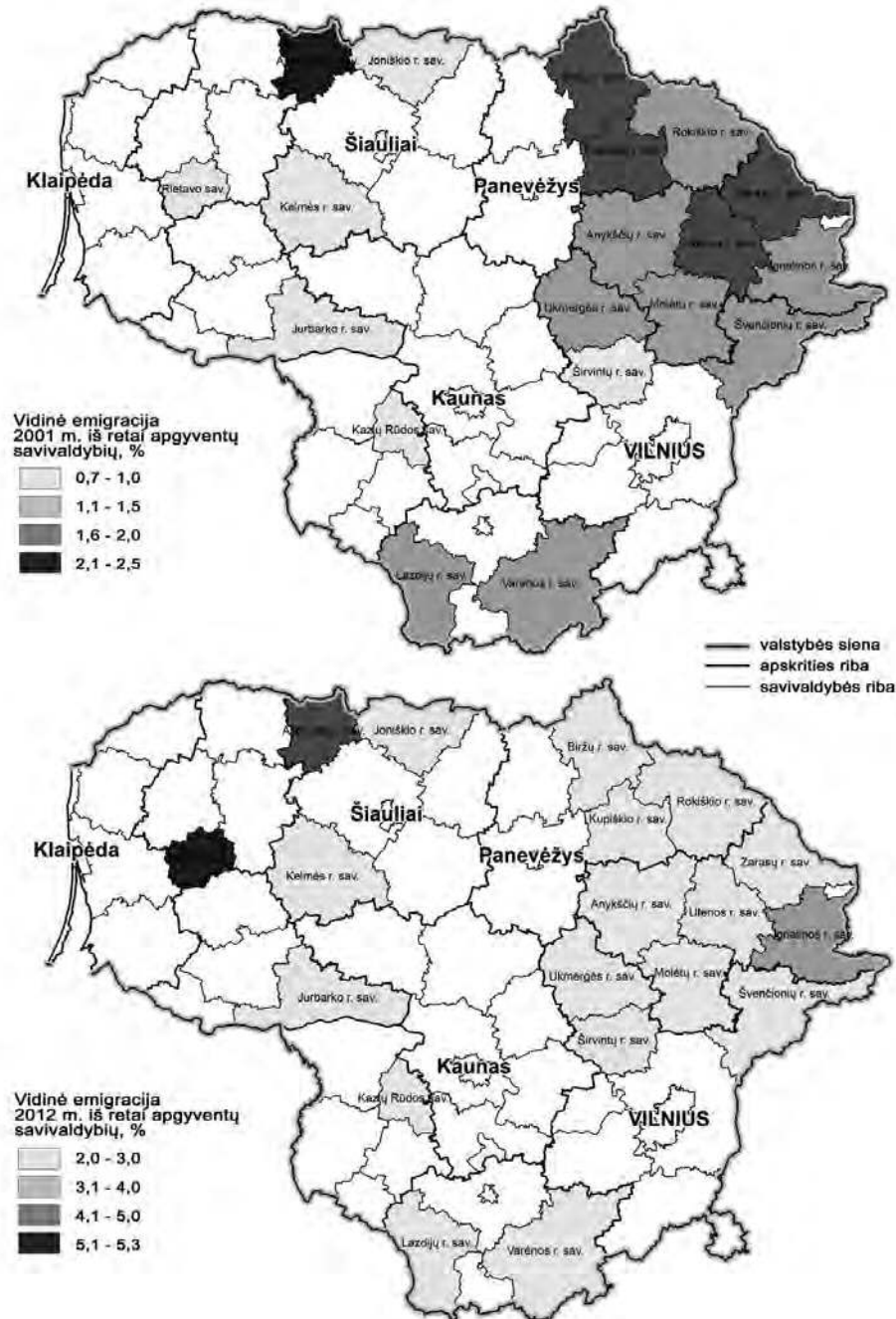
4.3.1.4 ir 4.3.1.5 pav. pateikti duomenys rodo esminius skirtumus, šiuose procesuose įvykusius per tiriamąjį laikotarpį (4.3.1.4 ir 4.3.1.5 pav.). Laikotarpio pradžioje, kai miestai buvo pagrindiniai tarptautinės emigracijos centrai, tiek vakarinės, tiek rytinės retai apgyventos savivaldybės daugmaž tuo pačiu lygiu gerokai nusileido (2–3 kartus) šalies vidurkiui. Ilgainiui pradėjo ryškėti vakarinių retai apgyventų savivaldybių santykinio „migrabilumo“ didėjimas, kol galiausiai 2011–2012 m. jis aplenkė Lietuvos vidurkį (4.3.1.4 pav.). Rytų Lietuvos gyventojų „migrabilumas“ taip pat santykinai augo labiau nei šalyje, bet nepasiekė šalies vidurkio. Dėl tokios padėties emigracijos žemėlapis per šiuos metus pasikeitė iš esmės (4.3.1.6 pav.) – Rytų Lietuvos savivaldybės tarptautinėje emigracijoje prarado „lyderių pozicijas“ ir nusileidžia vakarinėms savivaldybėms. Skirtumas būtų dar didesnis, jei nuo Rytų Lietuvos regiono atskirtume Vidurio Lietuvos Biržų ir Kupiškio rajonų savivaldybes, kurios nors geografiškai ir šliejasi prie Rytų Lietuvos, vis dėlto socialinės ekonominės raidos tendencijomis labiau artimos Vakarų Lietuvai. Kadangi didelių socialinės ekonominės raidos skirtumų tarp savivaldybių nebuvo, galima daryti prielaidą, kad nuoseklus emigrantų dalies augimas gali būti bent iš dalies paaiškinamas ir emigracijos „eskalaciniu“ efektu, kai sprendimai emigruoti tampa vis natūralesni RAT gyventojams. Kita vertus, naujų darbo vietų kūrimas RAT taip pat nebūdingas, silpni regioniniai centrai nesuteikia pakankamai darbo vietų aplinkinių teritorijų gyventojams.

Vidinė migracija iš RAT visada buvo svarbesnis veiksnys depopuliacijos procesams, bet pastaraisiais metais padėtis pasikeitė – augant tarptautinei emigracijai, vidinė lieka palyginti stabili. Taip pat pastebima „svorio centrų“ persiskirstymo tarp rytinių ir vakarinių savivaldybių tendencija. Antai 2001 m. Rytų Lietuvos savivaldybės buvo tarp vidinės emigracijos lyderių Lietuvoje, o laikotarpio pabaigoje padėtis pasikeitė ir ėmė vyruoti vakarinės savivaldybės (4.3.1.7 pav.).

4.3.1.6 pav. Tarptautinė emigracija iš retai apgyventų savivaldybių 2001 ir 2012 m. (pagal: <http://db1.stat.gov.lt/statbank/default.asp?w=1920>)

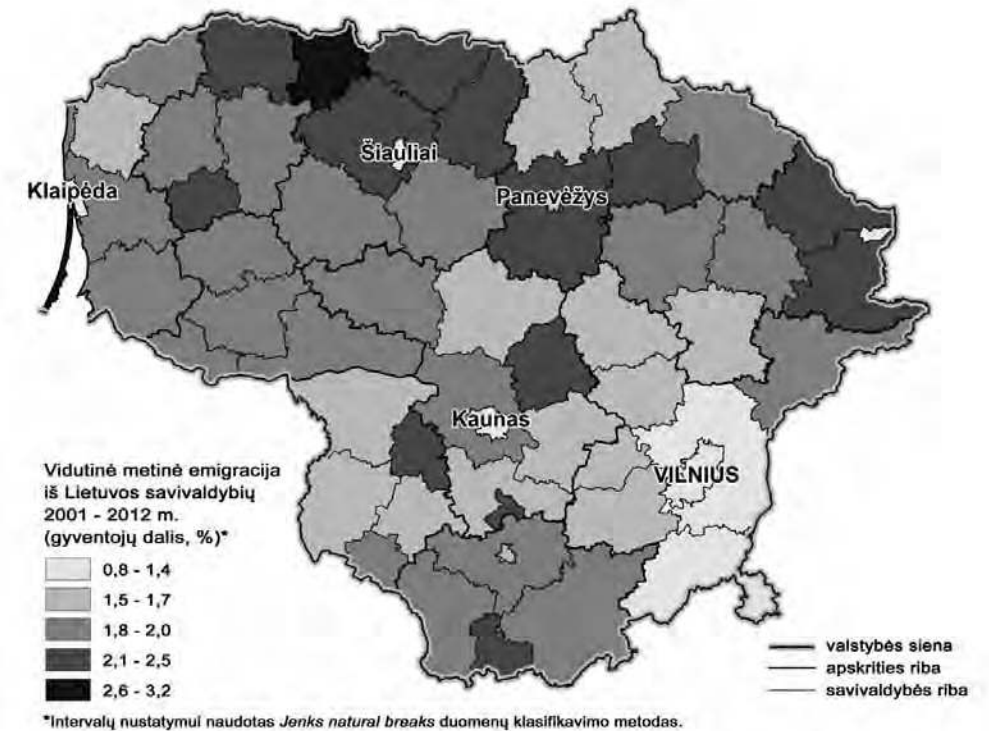

4.3.1.7 pav. Vidinė emigracija iš retai apgyventų savivaldybių 2001 ir 2012 m. (pagal: <http://db1.stat.gov.lt/statbank/default.asp?w=1920>)

4.3.2. Vidinės migracijos kryptys

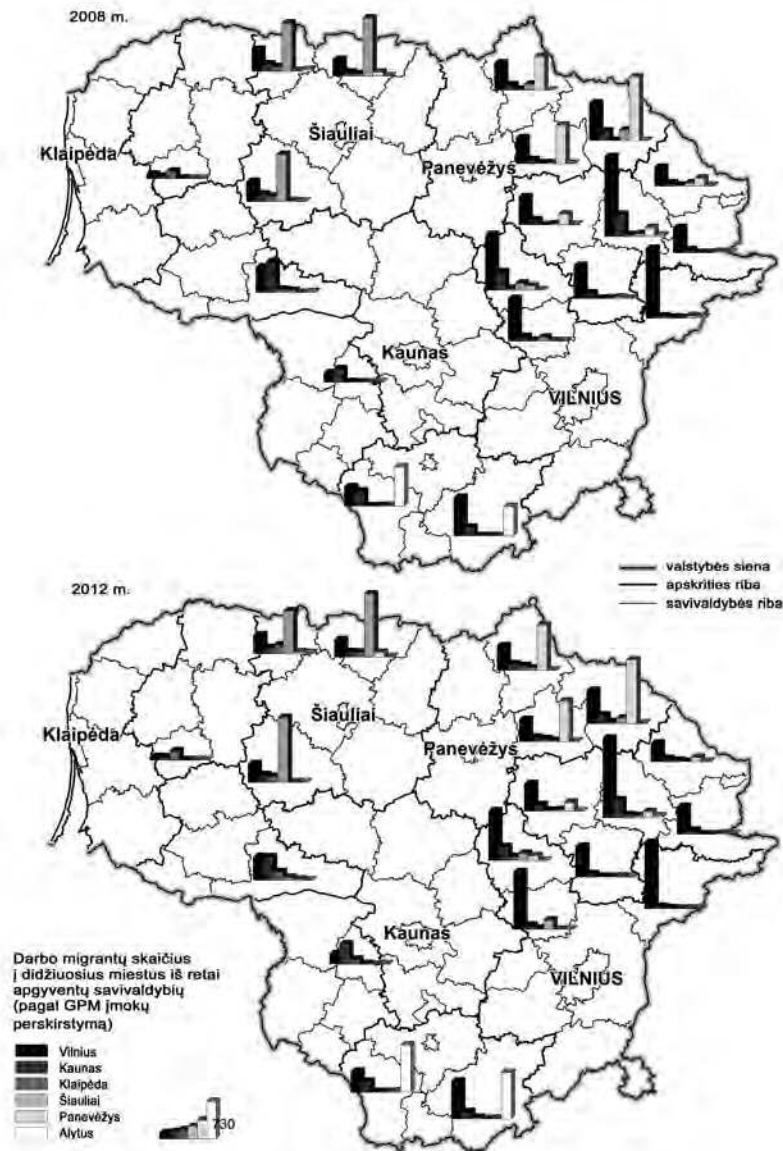
Statistinių duomenų apie vidinės migracijos kryptis iš savivaldybių nėra, žinomi tik emigracijos mastai (4.3.2.1 pav.). Todėl teko naudoti netiesioginius duomenis apie vidinės migracijos kryptis šalyje. Buvo panaudoti Valstybinės mokesčių inspekcijos duomenys (<http://www.vmi.lt/lt/?itemId=10121222>) apie gyventojų pajamų mokesčio perskirstymą tarp savivaldybių pagal gyventojų deklaruotą gyvenamąją vietą. Taigi mes galime įvertinti skirtumus tarp žmonių darbo vietų ir esamų ar buvusių gyvenamųjų vietų. Nors toks metodas nėra tikslus, bet jis leidžia gana objektyviai nustatyti darbo migracijos kryptis. Perskirstytų mokesčių duomenis perskaičiavus pagal darbo užmokesčio ir užimtųjų skaičiaus skirtumus miestų savivaldybėse, galima apytikriai nustatyti darbuotojų iš kitų savivaldybių skaičių didžiuosiuose miestuose (žr. 5.2.3 skyrių).

4.3.2.1. pav. Vidinė emigracija iš savivaldybių Lietuvoje 2001–2012 m. (pagal: <http://db1.stat.gov.lt/>)

Retai apgyventų savivaldybių gyventojai darbui renkasi miestą pagal jo dydį, santykinę svarbą ir atstumą nuo gyvenamosios vietos (4.3.2.2 pav.). Pastarasis veiksnys ypač svarbus savo apskrities ribose, kur jis iš esmės rodo švytuoklinę migraciją, o gyventojai gyvenamosios vietos nekeičia. Todėl šie atvejai netinka daryti išvadas apie realias migracijos kryptis, bet parodo teritoriją, kurioje miestai bent šiek tiek stabilizuoja tarptautinės emigracijos procesą, suteikdami darbo vietas ir ne savo savivaldybės gyventojams.

Analizuojant migracijos kryptis iš savivaldybių, matyti, kad Vilniaus miestas pritraukia gyventojus iš visų savivaldybių ir tampa vis svarbesniu traukos centru net labai nutolusioms savivaldybėms (pavyzdžiui, Akmenės r. sav.). Kiti didieji miestai reikšmingesni tik savo apskričių ribose. Klaipėda yra reikšminga emigracijos kryptimi dar ir Rietavo savivaldybėje, todėl galima sakyti, kad ji neturi didesnės įtakos depopuliacijos procesams kitose savivaldybėse. Taip pat lyginant 2008 ir 2012 m. duomenis pastebima, kad santykinė Vilniaus reikšmė nutolusiose nuo jo savivaldybėse didėja, o Kauno – mažėja (Jurbarko, Ukmergės, Lazdijų ir kt. rajonų sav.).

4.3.2.2 pav. Tikėtinas retai apgyventų savivaldybių darbo migrantų pasiskirstymas Lietuvos didžiuosiuose miestuose pagal GPM įmokų persikirstymą 2008 ir 2012 m. (pagal: <http://www.vmi.lt/lt/?itemId=10121222>)

4.3.3. Emigracija iš retai apgyventų seniūnijų

RAT gyventojų apklausos rezultatai rodo, kad išvykti iš savo seniūnijos artimiausiu metu ketina 15 % gyventojų. Šis skaičius neabejotinai susijęs su specifine retai gyvenamų teritorijų gyventojų amžiaus struktūra, kai jauni darbingo amžiaus žmonės sudaro santykinai mažesnę visų gyventojų, taigi ir respondentų dalį. Analizuojant jaunesnių gyventojų ketinimus, matomas kitoks vaizdas. Iš apklaustų 124, jaunesnių nei 36 metų gyventojų, net 57 (arba 46 %) ketina išvykti. Vidutinis ketinančių išvykti iš savo gyvenamosios vietos amžius yra 34,1 metų, o neketinančių išvykti amžiaus vidurkis siekia 54,2 metų. Dauguma iš ketinančiųjų išvykti, norėtų persikelti į kurį nors Lietuvos apskrities centrą ar užsienį (atitinkamai – 51 ir 38 %). Galima daryti prielaidą, kad konkreti gyvenamoji vieta savivaldybės teritorijoje nėra lemiamas gyvenimo ir darbo sąlygų veiksnys aktyviems darbo rinkos dalyviams. Paslaugas ir darbo vietas darbingo amžiaus gyventojai nesunkiai pasiekia savo automobiliais ar kitu transportu, todėl jiems nereikia keisti gyvenamosios vietos. Tik 20,6 % visų apklaustų respondentų nurodė, kad jų netenkina svarbiausių paslaugų pasiekiamumas (daugiausiai tokių respondentų buvo garbaus amžiaus gyventojai). Dauguma ketinančiųjų išvykti (57 %) nurodė, kad pagrindinė išvykimo priežastis susijusi su darbo reikalais. Tik vyresniųjų gyventojų grupėje vyrauja šeimines išvykimo priežastis, tarp jaunesnių nei 51 metų gyventojų ši priežastis buvo minima labai retai. Tarp kitų išvykimo priežasčių minimi mokslo reikalai (3 %) ir geresnės gyvenimo perspektyvos (8 %). Didelė dalis respondentų (17 %) nenurodė išvykimo priežasties, todėl galime manyti, kad arba jiems įtaką daro visas kompleksas priežasčių, arba pats noras išvykti ir yra išvykimo tikslas. Dalis (10 %) nori išvykti, nors jiems jų seniūnijoje viskas – tiek aplinka, tiek gyvenimas – patinka. Tačiau darbo vietų trūkumas, nekokios perspektyvos jaunimui, matyt, yra svaresnis veiksnys.

Net 85 % visų apklaustų respondentų teigia, kad reikėtų, jog ateityje seniūnijoje daugėtų gyventojų. Tokios nuomonės laikosi ir dauguma norinčiųjų išvykti. Galima daryti prielaidą, kad poreikį gyventojų skaičiaus augimui lemia psichologinės priežastys, tradiciškai siejant kaimo klestėjimą su didesniu gyventojų skaičiumi. Tokiu atveju emigracija daugelio yra neišvengiamai traktuojama kaip neigiamas reiškinys, blogos padėties priežastis, o ne pasekmė.

V. GYVENVIEČIŲ TINKLO KAITOS ĮTAKA RETAI APGYVENTŲ TERITORIJŲ RAIDAI

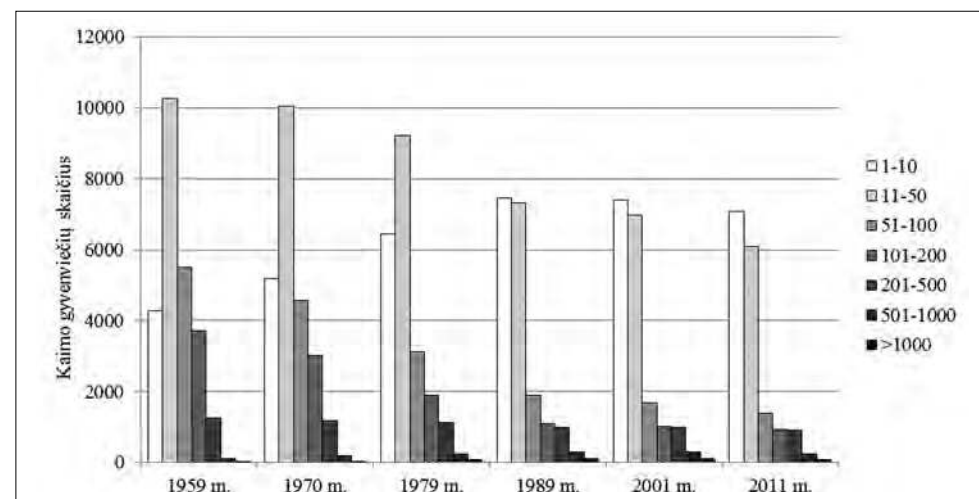
5.1. Kaimo gyvenviečių tinklas ir jo kaita

5.1.1. Gyvenviečių tinklo formavimas sovietmečiu

Lietuvos kaimo gyvenviečių tinklas formavosi šimtmečius ir per visą istoriją kito dėl ekonominių, ūkio ir politinės sanklodos sąlygų. Kaimo apgyvendinimą keitė karai ir epidemijos, kurių metu labai sumažėdavo gyventojų, o kai kuriose teritorijose jų visai nelikdavo. Tačiau plėtojantis žemdirbystei, tobulėjant technikai, įsisavinant vis naujus žemės ūkio plotus, gyventojų skaičius kaime augo, o teritorinę apgyvendinimo sistemą imta reguliuoti valstybiniu mastu vykdant reformas. Kaimo apgyvendinimo sistema buvo keičiama tiek Valakų reformos metu, tiek carinės Rusijos laikais skirstant kaimus į vienkiemius, tiek Lietuvos Nepriklausomybės laikotarpiu parceliuojant dvarus ir skirstant kaimus. Paskutinė Lietuvos kaimo apgyvendinimo sistemos reforma, kurios padarinius jaučiame iki šiol, buvo sovietiniais metais vykdyta kolektyvizacija ir su ja susijusi kolūkinių gyvenviečių plėtra. Būtent sovietmečiu vykdyta kaimo sistemos pertvarka sudarė prielaidas atsirasti RAT – plečiant pramonę ir sparčiai augant miestams, kaimiškosios teritorijos ėmė tuštėti, o šį procesą dar paspartino vidinė kaimo gyvenviečių teritorinė pertvarka.

Sovietmečiu Lietuvoje buvo planingai vykdoma gyvenviečių tinklo pertvarka. Pagal vieningosios apgyvendinimo sistemos koncepciją ugdytas gyvenviečių tinklas, sujungiant įvairaus dydžio ir funkcijų gyvenvietes į teritorinę visumą. Buvo „auginami“ miestai, savo ruožtu kaimiškosiose teritorijose taip pat vyko gyvenviečių stambinimo procesas: buvo naikinami vienkiemiai, jų gyventojai iškeliami į centrinės gyvenvietės, kurios sparčiai augo. Kaimo gyvenviečių plėtra anuomet derinta su kolūkinio kaimo vystymu. Tarpūkiniam aptarnavimui buvo numatyta plėtoti apie 250 mikrorajonų centrų (dauguma iš jų – istoriškai susiformavę miesteliai), o kiekviename ūkyje, atsižvelgiant į vietos sąlygas, – kurti centrinių ir pagalbinių gyvenviečių tinklą (Maldžiūnas, 1970). Buvo numatoma, kad vidutiniškai „centrinėje“ ūkio gyvenvietėje gyvens apie 500–550 gyventojų (Vaitekūnas, 1989). Planai buvo koreguojami ir atnaujinami, o tikrovėje ne visada pavykdavo juos įgyvendinti. Kartais plėsdavosi neplanuotos gyvenvietės, o planuotos vystyti – nykdavo (ypač periferiniuose rajonuose).

Dėl intensyvios urbanizacijos kaimo gyventojų skaičius sparčiai mažėjo. Iš esmės visos – tiek miesto, tiek kaimo gyvenvietės augo mažesnių kaimų ir vienkieminių sąskaita. 1959–1989 m. dėl kolektyvizacijos, kaimų naikinimo, miestų plėtros ir kt. veiksnių kaimo gyventojų Lietuvoje sumažėjo apie 29 % (nuo 167 iki 119 tūkst.), o kaimo gyvenviečių skaičius sumažėjo nuo 25 iki 19 tūkst. (5.1.1.1 ir 5.1.1.2 pav.). S. Stanaičio duomenimis, 1951–1990 m. iš kaimo išvyko beveik milijonas gyventojų, o natūralus prieaugis kompensavo tik 37 % išvykusių žmonių skaičiaus (Stanaitis, 2010).

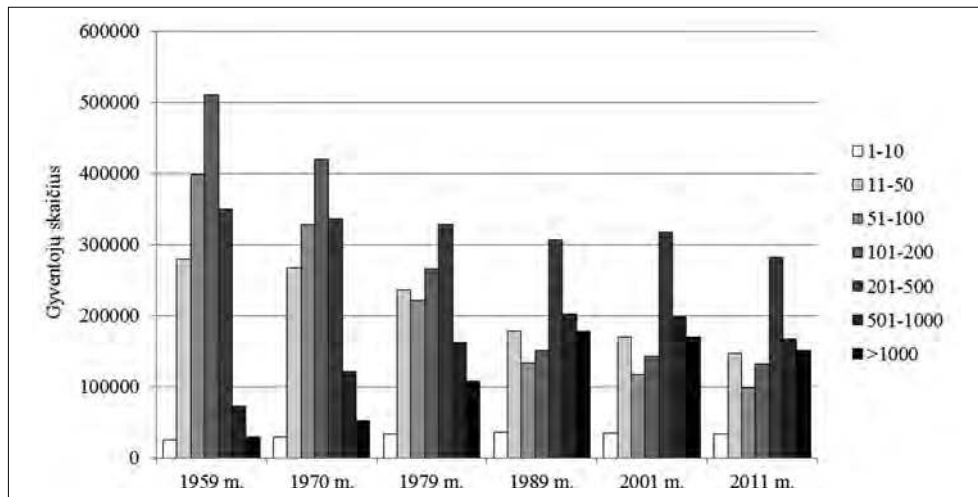
5.1.1.1 pav. Lietuvos kaimo gyvenviečių skaičiaus pokyčiai 1959–2011 m. pagal gyvenviečių dydžio kategorijas (pagal: 1989 metų..., 1991; <http://osp.stat.gov.lt/pagrindiniai-rezultatai>; <http://osp.stat.gov.lt/2011-m.-surasymas>)

Labiausiai sovietmečiu išaugo didžiosios („centrinės“) kaimo gyvenvietės: daugiau kaip 1 000 gyventojų turinčių gyvenviečių skaičius išaugo nuo 24 iki 108, o gyventojų skaičius tokiose gyvenvietėse padidėjo nuo 29 iki 178 tūkst., arba – daugiau kaip šešis kartus. Apie tris kartus (nuo 73 iki 203 tūkst.) padidėjo gyventojų skaičius 501–1 000 gyventojų turinčiose gyvenvietėse. Mažesnių kaimo gyvenviečių skaičius mažėjo, kaip ir jose gyvenančių gyventojų skaičius (išskyrus pačias mažiausias gyvenvietes). Sunyko tradiciniai 51–200 gyventojų turintys kaimai, kuriuose gyventojų skaičius sumažėjo 3–4 kartus (1989 metų..., 1991). Jei 1959 m. beveik trys ketvirtadaliai kaimo gyventojų gyveno iki 200 gyventojų turinčiose gyvenvietėse, tai sovietmečio pabaigoje dauguma (58 %) kaimo gyventojų gyveno didesnėse nei 200 gyventojų turinčiose gyvenvietėse, o apie trečdalis kaimo gyventojų gyveno didesnėse nei 500 gyventojų turinčiose gyvenvietėse (5.1.1.1 ir 5.1.1.2 pav.).

Šiomis didelių kaimo gyvenviečių stambėjimo ir mažųjų gyvenviečių nykimo sąlygomis daugėjo pačių mažiausių (1–10 gyventojų) gyvenviečių ir augo jose gyvenančių gyventojų skaičius. 1959–1989 m. tokių gyvenviečių skaičius išaugo nuo 4 276 iki 7 457, o gyventojų skaičius jose – nuo 25,5 iki 35,7 tūkst. Šis augimas buvo nulemtas anuomet vykdytos kaimiškųjų teritorijų „apgyvendinimo“ politikos, kai gyventojai priverstinai buvo iškeliami iš mažesnių kaimų, kaimai smulkėjo, o juose likdavo tik dėl kokių nors priežasčių neišsikėlę ar neiškelti gyventojai.

Taigi sovietmečiu Lietuvoje buvo suformuotas kolūkiniam ūkiui pritaikytas kaimo gyvenviečių tinklas: laikotarpio pabaigoje Lietuvoje buvo 737 kolūkiai ir 282 tarybiniai ūkiai (Žemės kadastras, 1989), o juose – 1 086 centrinės ūkių gyvenvietės (beveik pusė jų turėjo apylinkių centro funkcijas) ir 1 132 pagalbinės gyvenvietės (tarp jų ir buvusios centrinės, pagalbinėmis tapusios po ūkių stambinimo). Absoliuti dauguma ūkių (per 90 %) sovietmečio pabaigoje, be centrinės gyvenvietės, turėjo dvi ir daugiau didesnių gyvenviečių (Vaitekūnas, 1989).

5.1.1.2 pav. Lietuvos kaimo gyventojų skaičius skirtingo dydžio gyvenvietėse 1959–2011 m. (pagal: 1989 metų..., 1991; <http://osp.stat.gov.lt/pagrindiniai-rezultatai>; <http://osp.stat.gov.lt/2011-m.-surasymas>)

Visa sovietmečio kaimo gyvenviečių pertvarka ankstesnį vienkieminį kaimo kraštovaizdį pavertė „agrarinę dykra“ su stambiomis „centrinėmis“ ir „pagalbinėmis“ gyvenvietėmis. Mažos ir nuošalios gyvenvietės buvo apibūdintos kaip „neplėstinios“ ir sunyko. Kaimo gyventojų mažėjo ir kaimo apgyvendinimo politika, įvardyta kaip „Vieningoji gyvenviečių sistema“, sudarė sąlygas formuotis ne tik pavienėms RAT teritorijoms, bet ištiesiems jų regionams. Sovietmečio pabaigoje toks regionas jau formavosi Rytų Lietuvoje, o kitur atsirado pavienių RAT židinių.

5.1.2. Gyvenviečių sistemos pokyčiai 1989–2011 m.

Po Nepriklausomybės atkūrimo kolūkinė kaimiškųjų teritorijų apgyvendinimo sistema prarado sąsajas su ūkiniu teritorijos naudojimu – plečiantis naujai ūkio sanklodai, kaimo gyventojų darbo vieta „nutolo“ nuo jo gyvenamosios vietos. Tai lėmė Lietuvos kaimiškiosiose teritorijose vykusių ir dabar tebevykstančių socialinių, ekonominių, demografinių ir kt. procesų kryptis.

Po Nepriklausomybės atkūrimo keletui metų stabtelėjusi, XX a. pabaigoje vėl suintensyvėjo ir iki šiol tęsiasi kaimiškųjų teritorijų depopuliacija. Bendras kaimo gyventojų skaičius Lietuvoje ėmė mažėti nuo 1994–1995 m., o Vakarų Lietuvoje vėliau – maždaug nuo 2000 m. Tad pirmuoju Nepriklausomybės dešimtmečiu kaime vyko labai dideli struktūriniai ūkio pertvarkos pokyčiai. Tačiau gyventojų ir gyvenviečių skaičiaus pokyčiai buvo neįdomūs: 1989–2001 m. Lietuvos kaime tiek gyventojų, tiek gyvenviečių skaičius sumažėjo apie 3 %. Lietuvos kaimiškiosiose teritorijose gyventojų ypač ėmė mažėti nuo 2000 m., o Lietuvai įstojus į Europos Sąjungą, gyventojų kaime kasmet sumažėja 1–2 % (<http://osp.stat.gov.lt>).

Nuo 1989 iki 2011 m. kaimo gyvenviečių sumažėjo 2 391 (12,5 %), o kaimo gyventojų – 175,8 tūkst., arba 14,8 %. Mažėjant kaimo gyventojų skaičiui, mažiausios

gyvenvietės papildė gyvenviečių be gyventojų sąrašą, didesnėse gyvenvietėse mažėjant gyventojų skaičiui, dalis gyvenviečių pateko į mažesnių gyvenviečių grupę. Dalis kaimų buvo panaikinti, prijungiant juos prie miestų teritorijų ar sujungiant gretimus kaimus. Gyvenviečių be gyventojų skaičius Lietuvoje nuo 1989 iki 2011 m. išaugo dvigubai (nuo 2 030 iki 4 200).

Pokyčių neišvengė ir sovietmečiu „augintos“ stambiosios kaimo gyvenvietės. Po Nepriklausomybės atkūrimo gyventojų sumažėjo visų kategorijų gyvenvietėse, tik mažėjimo tempai buvo nevienodi. Per 1989–2011 metus mažiausius neigiamus pokyčius patyrė vidutinės, 201–500 gyventojų turinčios, gyvenvietės (tokių gyvenviečių sumažėjo apie 7 %, o gyventojų juose – 8 %). Pagrindinė šių gyvenviečių santykinio „stabilumo“ priežastis – stambesnės gyvenvietės, kurios dėl gyventojų skaičiaus mažėjimo perėjo į vidutinių gyvenviečių kategoriją. Tačiau akivaizdu, kad buvusios centrinės ūkių gyvenvietės dėl savo dydžio ir kai kurių funkcijų (seniūnijų centrai, mokyklos, bibliotekos ir kt.) išlaiko tam tikrą gyvybingumą, o buvusios mažesnės („pagalbinės“) gyvenvietės nyksta sparčiau: labiausiai sunyko 51–100 gyventojų turintys kaimai, tiek šių gyvenviečių skaičius, tiek gyventojų skaičius jose sumažėjo apie 27 %.

Lietuvoje išryškėjo gana dideli kaimo gyvenviečių sistemos kaitos regioniniai skirtumai. Šie skirtumai pastebėti ir analizuoti mokslo darbuose anksčiau (Stanaitis, 1995, 2010; Vaitekūnas, 1989, 2006; Stanaitis A., Stanaitis S., 2008; Kriaučiūnas, 2010 ir kt.). Gamtinės ir istorinės sąlygos lėmė, kad Šiaurės Rytų Lietuva pasižymi smulkiais ir mažais kaimais, Vakarų Lietuva – stambesnėmis kaimo gyvenvietėmis. Vidutinis kaimo dydis Lietuvoje 2011 m. buvo 60 gyventojų viename kaime (2001 m. vidutinis kaimo dydis buvo 62 gyventojai). Rytų Lietuvos savivaldybėse vidutinis kaimo dydis apie du kartus mažesnis už Lietuvos vidurkį: Zarasų, Molėtų, Ignalinos savivaldybėse viename kaime vidutiniškai gyvena vos apie 20 žmonių; mažuose – iki 100 gyventojų turinčiuose kaimuose – gyvena apie pusę visų kaimo gyventojų. Vakarų Lietuvoje dauguma kaimo gyvenviečių yra stambesnės – vidutinis kaimo dydis siekia 100 ir daugiau gyventojų, o apie pusę gyventojų (Klaipėdos, Kretingos, Šilutės rajonų savivaldybių teritorijose) gyvena stambiose (turinčiose daugiau nei 500 gyventojų) gyvenvietėse. Aplink didžiuosius miestus taip pat apie pusę ir daugiau gyventojų gyvena stambiose gyvenvietėse.

5.1.3. Retai apgyventų teritorijų gyvenviečių tinklo apibūdinimas

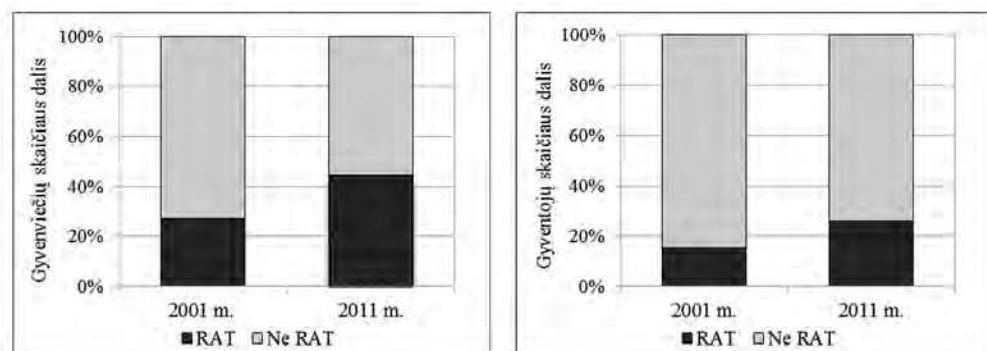
Daugiausia RAT yra Šiaurės Rytų Lietuvoje, kur jos užima beveik visą kaimiškųjų teritorijų plotą. Toks teritorinis RAT pasiskirstymas susijęs ir su gyvenviečių tinklo savybėmis. Natūralu, kad RAT seniūnijose vidutinis kaimo dydis pagal gyventojų skaičių, palyginti su Lietuvos vidurkiu, yra gerokai mažesnis: atitinkamai – 60 gyventojų Lietuvoje ir 35 gyventojai RAT.

Mūsų skaičiavimais, RAT 2001 m. užėmė beveik 28 % visos Lietuvos teritorijos, o 2011 m. – jau 45 %. RAT sukonzentruota ir panaši dalis visos Lietuvos kaimo gyvenviečių (2011 m. – apie 45 %), o jose gyvena apie 26 % šalies kaimo gyventojų. 5.1.3.1–5.1.3.3 pav. parodyta santykinė RAT gyvenviečių dalis Lietuvoje 2001 ir 2011

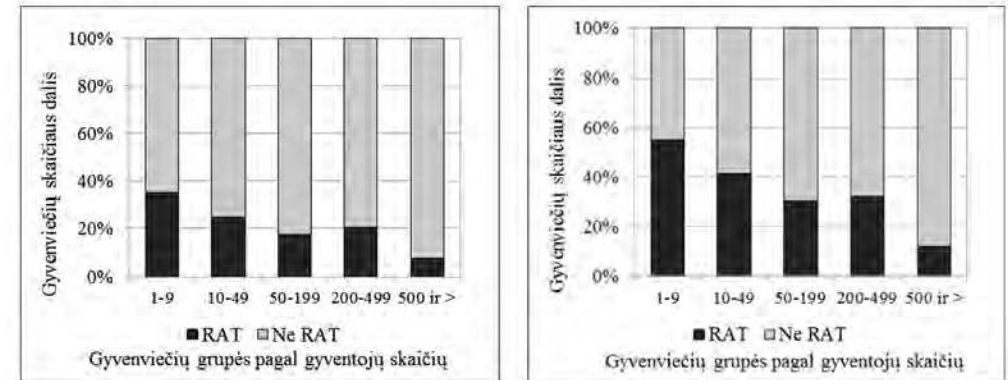
m. Skaičiuojant gyvenviečių kategorijomis pagal jų dydį, 2011 m. duomenimis, RAT yra apie 55 % Lietuvos gyvenviečių, turinčių 1–9 gyventojus, apie 42 % gyvenviečių, turinčių 10–49 gyventojus, o didesnės gyvenvietės (50–199 gyventojai ir 200–499 gyventojai) sudaro apie 31–32 % Lietuvos gyvenviečių. Stambių gyvenviečių, turinčių per 500 gyventojų, yra apie 12 % visų šio dydžio Lietuvos gyvenviečių.

2001–2011 m. išaugus RAT skaičiui, padidėjo ir RAT esančių gyvenviečių, išaugo bendras RAT gyventojų skaičius. Tačiau gyvenviečių ir gyventojų skaičiaus padidėjimas skirtingo dydžio gyvenvietėse šiek tiek skyrėsi. Gyvenviečių dalis, kuriose gyveno 1–9 ir 200–499 gyventojai, padidėjo iki 57 %, o gyvenviečių su 50–199 gyventojais – iki 73 %. Gyventojų skaičius keitėsi panašiai: daugiausia jis išaugo 50–199 gyventojus turinčiose gyvenvietėse – 86 %. Kadangi skirtumai, palyginti su 2001 m., nebuvo dideli – gyvenviečių ir gyventojų skaičius, išaugus RAT seniūnijų skaičiui, skirtingų kategorijų gyvenvietėse išaugo panašiai. Tad galime daryti išvadą, kad tose 76 seniūnijose, kurios per dešimtmetį papildė RAT sąrašą, gyvenviečių tinklo struktūra buvo panaši į anksčiau sąrašą buvusių seniūnijų.

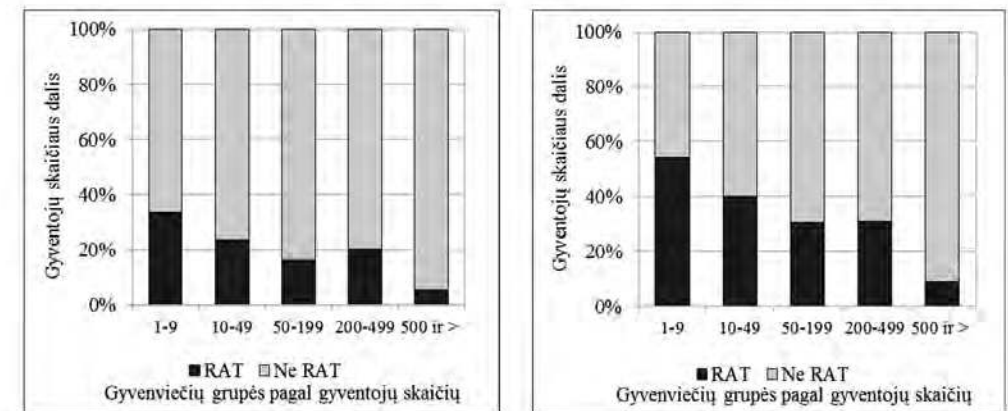
Dauguma naujų RAT seniūnijų yra tankiau apgyventos, todėl ir gyvenvietės jose yra šiek tiek didesnės. Tačiau tai labiau priklauso nuo seniūnijos geografinės padėties: jei „naujoji“ RAT seniūnija yra Dzūkijoje ar Žemaitijoje, tikėtina, kad jos gyvenvietės didesnės. Pagal kitus rodiklius (pavyzdžiui, depopuliacijos tempus) naujai į RAT sąrašą patekusios seniūnijos bendrame RAT fone neišsiskiria. Išanalizavę RAT seniūnijų gyvenviečių tinklą 2001 ir 2011 m. matome, kad gyvenviečių skaičius RAT seniūnijose turi tendenciją mažėti. Seniūnijose, kurios 2011 m. priskirtos RAT, nuo 2001 m. bendras gyvenviečių skaičius sumažėjo apie 3,5 %, o gyvenviečių su gyventojais sumažėjo beveik tūkstančiu, arba 11,6 %. Bendras gyvenviečių skaičius sumažėjo dėl seniūnijų ribų koregavimo, kaimų sujungimo ar gyvenviečių panaikinimo, o gyvenviečių su gyventojais skaičius mažėja dėl depopuliacijos – mažiausiose gyvenvietėse gyventojų tiesiog nebelieka.

5.1.3.1 pav. RAT gyvenviečių ir gyventojų skaičiaus dalis Lietuvos kaimo teritorijose 2001 ir 2011 m. (pagal: <http://osp.stat.gov.lt/pagrindiniai-rezultatai>; <http://osp.stat.gov.lt/2011-m.-surasymas>)

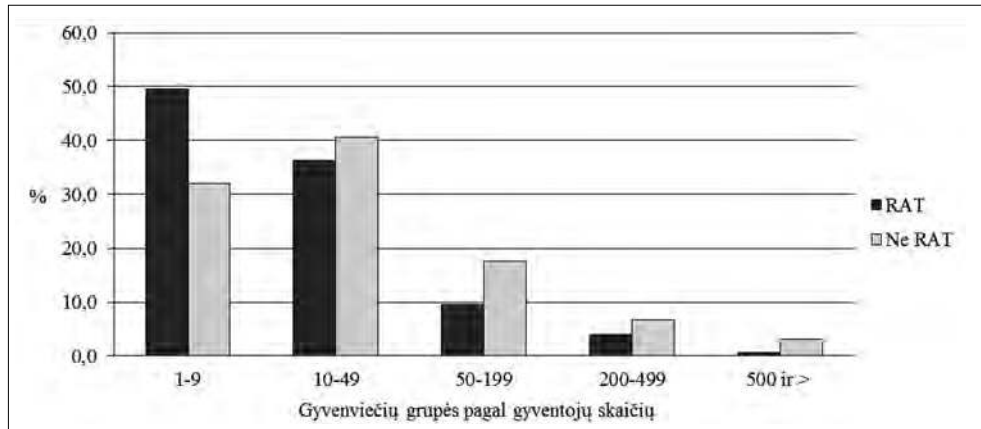
5.1.3.2 pav. RAT gyvenviečių dalis Lietuvoje pagal atskiras kaimo gyvenviečių grupes 2001 ir 2011 m. (pagal: <http://osp.stat.gov.lt/pagrindiniai-rezultatai>; <http://osp.stat.gov.lt/2011-m.-surasymas>)

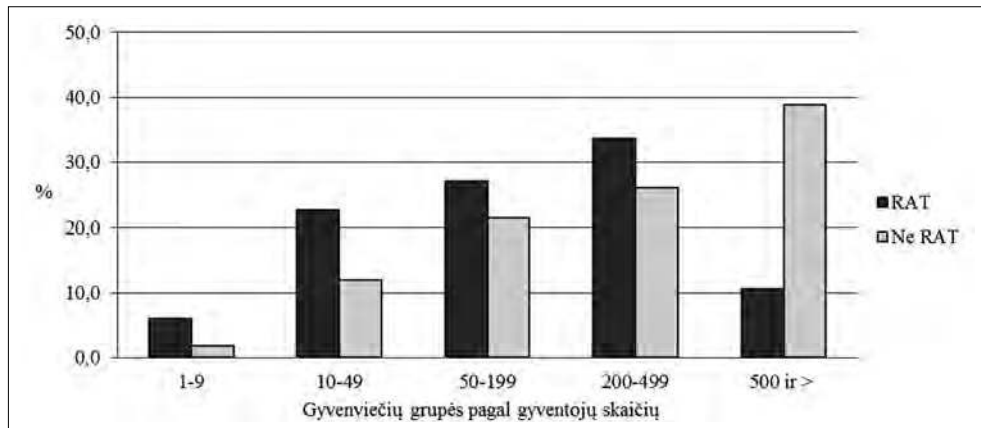
5.1.3.3 pav. RAT gyventojų dalis Lietuvoje pagal atskiras kaimo gyvenviečių grupes 2001 ir 2011 m. (pagal: <http://osp.stat.gov.lt/pagrindiniai-rezultatai>; <http://osp.stat.gov.lt/2011-m.-surasymas>)

5.1.4. Gyventojų ir gyvenviečių pasiskirstymo RAT ypatumai

Tarp Lietuvos kaimo teritorijų RAT išsiskiria gyventojų pasiskirstymo dėsniniais mažiausiose ir didžiausiose kaimo gyvenvietėse (5.1.4.1 ir 5.1.4.2 pav.). Bendra Lietuvos tendencija yra tokia: didėjant kaimo kategorijai pagal gyventojų skaičių, didėja bendras šios kategorijos kaimuose gyvenančių žmonių skaičius ir dalis. Tačiau RAT yra truputį kitaip – daugiausia gyventojų gyvena 200–499 gyventojus turinčiuose kaimuose (33,7 %). O kaimai, kuriuose gyvena per 500 gyventojų, sudaro tik apie 10,5 % RAT gyventojų, kai kitose Lietuvos kaimiškosiose teritorijose tokiose gyvenvietėse gyvena apie 39 % gyventojų. Apie pusę visų RAT gyvenviečių sudaro smulkiausios gyvenvietės (kitose Lietuvos kaimo teritorijose tokios gyvenvietės sudaro apie 32 %) ir jose gyvena apie 6 % RAT gyventojų, o kitose kaimiškosiose Lietuvos teritorijose tokiose gyvenvietėse gyvenančių žmonių dalis nesiekia 2 %, tai yra tris kartus mažesnė dalis.

5.1.4.1 pav. RAT ir kitų Lietuvos kaimo gyvenviečių pasiskirstymas pagal kaimo gyvenviečių dydžio grupes 2011 m. (pagal: <http://osp.stat.gov.lt/2011-m.-surasymas>)

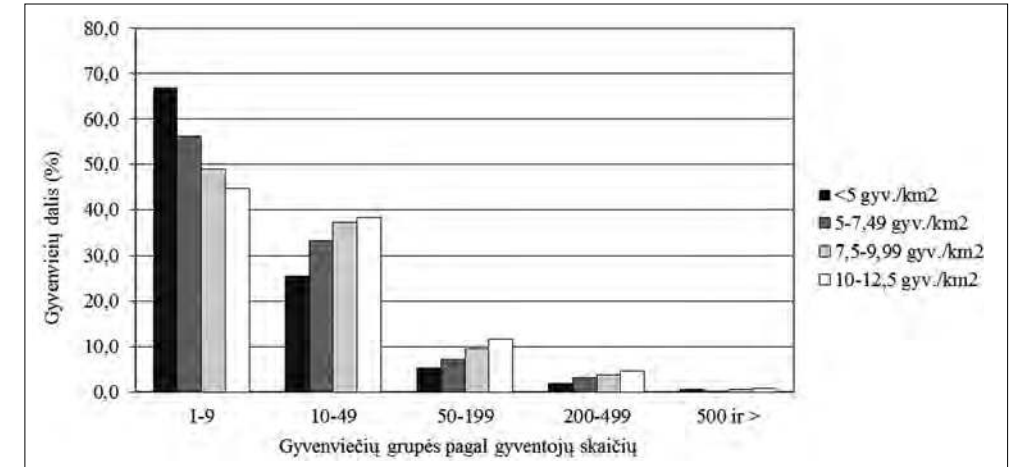

5.1.4.2 pav. RAT ir kitų Lietuvos kaimo teritorijų gyventojų pasiskirstymas pagal kaimo gyvenviečių dydžio grupes 2011 m. (pagal: <http://osp.stat.gov.lt/2011-m.-surasymas>)

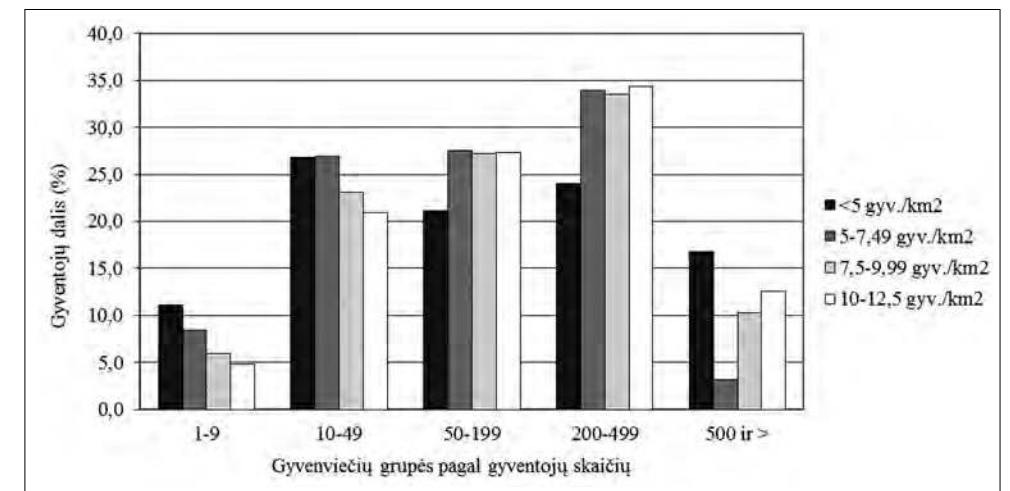
Jau minėjome, kad išaugus RAT seniūnijų skaičiui, gyvenviečių ir gyventojų skaičius skirtingo dydžio gyvenviečių grupėse išaugo panašiai. 2011 metais padėtis (5.1.4.1 ir 5.1.4.2 pav.), palyginti su 2001 metais, labai panaši. Bendri dėsningumai būdingi ir visos Lietuvos kaimo gyvenviečių sistemai – gyventojų mažėja visų kategorijų gyvenvietėse. Tačiau, jei apskritai Lietuvoje mažiausius neigiamus pokyčius patyrė vidutinės, 201–500 gyventojų turinčios gyvenvietės, tai RAT stabiliausias buvo mažesnės, 50–199 gyventojus turinčios gyvenvietės, jose gyvenančių gyventojų santykinė dalis išaugo nuo 24 iki 27 %.

Išryškėjo ir tam tikri skirtumai skirtingose RAT klasėse pagal gyventojų tankumą. Iš 2011 m. nustatytų 183 RAT seniūnijų, gyventojų tankumas buvo: iki 5 gyv./km² – 9 seniūnijose; 5,0–7,49 gyv./km² – 30 seniūnijų; 7,5–9,99 gyv./km² – 72 seniūnijose; 10,0–12,5 gyv./km² – 72 seniūnijose (Priedas, 1 lent.). Suprantama, kad

rečiausiai apgyventose seniūnijose didžiausią dalį sudaro pačios mažiausios (1–9 gyventojai) gyvenvietės – 67 % visų gyvenviečių. Kuo RAT seniūnijos tankiau apgyventos, tuo mažiausių gyvenviečių dalis mažesnė. Kitų klasių seniūnijose dėsningumas priešingas: didėjant gyvenviečių kategorijai pagal gyventojų skaičių, jų santykinė dalis mažėja (5.1.4.3 pav.).

5.1.4.3 pav. RAT gyvenviečių pagal dydį dalis skirtingo gyventojų tankumo seniūnijose (pagal: <http://osp.stat.gov.lt/2011-m.-surasymas>)

5.1.4.4 pav. RAT gyventojų pasiskirstymas skirtingo dydžio gyvenvietėse skirtingo gyventojų tankumo seniūnijose (pagal: <http://osp.stat.gov.lt/2011-m.-surasymas>)

Minėta, kad dauguma RAT gyventojų gyvena 200–499 gyventojus turinčiose gyvenvietėse. Tačiau rečiausiai apgyventose seniūnijose (iki 5 gyv./km²) dauguma gyventojų (27 %) gyvena 10–49 gyventojus turinčiose gyvenvietėse. Apskritai rečiausiai apgyventose seniūnijose gyventojų pasiskirstymas gyvenvietėse yra tolygesnis (5.1.4.4 pav.). Tik reikia pažymėti, kad tokių seniūnijų yra nedaug (9), visose (išsky-

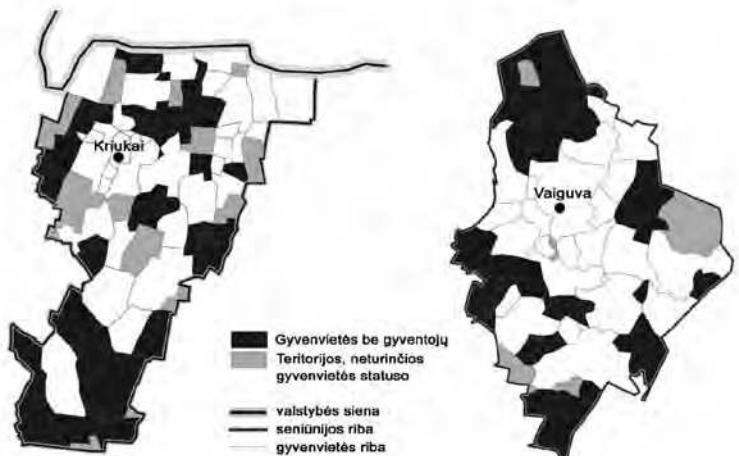

rus Suvieko seniūniją Zarasų rajone) didžiulius plotus užima miškai arba pelkės.

Vidutiniškai vienoje RAT seniūnijoje 2011 metais buvo 54 kaimo gyvenvietės, o gyvenviečių su gyventojais – 41 (Lietuvoje atitinkamai – 45 ir 36 gyvenvietės kaimiškiose seniūnijose). Taigi RAT seniūnijose vidutiniškai yra daugiau gyvenviečių, bet jos yra smulkesnės. Tačiau gyvenviečių skaičius RAT seniūnijose labai skiriasi. Kai kuriose seniūnijose yra vos kelios gyvenvietės: Baltosios Vokės (Šalčininkų r.) – 5 gyvenvietės, Didkiemio (Šilalės r.) – 6, Stalgėnų (Plungės r.) – 8, Patentinio (Šilalės r.) – 10, Gaižaičių (Joniškio r.) ir Slavikų (Šakių r.) – 12 gyvenviečių. 2011 m. buvo 18 seniūnijų, kuriose buvo daugiau nei 100 gyvenviečių: Zarasų sen. (Zarasų r.) – 155, Kražių sen. (Kelmės r.) – 148, Obelių sen. (Rokiškio r.) – 143 gyvenvietės ir kt. Tačiau tik vienoje seniūnijoje – Zarasų – gyvenviečių su gyventojais buvo daugiau nei 100 (113). Mažiausi vidutiniai kaimų dydžiai buvo Rytų Lietuvoje: Labanoro seniūnijoje – 6 gyventojai, Rimšės, Ceikinių, Suvieko, Sarių, Mindaunų, Inturkės, Linkmenų, Turmanto seniūnijose – 14–15 gyventojų. Didžiausias vidutinis kaimas buvo Plungės r. Stalgėnų seniūnijoje (122 gyventojai), Valkininkų seniūnijoje (Varėnos r.) – 114 gyventojų.

Minėjome, kad gyvenviečių be gyventojų skaičius Lietuvoje 1989–2011 m. išaugo dvigubai: nuo 2 030 iki 4 200. Daugiau nei pusė iš dabar Lietuvoje esančių gyvenviečių be gyventojų – 2 506 – yra RAT seniūnijose. Labiausiai gyvenviečių be gyventojų daugėjo tose teritorijose, kur buvo mažesni ir smulkesni kaimai, t. y. – Šiaurės Rytų Lietuvoje. Tačiau pastaruoju metu sparčiai didėja gyvenviečių be gyventojų Šiaurės ir Vidurio Lietuvoje. Kai kuriose savivaldybėse – Kėdainių, Biržų, Zarasų – gyvenvietės be gyventojų jau sudaro apie trečdalį visų kaimo gyvenviečių.

Daugiausia gyvenviečių be gyventojų buvo Obelių seniūnijoje (Rokiškio r.) – 61 gyvenvietė be gyventojų, Kražių sen. (Kelmės r.) – 52, Papilio sen. (Biržų r.) ir Turmanto sen. (Zarasų r.) – po 50. Pagal ištuštėjusių gyvenviečių dalį išsiskyrė Vaiguvos sen. (Kelmės r.) – 52 %, Kriukų sen. (Joniškio r.) – 49 %, Balninkų (Molėtų r.) ir Papilio (Biržų r.) – 44 %, Kruopių (Akmenės r.), Siesikų (Ukmergės r.) ir Obelių (Rokiškio r.) seniūnijos – 43 % visų seniūnijos gyvenviečių. Kai kuriose seniūnijos teritorijos be gyventojų užima didelius plotus ir yra išsidėsčiusios daugiausia paribuose (5.1.4.5 pav.).

5.1.4.5 pav. Teritorijos be gyventojų Kriukų ir Vaiguvos seniūnijose

Siejant gyvenviečių be gyventojų dalį RAT seniūnijose su gyventojų tankumu, matome, kad aiškaus dėsningumo nėra – seniūnijos, kuriose didžiausią dalį užima gyvenvietės be gyventojų, nėra rečiausiai gyvenamos. Gyvenviečių be gyventojų skaičiaus augimas, viena vertus, yra depopuliaciją iliustruojantis rodiklis, kita vertus, yra ir gyventojų koncentracijos didesnėse gyvenvietėse rezultatas ir rodiklis.

5.1.5. Gyventojų teritorinė koncentracija

Aplink didmiesčius ir rajonų centrus jau sovietmečiu buvo kurtos didesnės gyvenvietės, jose gyventojų skaičius didėjo ir po Nepriklausomybės atkūrimo, panašios priemiesčių teritorijų augimo, kaimiškųjų teritorijų pritaikymo miestiečių apgyvendinimui tendencijos išlieka iki šiol. Todėl suprantama, kad RAT šalia miestų yra nedaug, o tos, kurios yra arba tik nedidele teritorijos dalimi ribojasi su miestu (pavyzdžiui, Sudeikių sen. šalia Utenos, Gadūnavo sen. šalia Telšių, Miežiškių sen. šalia Panevėžio), arba jų teritorijose yra daug miškingų teritorijų (Jurbarkų sen. šalia Jurbarko, Varėnos ir Vydenių sen. šalia Varėnos), arba jos yra šalia nedidelių retai apgyvento Rytų Lietuvos regiono miestų (Zarasų sen. šalia Zarasų, Ignalinos sen. šalia Ignalinos). Reikia pažymėti, kad tokiose seniūnijose mažą gyventojų skaičių ir tankumą dažniausiai ir lemia prieš tai išvardyti veiksniai. Tačiau yra RAT, kurios supa mažesnius miestus, tuose miestuose dažnai yra ir RAT seniūnijos centras, o kaimiškoji teritorija glaudžiais ryšiais tiesiogiai susijusi su šiuo centru. Analizuojant RAT gyvenviečių tinklą, būtina trumpai šiuos atvejus aptarti.

Iš viso yra 18 RAT seniūnijų, į kurių teritorijas įeina miestų teritorijos, ir dar 11 RAT seniūnijų, kurios supa miestus, turinčius atskiras seniūnijas (5.1.5.1 lent.). Matome, kad kai kurios seniūnijos net ir su miestų gyventojais yra retai apgyventos, pavyzdžiui: Dūkšto, Kavarsko, Obelių, Pandėlio, Troškūnų ir Vabalninko. Tačiau gyventojų pasiskirstymas miestuose ir aplink juos esančiose RAT seniūnijose išryškina kitą svarbų teritorijų apgyvendinimo aspektą: labai didelę gyventojų koncentraciją centrinėje teritorijos gyvenvietėje – mieste. Teritorijose, kurios nepatenka į RAT sąrašą, miesto ir kaimo riba dažnai nėra labai ryški – aplink miestą formuojasi kaimiški priemiesčiai, kuriuose gyventojų tankumas yra didesnis nei vidutiniškai kaime. Miestai, kurie apsupti RAT teritorijų, nėra labai dideli, aplink juos besiformuojantys priemiesčiai dažnai išsitenka miesto teritorijoje, o ir pats priemiesčio formavimosi procesas būna nežymus. Tad tokiose teritorijose išryškėja didelis kontrastas tarp miesto ir šalia esančių RAT. Kai kuriose teritorijose šis kontrastas ypač ryškus – Baltosios Vokės, Ignalinos, Naujosios Akmenės, Pabradės, Švenčionėlių, Zarasų miestuose gyvena apie 80 % teritorijos (miesto ir šalia esančios RAT seniūnijos) gyventojų. Minėtus miestus reikėtų laikyti RAT centrinėmis gyvenvietėmis (nors administraciškai šie miestai į RAT teritorijas nepatenka).

Vidutiniškai RAT didžiausiose gyvenvietėse gyvena apie trečdalis seniūnijos gyventojų, tačiau kaip ir kiti rodikliai, centrinės gyvenvietės dalis skirtingose seniūnijose labai skiriasi. Didžiausia gyventojų koncentracija centrinėje gyvenvietėje pasižymi kelios prieš tai aprašytos miestų aplinkoje esančios seniūnijos. Tačiau miesto buvimas RAT toli gražu nereiškia, kad ši seniūnija išsiskirs didesne gyventojų koncentracija mieste (5.1.5.2 lent.). RAT aplinkoje yra miestų, kurių gyventojų dalis teritorijoje yra gana nedidelė, nesiekia 40 %: Varnių, Obelių, Vabalninko, Veisiejų, o tie miestai turi vos daugiau kaip 1

tūkst. gyventojų. Labai didelė gyventojų koncentracija pasižymi Viešvilė, taip pat nedidelė Šilalės rajono Didkiemio gyvenvietė. Gyventojų koncentracijos didžiausioje gyvenvietėje rodiklis yra svarbus, tačiau jis ne visada išryškina centrinės gyvenvietės reikšmę. Kartais seniūnijoje yra viena didesnė gyvenvietė, o kitos už ją gerokai mažesnės, tačiau jų labai daug, todėl centrinės gyvenvietės reikšmė gali atrodyti mažesnė, nei yra iš tikrųjų. Štai RAT yra tokių gyvenviečių, kurių gyventojų skaičius kelis kartus viršija antrosios pagal dydį gyvenvietės gyventojų skaičių. Jau minėtos Viešvilės gyventojų skaičius yra 8 kartus didesnis už antrosios pagal dydį gyvenvietės gyventojų skaičių, Lenkimų – atitinkamai – 7 kartus, Didkiemio – 6 kartus. Pagal šį rodiklį ir, neabejotinai, pagal svarbą teritoriniams ryšiams išsiskiria Kapčiamiestis – jo gyventojų skaičius už antrosios pagal dydį gyvenvietės gyventojų skaičių didesnis 12 kartų, Upninkai (Jonavos r.) – 11 kartų, Videniškiiai (Molėtų r.) ir Kuktiškės (Utenos r.) – 8 kartus, Adutiškis, Kazokiškės, Tverai, Salakas – 6 kartus, Andrioniškis (Anykščių r.), Bežionys (Elektrėnų sav.), Medingėnai (Rietavo sav.) – 5 kartus.

5.1.5.1 lentelė. Miestai RAT seniūnijose (pagal: <http://osp.stat.gov.lt/2011-m.-surasymas>)

Miestas	RAT seniūnija	Savivaldybė	Bendras miesto ir kaimo gyventojų skaičius	Gyventojų tankumas su miestu (gyv./km ²)	Miesto gyventojų dalis skaičiuojant su RAT gyventojais (%)
Miestai, esantys RAT seniūnijoje					
Akmenė	Akmenės	Akmenės r.	4 211	22,87	61,6
Dūkštas	Dūkšto	Ignalinos r.	1 706	10,92	52,1
Dusetos	Dusetų	Zarasų r.	2 668	14,87	26,9 (80,2 skaičiuojant kartu su Užtilte)
Kavarskas	Kavarsko	Anykščių r.	3 106	12,07	21,4
Kazlų Rūda	Kazlų Rūdos	Kazlų Rūdos	10 543	31,09	62,9
Linkuva	Linkuvos	Pakruojo r.	3 498	21,05	44,3
Obeliai	Obelių	Rokiškio r.	3 037	12,29	35,4
Pandėlys	Pandėlio	Rokiškio r.	2 930	9,36	27,6
Ramygala	Ramygalos	Panevėžio r.	3 698	15,57	42,8
Rūdiškės	Rūdiškių	Trakų r.	3 920	13,73	58,7
Seda	Sedos	Mažeikių r.	2 847	19,24	39,9
Simnas	Simno	Alytaus r.	3 880	19,90	39,0
Subačius	Subačiaus	Kupiškio r.	2 149	18,39	48,9
Troškūnai	Troškūnų	Anykščių r.	2 745	10,03	16,4
Užventis	Užvenčio	Kelmės r.	3 288	14,21	25,3
Vabalninkas	Vabalninko	Biržų r.	2 902	11,72	36,4
Varniai	Varnių	Telšių r.	3 739	13,64	30,5
Žagarė	Žagarės	Joniškio r.	3 355	18,57	51,0

Miestas	RAT seniūnija	Savivaldybė	Bendras miesto ir kaimo gyventojų skaičius	Gyventojų tankumas su miestu (gyv./km ²)	Miesto gyventojų dalis skaičiuojant su RAT gyventojais (%)
Miestai, apsupti RAT seniūnijos					
Ariogala	Ariogalos	Raseinių r.	6 793	22,56	47,2
Baltoji Vokė	Baltosios Vokės	Šalčininkų r.	1 353	20,20	81,4
Ignalina	Ignalinos	Ignalinos r.	7 578	41,79	79,3
Jurbarkas	Jurbarkų	Jurbarko r.	14 287	46,33	78,6
Naujoji Akmenė	Naujosios Akmenės kaimiškoji	Akmenės r.	11 629	46,55	79,9
Pabradė	Pabradės	Švenčionių r.	7 731	21,31	77,5
Rietavas	Rietavo	Rietavo	6 461	19,07	50,3
Švenčionėliai	Švenčionėlių	Švenčionių r.	7 335	29,02	78,7
Tytuvėnai	Tytuvėnų apyl.	Kelmės r.	5 375	18,14	42,8
Veisiejai	Veisiejų	Lazdijų r.	3 797	16,79	37,7
Zarasai	Zarasų	Zarasų r.	9 254	40,78	77,4

Minimalia teritorine gyventojų koncentracija didžiausioje gyvenvietėje išsiskiria seniūnijos, kurių didžiausioje gyvenvietėje gyvena nedaug gyventojų (Poškonių, Linkmenų seniūnijos), arba seniūnijoje yra keletas didesnių gyvenviečių (kai kuriais atvejais dėl to, kad seniūnija yra netoli miesto: Pivonijos sen. šalia Ukmergės, Švenčionių sen. šalia Švenčionių, Karsakiškio – netoli Panevėžio).

Yra nemažai RAT seniūnijų, kurių „galia“ pasiskirsto tarp kelių gyvenviečių. Dažniau tai arti miesto esančios seniūnijos. Štai Ariogalos seniūnijoje yra 7 gyvenvietės, kurių kiekvienoje gyvena daugiau kaip po 200 gyventojų. Policentrinu gyventojų pasiskirstymu taip pat pasižymi šios RAT seniūnijos: Gaurės (Tauragės r.), Jurbarkų (Jurbarko r.), Kavarsko (Anykščių r.), Kazlų Rūdos (Kazlų Rūdos sav.), Lygumų (Pakruojo r.), Naujosios Akmenės kaimiškoji (Akmenės r.), Ramygalos (Panevėžio r.), Rietavo (Rietavo sav.), Šimkaičių (Jurbarko r.), Tytuvėnų apylinkių (Kelmės r.) Valkininkų, Varėnos sen. (Varėnos r.), Varnių (Telšių r.), Židikų (Mažeikių r.), Žygaičių (Tauragės r.).

Be monocentrinų ir policentrinų RAT, yra nemažai seniūnijų, kuriose vyrauja dvi panašaus dydžio gyvenvietės. Dažniausiai tai dvi buvusios centrinės kolūkių gyvenvietės, sujungtos į vieną seniūniją. Tokios seniūnijos yra Varėnos rajono Jakėnų sen. (gyvenvietės: Puodžiai ir Žiliniai), Rokiškio rajono Jūžintų sen. (Jūžintai ir Laibgaliai), Varėnos rajono Kaniavos sen. (Panočiai ir Dubičiai), Lazdijų rajono Kučiūnų sen. (Kučiūnai ir Miškiniai), Plungės rajono Žlibinų sen. (Žlibinai ir Kantaučiai) ir kt.

5.1.5.2 lentelė. Miestai RAT seniūnijose (pagal: <http://osp.stat.gov.lt/2011-m.-surasymas>)

Savivaldybė	RAT seniūnija	Didžiausia gyvenvietė	Gyvenvietės statusas	Gyventojų sk. didžiausioje gyvenvietėje	Didžiausios gyvenvietės gyventojų dalis nuo visų seniūnijos gyventojų, %
Maksimalia teritorine gyventojų koncentracija didžiausioje gyvenvietėje išsiskiriančios RAT seniūnijos					
Šalčininkų r.	Baltosios Vokės	Baltoji Vokė	Miestas kitoje seniūnijoje	1 101	81,4
Akmenės r.	Naujosios Akmenės kaimiškoji	Naujoji Akmenė	Miestas kitoje seniūnijoje	9 300	79,9
Ignalinos r.	Ignalinos	Ignalina	Miestas kitoje seniūnijoje	6 007	79,3
Švenčionių r.	Švenčionėlių	Švenčionėliai	Miestas kitoje seniūnijoje	5 771	78,7
Jurbarko r.	Viešvilės	Viešvilė	Miestelis, seniūnijos centras	843	78,3
Švenčionių r.	Pabradės	Pabradė	Miestas kitoje seniūnijoje	5 994	77,5
Zarasų r.	Zarasų	Zarasai	Miestas kitoje seniūnijoje	7 165	77,4
Šilalės r.	Didkiemio	Didkiemis	Kaimas, seniūnijos centras	228	74,3
Klaipėdos r.	Judrėnų	Judrėnai	Miestelis, seniūnijos centras	468	66,4
Skuodo r.	Lenkimų	Lenkimai	Miestelis, seniūnijos centras	647	66,4
Minimalia teritorine gyventojų koncentracija didžiausioje gyvenvietėje išsiskiriančios RAT seniūnijos					
Biržų r.	Papilio	Kvetkai	Kaimas	244	12,3
Švenčionių r.	Švenčionių	Zadvarininkai	Kaimas	234	12,5
Kaišiadorių r.	Palomenės	Zūbiškės	Kaimas	217	13,1
Ignalinos r.	Linkmenų	Linkmenys	Kaimas, seniūnijos centras	134	14,3
Kėdainių r.	Pernaravos	Pernarava	Miestelis, seniūnijos centras	232	15,6
Ukmergės r.	Livonijos	Žeimiai	Kaimas	232	16,0
Šalčininkų r.	Poškonių	Poškony	Kaimas, seniūnijos centras	129	16,4
Anykščių r.	Troškūnų	Troškūnai	Miestas, seniūnijos centras	451	16,4
Širvintų r.	Zibalų	Anciūnai	Kaimas	200	16,5
Panevėžio r.	Karsakiškio	Paliūniškis	Kaimas	469	16,6

Iš viso RAT seniūnijose 2011 m. buvo 41 gyvenvietė, kurioje gyveno daugiau nei 500 gyventojų, iš jų tik dvi – Merkinė ir Senoji Varėna – turėjo daugiau nei 1 000 gyventojų. Visose seniūnijose, kuriose buvo stambių (turinčių daugiau kaip 500 gyventojų) gyvenviečių, jų buvo tik po vieną, išskyrus Vadoklių (Panevėžio r.) ir minėtąją Varėnos seniūniją, kur stambių gyvenviečių buvo po dvi. Tad iš 183 RAT seniūnijų stambių gyvenviečių (turinčių daugiau kaip 500 gyventojų) yra tik 39 seniūnijose. Tačiau buvo 10 seniūnijų, kurių didžiausiose gyvenvietėse gyveno mažiau nei 200 gyventojų (neskaičiuojant Baltosios Vokės seniūnijos, kurios didžiausia gyvenvietė reikėtų laikyti Baltosios Vokės miestą, o ne 144 gyventojus turintį Žagarinės kaimą). Iš šių dešimties seniūnijų trijose – Labanoro (Švenčionių r.), Palentinio (Šilalės r.) ir Nemaitonių (Kaišiadorių r.) – centrinėse ir didžiausiose gyvenvietėse gyveno mažiau nei 100 gyventojų: Labanore – 59 gyventojai, Palentinio kaime – 80 gyventojų, Nemaitonyse – 82 gyventojai. Visos šios seniūnijos yra savotiškai unikalios: Labanoro seniūnijos didžiąją teritorijos dalį užima ne gyvenvietės, o miškai, ši seniūnija yra rečiausiai apgyventa Lietuvoje, Palentinio seniūnija mažiausia pagal plotą (27,9 km²) ir gyventojų skaičių (260 gyventojų), joje labai mažai gyvenviečių (tik 10 kaimų, iš jų 9 – su gyventojais); Nemaitonių seniūnija taip pat viena mažiausių Lietuvoje pagal plotą (59,8 km²) ir viena mažiausių pagal gyventojų skaičių (433 gyventojai).

5.2. Miestų įtaka retai apgyventų teritorijų raidai

5.2.1. Miestų įtaka gyventojų skaičiaus kaitai

Socialinis ir demografinis RAT vystymasis neatsiejamas nuo ekonominių procesų, vykstančių visoje šalyje, ir nuo ūkinės kaimiškųjų teritorijų raidos. Suprantama, kad darbo vietų ir ypač gerai apmokamų darbo vietų kaita RAT yra vienas svarbiausių jų raidos determinančių. Tačiau dėl augančio gyventojų mobilumo, norint įvertinti socialinius ekonominius pokyčius seniūnijų lygmeniu, nebeužtenka analizuoti vien jose vykstančių procesų. Vienas svarbiausių, o dažnai ir lemiamas socialinės ekonominės raidos veiksnių Lietuvoje yra teritorijos padėtis svarbiausių regioninių centrų atžvilgiu. Būtent dėl šios priežasties šiame skyriuje apibendrinami svarbiausi RAT raidos ypatumai dėl didžiųjų miestų įtakos.

Metropolinių miestų fizinė plėtra ir socialinis ekonominis vystymasis tampa itin svarbiu aplinkinių teritorijų socialinio ekonominio vystymosi veiksniu (Smetkowski, 2011). Iš esmės tai yra išskirtinio pobūdžio plėtros židiniai, kuriems būdingos kitokios raidos tendencijos nei kitoje šalies teritorijoje. Kai tokie miestai išsidėsto depopuliacijos zonose, jie iš esmės pakreipia socialinę ekonominę ir demografinę raidą jose. Tačiau ne tik artimos teritorijos jaučia didžiųjų miestų įtaką.

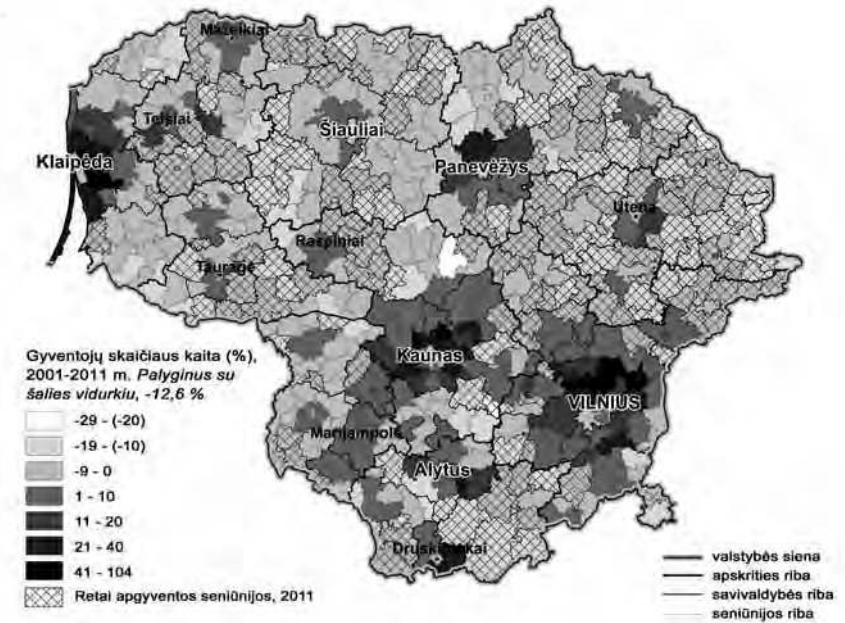
Kartais miestų įtaka yra neigiama. Pavyzdžiui, miestai „eksportuoja“ žemiausių socialinių sluoksnių gyventojus į tokius miestelius kaip Didžiasalis ar sutraukia aktyviausius darbingo amžiaus gyventojus. Kartais miestų įtaka yra teigiama – di-

džiųjų miestų poilsiautojai sukuria pakankamą paklausą, leidžiančią išlaikyti gyvenviečių mažmeninių paslaugų infrastruktūrą ten, kur ji kitu atveju sunyktų, perka vietoje gaminamus produktus ir paslaugas; miestų gyventojai investuoja į nekilnojamąjį turtą, moka mokesčius į savivaldybių, iš kurių važiuoja dirbti į miestus, biudžetus ir kt.

Vilniaus miesto metropolinio regiono plėtra buvo vienas akivaizdžiausių ir lengviausiai pastebimų urbanistinio ir regioninio vystymosi reiškinų pastaraisiais metais Lietuvoje. Šiek tiek lėčiau, bet vis tiek gana intensyviai augo Klaipėda ir Kaunas. Kiti didesni Lietuvos miestai darė mažesnę įtaką, pristabdydami depopuliaciją tik keliose artimiausiose jiems seniūnijose. Mažesni miestai pastebimos įtakos demografinės tendencijoms nedarė visai (5.2.1.1 pav.).

Daugiausiai dėmesio skirsime Vilniaus miesto įtakai aptarti, nes, viena vertus, tai didžiausias, sparčiausiai augantis ir pastebimiausias įtaką darantis miestas. Kita vertus, jis įsikūręs problemiškiame socialiniu ekonominiu požiūriu Rytų Lietuvos regione, kur demografinės tendencijos itin neigiamos (Burneika ir kt., 2013). Faktiškai visa Rytų Lietuva, išskyrus miestų savivaldybes ir Vilniaus miesto regioną, virto retai apgyventa teritorija, kuri pasižymi neaukštu ūkio išvystymu ir nykstančiais socialinės infrastruktūros tinklais. Pateiktame 5.2.1.1 pav. matyti, kad vienintelis geografinis veiksnys, stabdantis depopuliacijos procesus, yra palanki seniūnijos padėtis miestų atžvilgiu. Net nedideli miestai daro pastebimą įtaką gretimoms seniūnijoms (pavyzdžiui, Druskininkai, Utena, Rokiškis), o didžiųjų miestų įtaka siekia dešimtis kilometrų. Dauguma šios įtakos kyla dėl suburbanizacijos reiškinio, tačiau vien ja depopuliacijos tempų sumažinimo paaiškinti negalima. Iš dalies tai susiję su patogesne geografine padėtimi įvairiais verslais ir galimybe turėti darbo vietą mieste. Galima pastebėti, kad įtakos turi ir intensyviausio eismo magistralės (ypač ruožuose Vilnius–Kaunas ir Kalvarija–Kaunas) (5.2.1.1 pav.). Mažesnių miestų įtaka pasireiškia ir tuo, kad vyksta žemės ūkio gamybos koncentracija priemiesčiuose.

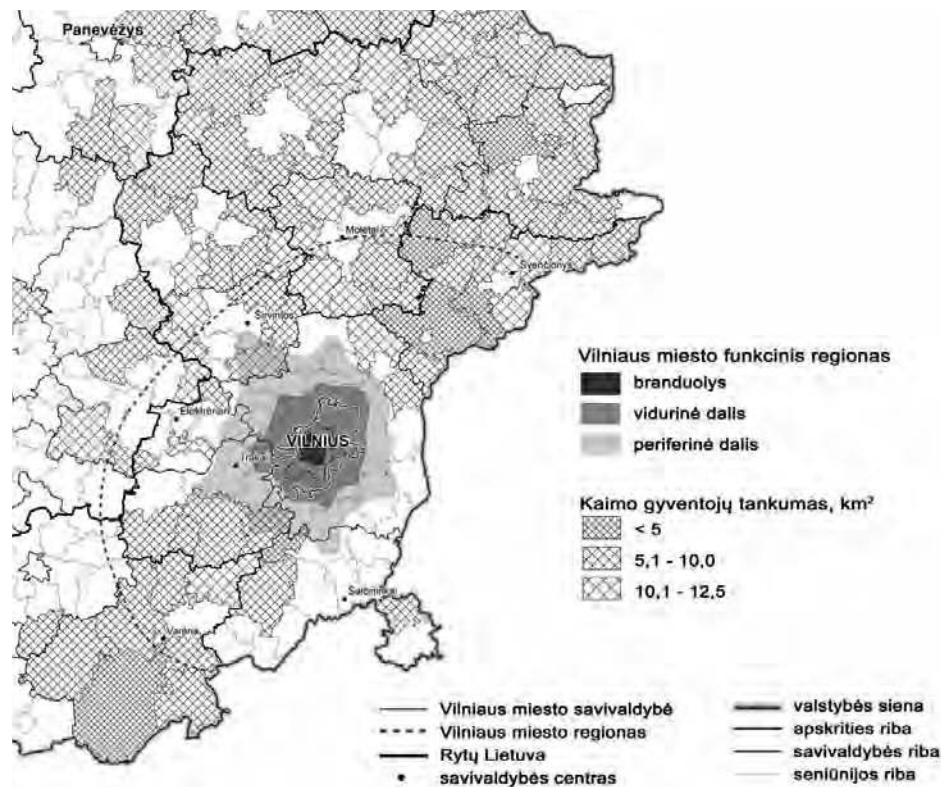
5.2.1.1 pav. Miestų įtaka depopuliacijos tendencijoms Lietuvoje (pagal: <http://db1.stat.gov.lt/>)

5.2.2. Vilniaus miesto įtaka Rytų Lietuvoje

Esminiai ekonominiai ir socialiniai pokyčiai Vilniaus miesto regione įvyko per pastaruosius du dešimtmečius. Miestas tapo svarbiausiu veiksniumi, savotišku židiniu, skatinančiu socialinį ekonominį vystymąsi aplinkinėse seniūnijose ir net savivaldybėse. Miesto įtaka tolimesnėms savivaldybėms turi tiek pozityvių, tiek negatyvių aspektų (Burneika, Ubarevičienė, 2011). Kaip ir daugelyje pokomunistinių metropolinių miestų, Vilniuje vyko sparti esamos miesto erdvės transformacija ir jo plėtra (Ubarevičienė et al., 2011; Gentile et al., 2012; Nuissl, Rink, 2005; Boren, Gentile, 2007; Krišjāne, Bērziņš, 2009). Šios plėtros metu kaimiškosios teritorijos virsta miesto arba pusiau miesto erdvėmis, kuriose gyvena tiek naujieji „miestiečiai“, tiek senieji kaimų gyventojai (Novak, Sýkora, 2007; Ouředníček, 2007; Tammaru et al., 2009). Tokie procesai veda į dviejų skirtingų bendruomenių sankirtą, dėl kurios gali kilti įvairių socialinių įtampų, bet iš kurios abi bendruomenės gali turėti naudos. Vidutinis darbo užmokesčio skirtumas tarp Vilniaus miesto savivaldybės ir gretimų savivaldybių 2001 m. siekė 1,5–1,7 karto. 2012 m. šis skirtumas tarp Vilniaus miesto ir Šalčininkų r. sav. viršijo 1,7 karto, o lyginant su Vilniaus r. sav. – tesiekė 1,4 karto (apskaičiuota pagal <http://db1.stat.gov.lt/> duomenis). Tačiau abiejų bendruomenių gyvenimo būdas ir poreikiai skiriasi. Vilniaus mieste skiriasi ir tautinė šių bendruomenių sudėtis, bendruomenės yra atstovaujamos skirtingų politinių jėgų, todėl kyla ir politinių įtampų. Šiame tyrime politinės įtampos nėra aktualios, tačiau reikia pabrėžti, kad miesto plėtra daro įvairiapusę įtaką ne tik demografiniams procesams, bet ir kitiems socialinio, taip pat ir gamtinio pobūdžio reiškiniams (didelė gyventojų prietaka negali nedaryti įtakos kraštovaizdžio raidai).

Siekiant nustatyti Vilniaus miesto įtaką įvairiems socialiniams, ekonominiams ir demografiniams procesams, reikia nustatyti Vilniaus miesto funkcinės įtakos regioną arba, kitaip sakant, teritoriją, kurios vystymasis yra pastebimai veikiamas mieste „gimstančių“ procesų ir atvirkščiai. Miestas vystosi regione, kuriam būdingos priešingos arba kitokios vystymosi tendencijos. Iš esmės tai yra didžiausių socialinių ekonominių kontrastų vieta.

Vilniaus miesto funkcinio regiono ribos buvo nustatytos ankstesnių tyrimų metu daugiausia remiantis švytuoklinės migracijos mastais (5.2.2.1 pav., Ubarevičienė ir kt., 2011). Atsitiktinai ar ne, jos iš esmės sutampa su Pietryčių Lietuvos daugiataučio regiono, kuris taip pat gali būti traktuojamas kaip istorinis Vilniaus funkcinis regionas, ribomis, nes miestas buvo vienas iš svarbiausių etninės transformacijos šiame krašte židinių (Gaučas, 1999). Vilniaus miesto regionas apima Vilniaus apskrities savivaldybes, išskyrus Ukmergės, Molėtų ir Varėnos r. savivaldybes. Tai teritorija, kurioje gyvenantys žmonės gali mieste nuolatos neįgyvendami, dirbti jame. Taip pat tai galėtų būti teritorija, kurioje miestas galėtų potencialiai išsiplėsti (arba kurioje galėtų gyventi vilniečiai), nes tokį atstumą žmonės gali kasdien įveikti neprarasdami didelių laiko ir lėšų sąnaudų. Tai yra teritorija, kurioje miestas akivaizdžiai turi tiesioginę įtaką demografiniams procesams, nes arba generuoja imigrantus į šią zoną, arba suteikia darbo, mokymosi vietas jau gyvenantiems joje. Todėl poreikis išvykti ieškoti darbo ar kitų poreikių kitur pastebimai sumažėja.

5.2.2.1 pav. Vilniaus miesto funkcinis regionas retai apgyventoje Rytų Lietuvoje

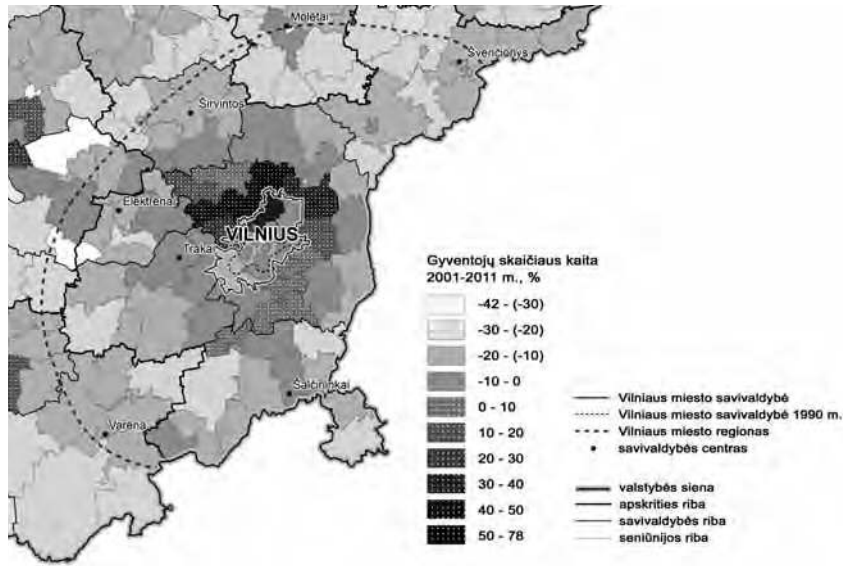
Svarbiausi struktūriniai pokyčiai Vilniaus miesto aplinkinėje erdvėje pradėjo vykti iškart po Nepriklausomybės atgavimo, kai pradėjo augti miesto priemiesčiai. Miestas pradėjo plėstis regione, kuriame depopuliacijos tendencijos prasidėjo anksčiausiai šalyje. 13 iš 19 rečiausiai apgyventų savivaldybių yra Rytų Lietuvoje. Visos šios savivaldybės yra tarp sparčiausiai netenkančių gyventojų savivaldybių Lietuvoje. Kadangi pagrindinė gyventojų vidinės migracijos kryptis yra Vilnius, galima daryti prielaidą, kad šis miestas „kaltas“ dėl neigiamų depopuliacijos tendencijų regione. Kita vertus, daugiausia išvykstančiųjų yra ne tose savivaldybėse, iš kurių daugiausia gyventojų išvyksta į Vilnių. Todėl galima manyti, kad Vilnius nėra vienintelė migracijų priežastis, jų reikia ieškoti ir pačiose depopuliacijos apimtose savivaldybėse. Remiantis gyventojų surašymų duomenimis (<http://db1.stat.gov.lt/>), po Nepriklausomybės atgavimo Vilniaus priemiestinės zonos gyventojų skaičius išaugo apie 30 tūkst. (arba 20 %), o pačiame mieste gyventojų sumažėjo 40 tūkst. Žinoma, šie duomenys yra gana apytikriai, nes realus gyventojų skaičius priemiesčio zonoje dėl gyventojų gyvenamosios vietos deklaravimo sistemos liberalumo yra sunkiai nustatomas (oficiali statistika ir seniūnijų darbuotojų pateikiami skaičiai skiriasi iki 10 proc.). Dėl ilgalaikio mažo gimstamumo, gyventojų senėjimo, augančio vidutinio gyventojų amžiaus potencialių emigrantų skaičius Rytų Lietuvoje pastaraisiais metais mažėja.

Neatsitiktinai tarp rečiausiai apgyventų nepatenka artimiausios Vilniui teritorijos. Pati miesto plėtra, priemiesčių augimas tiesiogiai paliečia Vilniaus miesto savivaldybės periferines dalis ir Vilniaus rajono savivaldybę. Mažesniu mastu ši plėtra veikia Trakų rajoną, dar mažiau – Šalčininkų ir Širvintų rajonus. Pastarosiose savivaldybėse labiau pasireiškia periurbanizacija – darbo vietos Vilniuje sudaro reikšmingą, nors ir ne pačią svarbiausią, dalį savivaldybių užimtumo struktūroje. 5.2.2.2 pav. matyti, kaip toli siekia pozityvi miesto įtaka gyventojų skaičiaus kaitai.

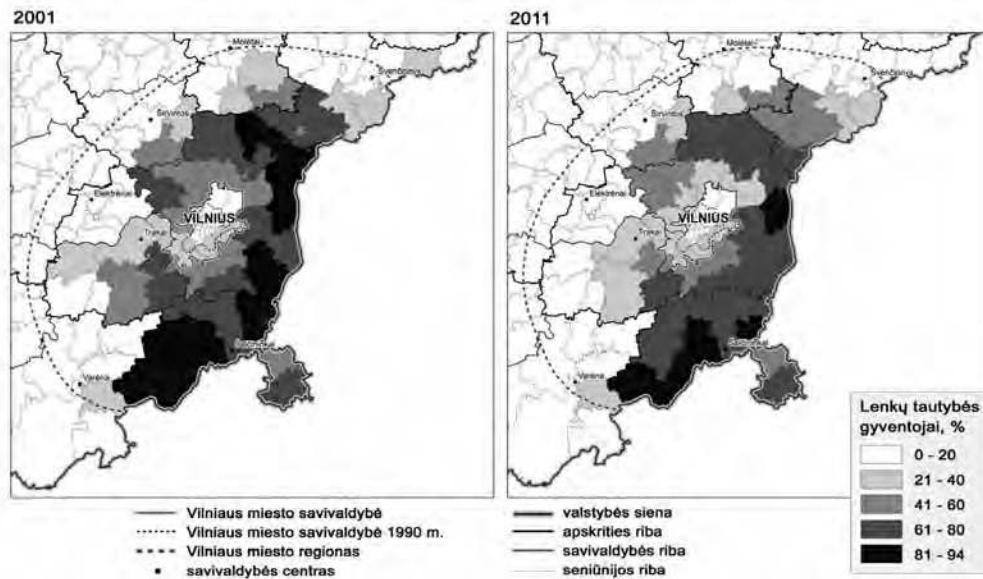
Miesto įtaka yra ganėtinai stipri, kad „apverstų“ demografinės raidos tendencijas šiaurinėje miesto regiono dalyje, kur geresnės komunikacijos, didesnė žemės sklypų pasiūla ir beveik nėra pramonės. Suburbanizacija čia yra masinis, o ne išimtinis reiškinys. Miestas daro teigiamą įtaką demografiniams procesams net tose teritorijose, kur fizinė miesto plėtra nevyksta ir suburbanizacijos reiškiniai nėra. Ši įtaka reiškiasi dezurbanizacijos procesu, kai miesto gyventojai išsikelia gyventi į kaimą, bet renkasi nelabai nutolusias nuo didmiesčio vietas, dėl mažesnės emigracijos (nes pasiekiamos geresnės darbo, mokymosi, paslaugų vietos mieste) ir dėl kitų priežasčių (pavyzdžiui, sąlygos verslui plėtoti miesto apylinkėse yra geresnės). Todėl aplink Vilnių esančios savivaldybės 2001–2012 m. pasižymėjo mažiausiais vidinės emigracijos mastais šalyje (4.3.2.1 pav.).

Sparčiausiai gyventojų skaičius augo su miestu besiribojančiose seniūnijose. Tai, kad lemiamą įtaką gyventojų skaičiaus kaitai daro migracijos iš Vilniaus miesto, įrodo etninės gyventojų sudėties kaita Vilniaus regione. Kadangi miesto ir apylinkių gyventojų sudėtis skiriasi (miesto seniūnijose lenkų tautybės gyventojai sudaro 10–30 % gyventojų, užmiesčio seniūnijose lenkai sudaro daugumą, kai kur viršijančią 90 %), galima tikėtis, kad dėl suburbanizacijos turėtų keistis ir tautinė gyventojų sudėtis Vilniaus artimiausioje aplinkoje. Mūsų tyrimai tai patvirtina (5.2.2.3 pav.).

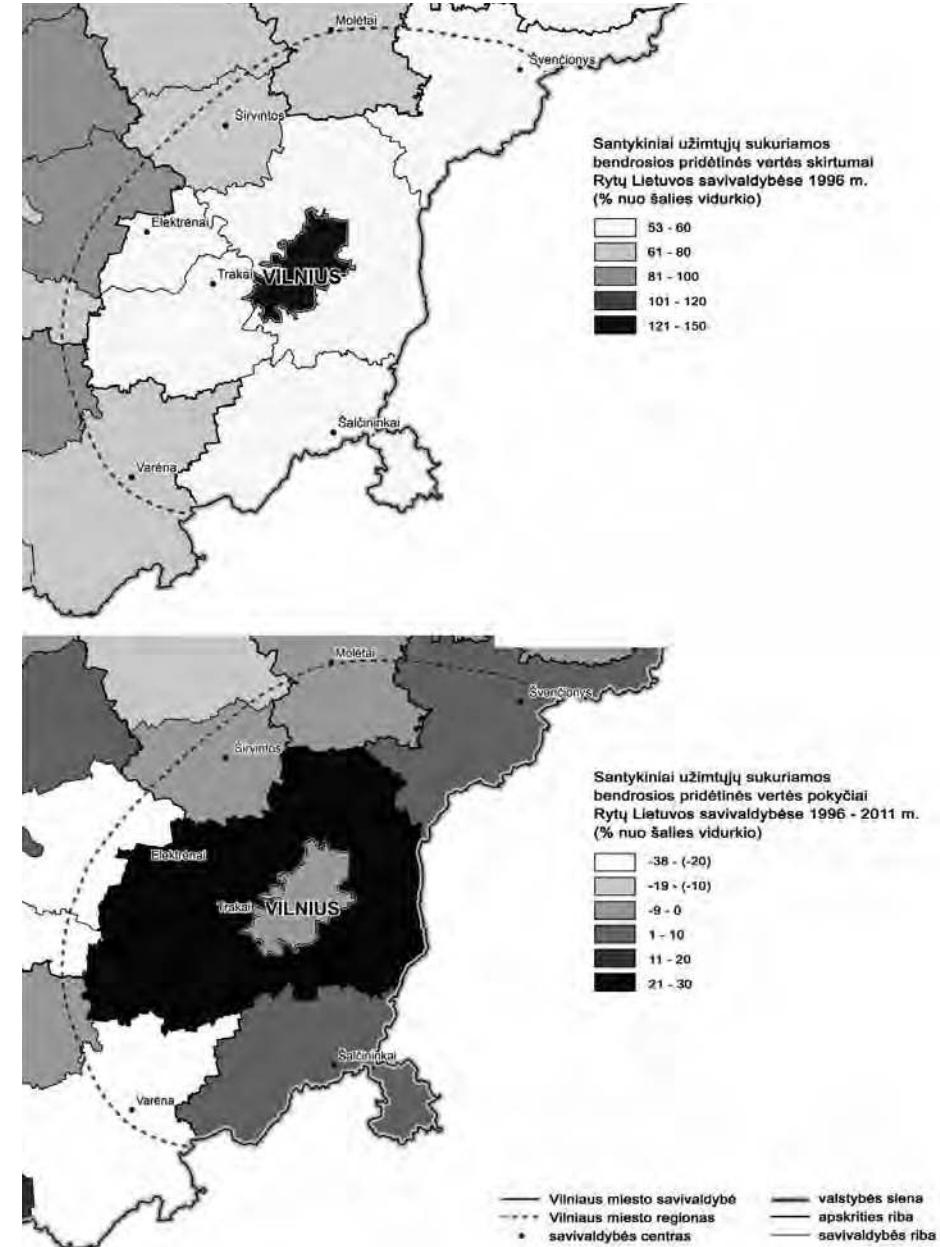
5.2.2.2 pav. Gyventojų skaičiaus kaita Vilniaus miesto funkcinio regiono seniūnijose 2001–2011 m. (pagal: <http://db1.stat.gov.lt/>)

5.2.2.3 pav. Lenkų tautybės gyventojų dalis Pietryčių Lietuvos seniūnijose 2001 ir 2011 m. (pagal: <http://db1.stat.gov.lt/>)

Vilniaus miestas įsikūręs ne tik demografiniu požiūriu depresiniame regione, ekonomiškai tai taip pat buvo labiausiai atsilikęs regionas (5.2.2.4 pav.; Burneika, 2007). Sostinės įtaka tiek verslo sąlygoms regione, tiek gyventojų pajamoms, tiek savivaldybių biudžetų pajamoms prisideda prie šio regiono gerovės kūrimo ir potencialiai mažina norą ir poreikius keisti gyvenamąją vietą. Padėtis reikšmingai keičiasi.

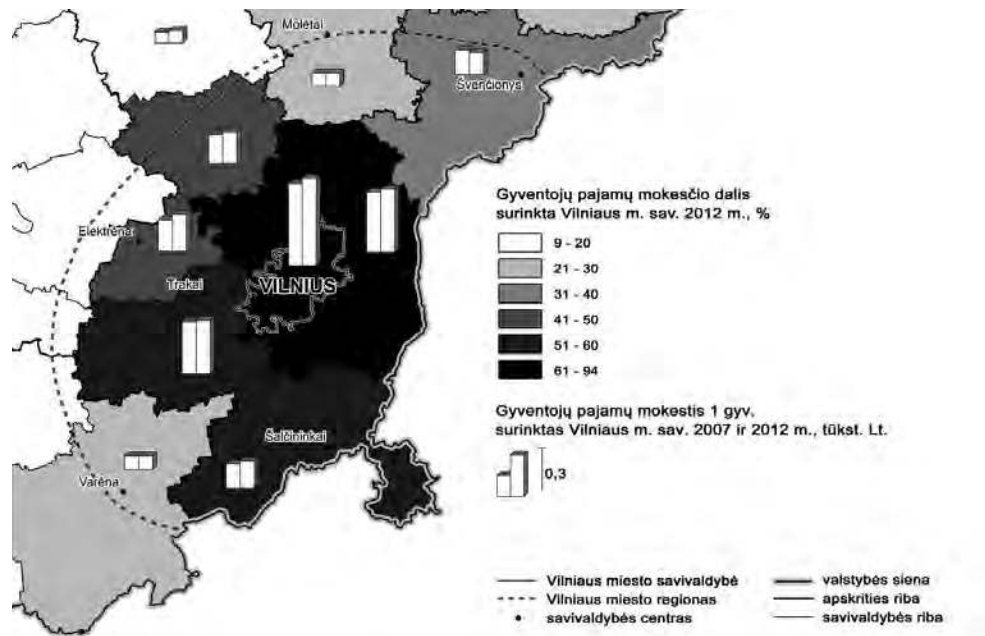
Analizuojant pridėtinės vertės pokių struktūrą, akivaizdu, kad nuo 1996 m. santykinai sparčiausiai besivystančiomis savivaldybėmis tapo būtent tos, kurios yra įsikūrusios aplink Vilniaus miestą. Kadangi kiti veiksniai (visų pirma įvairūs ištekčiai ir kitos teritorinio kapitalo formos) iš esmės nesikeitė, galima daryti išvadą, kad būtent Vilniaus pozityvi įtaka nulėmė tokias teigiamas tendencijas.

5.2.2.4 pav. Bendrosios pridėtinės vertės pokyčiai Rytų Lietuvos savivaldybėse 1996–2011 m. (pagal: <http://db1.stat.gov.lt/>)

Valstybinės mokesčių inspekcijos pateikiamų duomenų apie gyventojų pajamų perskirstymą savivaldybėms analizė leidžia teigti, kad miestas yra svarbiausias aplinkinių teritorijų gyventojų pajamų šaltinis (<http://www.vmi.lt/lt/?itemId=10121222>). Daugelis regiono savivaldybių, kurių biudžetai formuojami daugiausia iš gyventojų pajamų mokesčio lėšų, daugiausiai pajamų gauna iš Vilniaus mieste dirbančiųjų uždirbamų lėšų (5.2.2.5 pav.). Artimiausios savivaldybės Vilniuje „uždirba“ didžiąją dalį savo biudžetų, tolstant nuo Vilniaus ši dalis mažėja, tačiau vis tiek išlieka reikšminga visoje Rytų Lietuvoje. Taip pat matyti, kad Vilniaus įtaka nuo 2007 m. išaugo visame regione, išskyrus Švenčionių rajono savivaldybę. Taip pat Vilnius mažiau veikia Varėnos ir Molėtų r. savivaldybes.

5.2.2.5 pav. Pietryčių Lietuvos savivaldybių biudžetų pajamos iš gyventojų pajamų mokesčių, surinktų Vilniaus miesto savivaldybėje 2007–2012 m. (pagal: <http://www.vmi.lt/lt/?itemId=10121222>)

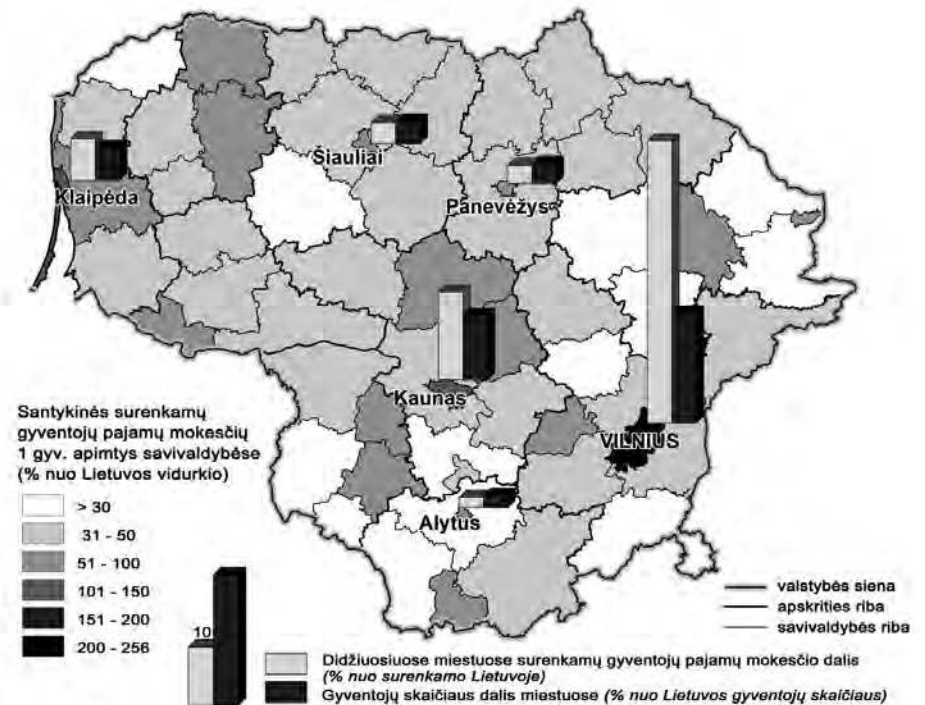
5.2.3. Kitų didesnių miestų įtaka retai apgyventoms teritorijoms

Tokios išskirtinės įtakos kaimiškųjų teritorijų vystymuisi kaip Vilnius neturi nė vienas kitas miestas Lietuvoje. Taip yra iš dalies todėl, kad Vilniaus plėtra buvo intensyviausia, iš dalies todėl, kad miestas įsikūręs problemiškaus regione. Pastarasis veiksny, vykstant sparčiai depopuliacijai visoje Lietuvoje, ateityje bus vis mažiau svarbus.

Retai apgyventos seniūnijos kitų didesnių miestų įtakos zonos yra labiau išimtis nei taisyklė. Kauno ir Klaipėdos teigiama įtaka gyventojų skaičiaus kaitai siekia ne vien priemiestines seniūnijas, net jei ir šiems miestams būdingas spartus gyventojų skaičiaus mažėjimas. Šiaulių, Panevėžio ir Alytaus įtaka labai nedidelė ir lokali, ji siekia tik kelias gretimas seniūnijas. Kai kurie kiti miestai veikia savo aplinką panašiai

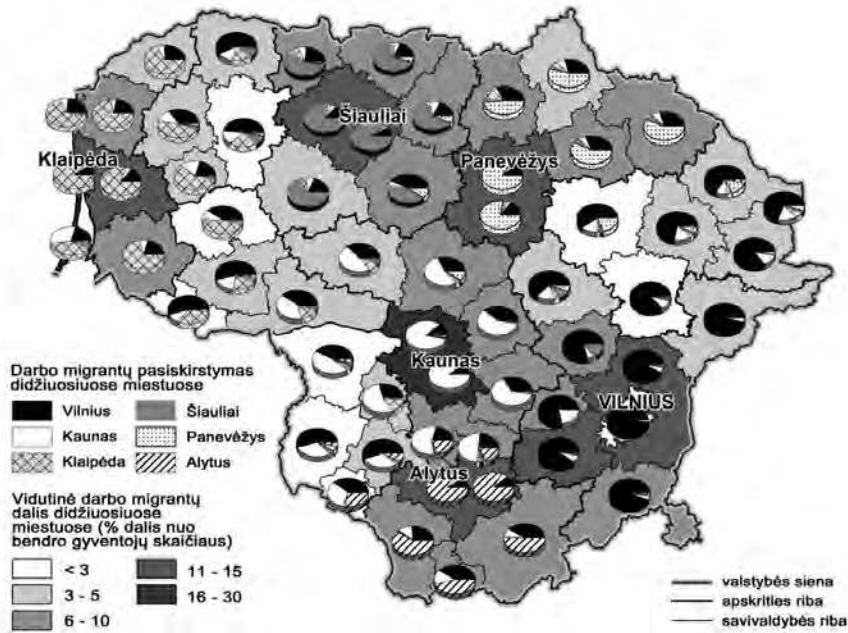
(apskričių centrai, tokie kaip Utena ir Marijampolė), taip pat Druskininkai, Mažeikiai, Raseiniai daro įtaką artimiausiai aplinkai.

Didieji Lietuvos miestai taip pat yra pagrindiniai migracijos taškai Lietuvoje. Traukia geriau apmokamų darbo vietų buvimas. Iš esmės Lietuvoje pastaraisiais metais buvo tik 3 savivaldybės (neskaitant specifinio Neringos kurorto), kuriose buvo uždirbama santykinai daugiau nei vidutiniškai šalyje. Valstybinės mokesčių inspekcijos duomenimis (<http://www.vmi.lt/lt/?itemId=10121222>), 2012 m. surenkamų mokesčių proporcija buvo didesnė nei gyventojų dalis tik Vilniuje, Kaune ir Klaipėdoje. 17 % šalies gyventojų turinčiame Vilniaus mieste surenkama apie pusę visos šalies gyventojų pajamų mokesčio (5.2.3.1 pav.).

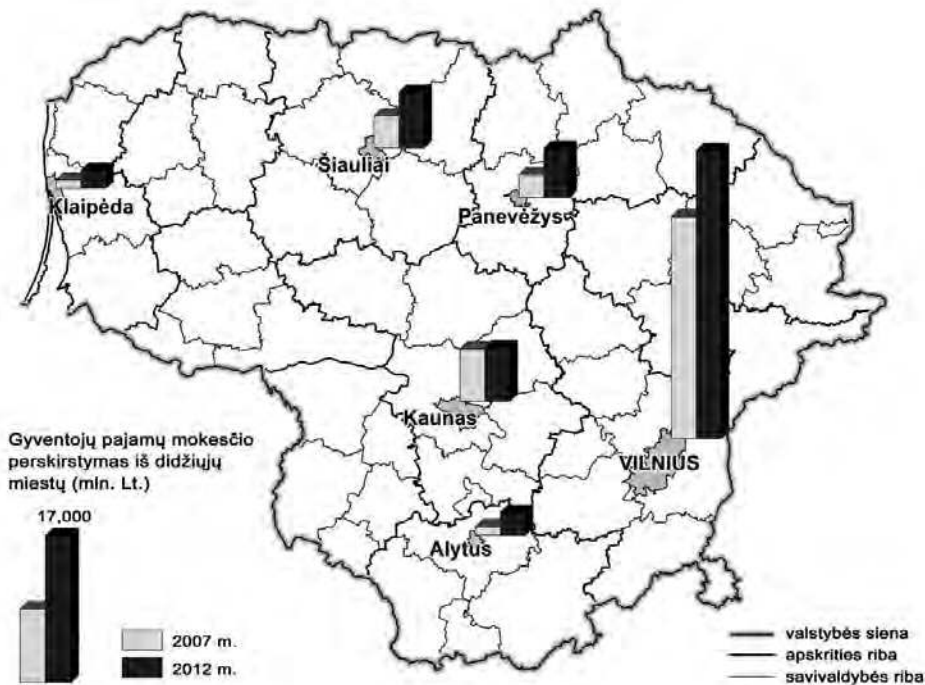

5.2.3.1 pav. Surenkamų gyventojų pajamų mokesčių dydis savivaldybėse 2012 m. (pagal: <http://www.vmi.lt/lt/?itemId=10121222>)

Šalyje tėra trys miestai, pritraukiantys gyventojus iš tolimesnių nei jų apskritis savivaldybių. Vilnius pritraukia darbuotojų srautus iš visos šalies. Kaunas yra svarbus darbo migracijos tikslas gyventojams centrinėje šalies dalyje, na, o Klaipėda, nors ir mažesne apimtimi, sutraukia darbuotojus iš vakarinės šalies dalies. Kiti miestai daro pastebimą įtaką tik savo apskričių ribose, todėl jie generuoja nedidelę švytuoklinę migraciją. Apskritai darbo migrantų srautai linkę didėti, miestai tampa vis svarbesniais „darbdaviais“, o tai skatina gyventojų skaičiaus RAT mažėjimą. (5.2.3.2 pav. ir 5.2.3.3 pav.)

5.2.3.2 pav. Tikėtinas darbo migrantų iš savivaldybių pasiskirstymas didžiuosiuose miestuose pagal perskirstomo gyventojų pajamų mokesčio apimtį (pagal: <http://www.vmi.lt/?itemId=10121222>)

5.2.3.3 pav. Gyventojų pajamų mokesčių perskirstymas į retai apgyventų savivaldybių biudžetus iš didžiųjų miestų (pagal: <http://www.vmi.lt/?itemId=10121222>)

VI. RETAI APGYVENTŲ TERITORIJŲ SOCIALINĖS EKONOMINĖS RAIDOS YPATUMAI

6.1. Retai apgyventų savivaldybių socialinė ekonominė raida 2002–2012 m.

Nors yra daug priežasčių, vienaip ar kitaip darančių įtaką RAT vystymuisi, jų gyventojų raidai, visgi ekonominiai veiksniai čia daro ne antraeilę įtaką. Viena iš priežasčių, bene daugiausia lemianti teritorijos depopuliaciją, gyventojų tankumo mažėjimą, emigracijos mastus, yra ekonominiai procesai, ekonominio išsivystymo skirtumai, dėl kurių susiformuoja gyventojų pajamų skirtumai. Todėl gyventojų skaičiaus persiskirstymas, migracijos gali būti suvokiamos ir kaip rinkos sąlygomis veiksmingas darbo išteklių persiskirstymas pagal darbo jėgos pasiūlos ir paklausos teritorinius netolygumus. Ekonomikos augimo, ekonominio efektyvumo bei produktyvumo požiūriu tai gali būti vertinama teigiamai, bent jau vadovaujantis liberalios ekonomikos nuostatomis. Vien jau tai, kad nuo 1993 iki 2012 m. užimtųjų bioproductiniame ūkyje skaičius sumažėjo apie 3,5 karto (apie 285 tūkst.), o pagamintos produkcijos apimtys yra beveik tos pačios, rodo išaugusį gamybos efektyvumą ir neišvengiamą darbo jėgos perteklių kaime.

Lietuvos tarptautinės migracijos yra visos Europos, kaip ekonominio vienetų, augimo veiksnys, o vidinės Lietuvos migracijos yra visos Lietuvos, kaip ekonominio vienetų, augimo veiksnys. Kita vertus, faktas, kad jei poveikis visam teritoriniam ekonominiam vienetui yra teigiamas, tai nereiškia, kad visos vietos jame „išlošia“. Gali būti, kad bent iš dalies RAT yra tokio progreso aukos. Tačiau ta pati liberali ekonominė logika suponuoja, kad vargu ar įmanoma ir ypač vargu ar verta laisvosios rinkos sąlygomis „apsukti“ šiuos procesus atgal. Valstybės užduotis šiuo atveju yra ne užtikrinti vienodą ekonominio aktyvumo laipsnį, bet tolygiai paskirstyti dėl augimo tenkančią gerovę, tai yra užtikrinti panašią gyvenimo kokybę visoje šalyje arba siekti, kad visi jos gyventojai būtų laimingi, nepaisant to, kur jie gyvena. Kartais tokie siekiai reikalauja gyventojų skaičiaus sumažėjimo kai kuriose teritorijose, nes tai reiškia, kad vienam gyventojui teks daugiau ekonominių išteklių (pavyzdžiui, dirbamosios žemės, o tai aktualu kaimiškosiuose teritorijose). Teritorijų vystymosi tvarumo, socialinio stabilumo ar „laimingos visuomenės“ kūrimas nėra vienareikšmiškai teigiamai susijęs su gyventojų skaičiaus didėjimu.

Šiame skyriuje trumpai aptarsime kai kuriuos ekonominio vystymosi retai apgyventose savivaldybėse ypatumus. Čia nemėginama atlikti nuodugnios ekonominės šių teritorijų vystymosi analizės, o tik siekiama supažindinti skaitytojus su pagrindiniais ekonominio vystymosi ypatumais (esama padėtimi ir tendencijomis), kurie gali padėti paaiškinti RAT formavimosi priežastis ir numatyti jų raidą ateityje. Dėmesį skirsime ne bioproductinio ūkio analizei.

RAT pramonės ir paslaugų sektorių vystymosi analizė yra gana komplikauta, nes šie sektoriai dažniausiai sutelkti didesniuose miestuose, todėl savivaldybių ūkinio

aktyvumo rodikliai menkai atskleidžia padėtį kaimiškiosiose RAT. Tačiau, kita vertus, daugeliu atveju aktyviai visuomenės daliai net iš tolimiausių savivaldybės vietų atvykti į darbą rajono centre lengviau, nei vilniečiams iš priemiesčių pasiekti centrą. Tokiu atveju nebūtų klaidinga teigti, kad darbo vietų pasiūlos dydį tam tikroje seniūnijoje nulemia joje ir gretimose seniūnijose esamų darbo vietų suma. Ūkio augimas rajono ar net apskrities centre mažina emigracijos mastus iš gretimų teritorijų, ir, nors tas poveikis didėjant atstumui mažėja, jis yra pakankamas, kad apimtų praktiškai visą savivaldybės teritoriją. Problema yra ta, kad daugelio kaimiškųjų seniūnijų gyventojų kvalifikacija gali smarkiai skirtis nuo tos, kuri turi paklausą augant antrinio ir tretinio sektoriaus gamybai miestuose.

6.1.1–6.1.4 lentelėse pateikti duomenys rodo, kad daugumoje atvejų ekonominė plėtra ir ekonominio išsivystymo lygis RAT gerokai atsilieka nuo šalies vidurkio. Pagal bendrosios pridėtinės vertės sukuriamos RAT savivaldybėse dydžius tik Rietavo savivaldybė siekia šalies vidurkį, o visose kitose savivaldybėse jis yra mažesnis.

Gyventojų užimtumo kaita iliustruoja ekonominio aktyvumo pokyčius. Daugumoje retai apgyventų savivaldybių matomos neigiamos tendencijos (6.1.1 lent.), jos rodo, kad šiose teritorijose neigiami ekonominės raidos procesai lenkia šalies vidurkį ir žada gana niūrias perspektyvas ateityje. Galima daryti prielaidą, kad depopuliacija, emigracija ir užimtumo kaita yra tarpusavyje susijusios grįžtamaisiais ryšiais. Mažėjantis užimtumas yra didėjančios emigracijos priežastis, bet taip pat ir auganti emigracija yra mažėjančio užimtųjų skaičiaus priežastis.

6.1.1 lentelė. Užimtųjų skaičiaus kaita RAT savivaldybėse 2001–2012 m. (pagal: <http://db1.stat.gov.lt/statbank/default.asp?w=1920>)

Savivaldybės	Užimtųjų sk. kaita 2001–2012 m., %
Lazdijų r. sav.	11,3
Varėnos r. sav.	-2,4
Biržų r. sav.	-14,7
Kupiškio r. sav.	6,1
Rokiškio r. sav.	-23,1
Anykščių r. sav.	-36,7
Ignalinos r. sav.	-44,9
Molėtų r. sav.	-7,4
Utenos r. sav.	-16,6
Zarasų r. sav.	-19,0
Širvintų r. sav.	-24,3
Švenčionių r. sav.	-5,6
Ukmergės r. sav.	-5,3
Visose rytinėse RAT savivaldybėse	-14,8
Akmenės r. sav.	-30,0

Savivaldybės	Užimtųjų sk. kaita 2001–2012 m., %
Joniškio r. sav.	-21,7
Kelmės r. sav.	-13,5
Jurbarko r. sav.	-20,3
Kazlų Rūdos sav.	10,9
Rietavo sav.	16,7
Visose vakarinėse RAT savivaldybėse	-13,4
Lietuvos Respublika	-5,6

Veikiančių ūkio subjektų skaičiaus kaita taip pat rodo neigiamas ekonominio vystymosi tendencijas retai apgyventose savivaldybėse. Tik naujosios, 2000 m. įsteigtos, savivaldybės (Kazlų Rūdos ir Rietavo) bei Molėtų ir Varėnos rajonų savivaldybės pasižymėjo ūkio subjektų skaičiaus augimu. Visur kitur tendencijos buvo priešingos nei vidutiniškai šalyje, kai ūkio subjektų skaičius padidėjo daugiau nei penktadaliu (6.1.2 lent.).

6.1.2 lentelė. Veikiančių ūkio subjektų skaičiaus pokyčiai RAT savivaldybėse 2002–2012 m. (pagal: <http://db1.stat.gov.lt/statbank/default.asp?w=1920>)

Savivaldybės	2002 m.	2012 m.	Ūkio subjektų sk. kaita 2002–2012 m., %
Lazdijų r. sav.	330	275	-16,7
Varėnos r. sav.	392	411	4,8
Biržų r. sav.	569	464	-18,5
Kupiškio r. sav.	391	307	-21,5
Rokiškio r. sav.	560	544	-2,9
Anykščių r. sav.	532	470	-11,7
Ignalinos r. sav.	289	253	-12,5
Molėtų r. sav.	351	374	6,6
Utenos r. sav.	890	857	-3,7
Zarasų r. sav.	343	308	-10,2
Širvintų r. sav.	271	244	-10,0
Švenčionių r. sav.	391	322	-17,6
Ukmergės r. sav.	674	657	-2,5
Akmenės r. sav.	381	346	-9,2
Joniškio r. sav.	485	437	-9,9
Kelmės r. sav.	534	490	-8,2
Jurbarko r. sav.	685	505	-26,3
Kazlų Rūdos sav.	199	223	12,1
Rietavo sav.	81	199	145,7
Lietuvos Respublika	68 429	83 624	22,2

Tiek veikiančių ūkio subjektų, tiek mažų ir vidutinių įmonių skaičius iliustruoja verslo sąlygas ir verslumo lygius teritorijoje. Tačiau RAT savivaldybėse tendencijos yra priešingos (su nedidele išimtimi) nei visoje Lietuvoje. Tai, kad naujai įsteigtose savivaldybėse pokyčių tendencijos teigiamos, gali reikšti, jog vienas iš veiksmingusių socialinės ekonominės raidos tendencijų poveikio būdų gali būti savivaldos steigimas mažesniuose miestuose. Čia taip pat reikia pastebėti, kad jei ne šios naujos savivaldybės, Vakarų Lietuvos ekonominės raidos tendencijos būtų dar blogesnės. Ypač jaudina labai spartus mažų ir vidutinių įmonių, kurios ir galėtų sudaryti RAT ekonomikos pagrindą, skaičiaus mažėjimas nuo 27 iki 41 % per 11 metų (6.1.3 lent.). Atrodo, kad smunka ne tik ūkio plėtros tempai, bet ir gyventojų verslumo lygis.

6.1.3 lentelė. Veikiančių mažų ir vidutinių įmonių skaičiaus pokyčiai RAT savivaldybėse 2002–2013 m. (pagal: <http://db1.stat.gov.lt/statbank/default.asp?w=1920>)

Savivaldybės	2002 m.	2013 m.	2002–2013 m., %
Lazdijų r. sav.	240	165	-31,3
Varėnos r. sav.	281	271	-3,6
Biržų r. sav.	407	283	-30,5
Kupiškio r. sav.	322	201	-37,6
Rokiškio r. sav.	431	373	-13,5
Anykščių r. sav.	403	327	-18,9
Ignalinos r. sav.	188	136	-27,7
Molėtų r. sav.	266	254	-4,5
Utenos r. sav.	686	585	-14,7
Zarasų r. sav.	208	156	-25,0
Širvintų r. sav.	215	181	-15,8
Švenčionių r. sav.	308	217	-29,5
Ukmergės r. sav.	533	499	-6,4
Visose rytinėse RAT savivaldybėse	4 488	3 648	-18,7
Akmenės r. sav.	265	191	-27,9
Joniškio r. sav.	370	264	-28,6
Kelmės r. sav.	441	319	-27,7
Jurbarko r. sav.	526	308	-41,4
Kazlų Rūdos sav.	168	148	-11,9
Rietavo sav.	57	129	126,3
Visose vakarinėse RAT savivaldybėse	1 827	1 359	-25,6
Lietuvos Respublika	56 241	65 461	16,4

Darbo rinkos rodikliai (6.1.4 pav.) taip pat atskleidžia ne pačią geriausią situaciją RAT. Tačiau šiuo atveju situacija, palyginti su šalies vidurkiu, nėra tokia skirtinga, nedarbo ir užimtumo lygiai savivaldybėse ne visada yra žemesni nei šalies vi-

durkis. Tai leidžia daryti prielaidą, kad ne vien nedarbo lygis lemia depopuliacijos ir emigracijos tendencijas RAT.

6.1.4 lentelė. Kai kurie darbo rinkos rodikliai RAT savivaldybėse 2012 m. (pagal: www.stat.gov.lt)

Savivaldybės	Įmonių sk./1000 gyv.	Užimtųjų dalis nuo visų gyventojų, %	Užimtųjų dalis nuo darbingo amžiaus gyventojų, %	Bedarbių dalis, %
Švenčionių r.	26,8	36,6	55,5	10,7
Varėnos r.	34,2	27,7	43,6	11,5
Ignalinos r.	28,3	27,5	44,2	12,0
Zarasų r.	29,2	30,1	46,7	16,4
Anykščių r.	29,9	33,0	52,3	14,0
Rokiškio r.	30,0	35,0	54,0	11,4
Biržų r.	31,1	36,1	56,0	9,2
Molėtų r.	32,0	31,8	49,2	12,6
Utenos r.	44,0	42,0	61,5	10,2
Kupiškio r.	32,0	42,4	65,6	12,8
Širvintų r.	27,8	35,4	52,6	9,8
Ukmergės r.	31,2	32,0	48,9	11,5
Lazdijų r.	23,2	32,5	52,0	15,1
Joniškio	29,5	33,9	50,8	11,5
Jurbarko r.	30,2	36,3	54,8	14,5
Kelmės r.	26,9	41,3	63,5	14,5
Akmenės r.	25,6	33,5	50,6	12,9
Rietavo	39,6	45,8	69,6	9,3
Kazlų Rūdos	34,5	31,9	48,1	12,0
Lietuvos Respublika	61,6	42,5	50,1	11,7

Baigiant trumpą retai gyvenamų savivaldybių ekonominio išsivystymo ir raidos analizę, reikia konstatuoti, kad tik naujai įsteigtos savivaldybės pasižymėjo kiek geresniais rodikliais. Tad ekonominė situacija retai gyvenamose savivaldybėse bendrai nesudaro prielaidų emigracijos mastams mažėti. Kita vertus, pati emigracija taip pat gali būti kai kurių neigiamų ekonominių procesų priežastis (iš dalies dėl emigracijos mažėjantis užimtumas reiškia mažėjančią darbo jėgos pasiūlą, prekių ir paslaugų paklausą, o drauge ir blogesnes sąlygas verslui).

6.2. Žemės ūkio ir ūkininkavimo socialiniai ekonominiai aspektai

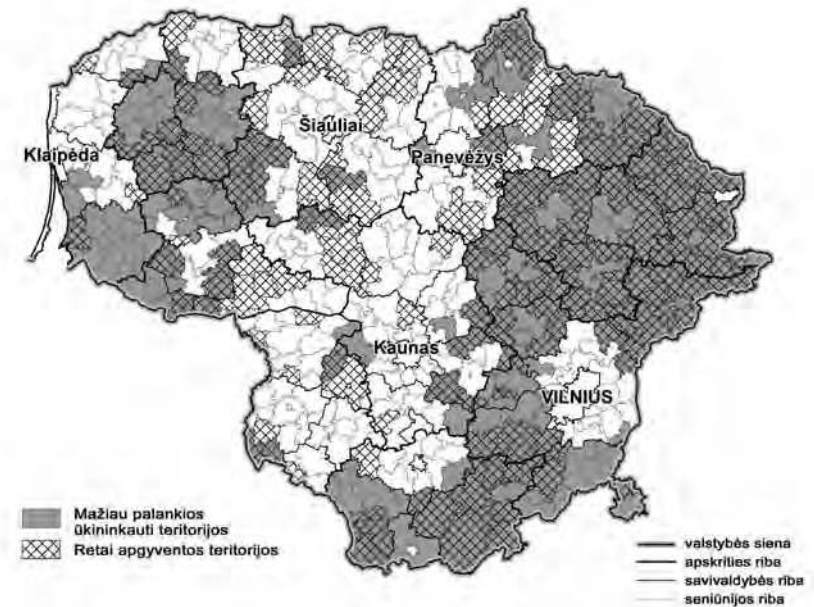
6.2.1. Retai apgyventų teritorijų žemės naudojimo ypatybės

6.2.1.1. Mažiau palankios ūkininkauti teritorijos

Beveik visą šimtmetį Lietuvos agrarinės teritorijos yra apimtos didžiulių permainų. Kelis kartus keitėsi žemės valdymo bei naudojimo tvarka, buvo įgyvendintos svarbios žemės reformos ir visa tai suformavo savitą, besiskiriantį nuo kitų Europos šalių žemės naudojimą. Pastaraisiais dešimtmečiais prisidėjo dar viena svarbi problema, tai gyventojų tankumo mažėjimas kaimiškose teritorijose. Jau antras dešimtmetis Lietuvoje sparčiai mažėja gyventojų skaičius, tas procesas vyksta ir mieste, ir kaime, bet kaime tai pasiekė bauginančius mastus. Lietuva per XX ir XXI a. prarado kelis tūkstančius kaimų, kurių liko tik pavadinimai. Daug tokių kaimų ištuštėjo vykdant sovietinę melioraciją praeito amžiaus 7–8 dešimtmečiais. Tačiau kaimų nykimas vyksta ir šiuo metu, tik dėl kitokių priežasčių. Prie spartaus kaimo gyventojų skaičiaus mažėjimo prisidėjo ne tik ir nepalanki ekonominė padėtis, bet ir emigracija. Kaime lieka gyventi daugiau vyresnio amžiaus žmonės. Gyventojų skaičiaus mažėjimas, o ypač nepalanki amžiaus struktūra daro įtaką ir kaimo ekonomikai. Mažai kvalifikuota, „senstanti“ darbo jėga yra nepakausi nei žemės ūkyje, nei kituose versluose. Kadangi kol kas didelė dalis darbingų kaimo žmonių vienaip ar kitaip dirba žemės ūkyje, pabandėme išsiaiškinti, su kokiomis pagrindinėmis problemomis susiduria RAT gyvenamų teritorijų ūkininkai ir dirbantys žemės ūkyje asmenys, kaip jie planuoja tolesnį šių teritorijų agrarinį naudojimą ir kokią įtaką turi gyventojų skaičiaus mažėjimas. Įdomu buvo sužinoti ir tai, ar teritorijos gyventojų tankumas daro įtaką žemės ūkio intensyvumui.

Tyrimui buvo naudingi mūsų ir kitų mokslininkų, dirbančių kaimo geografijos, žemėtvarkos ir kitose srityse, darbai (Aleksavičius, 2007; Kuliešis, Šalengaitė, 2010; ir kt.). Taip pat panaudoti 2012 m. mūsų atliktos RAT ūkininkų ir ekspertų (seniūnų ar atsakingų seniūnijos specialistų) apklausos duomenys – iš viso buvo apklausti 102 ūkininkai ir 72 seniūnai ar seniūnijos specialistai. Pasinaudota Statistikos departamento duomenų bazėje (<http://db1.stat.gov.lt>) pateiktais 2011 m. gyventojų surašymo, 2003 ir 2010 m. žemės ūkio surašymų duomenimis, Žemės ūkio ministerijos archyvo duomenų baze ir kt. statistine informacija. Keblumų kėlė tai, kad žemės ūkio veiklą charakterizuojantys rodikliai dažnai pateikiami tik rajonų savivaldybių lygmeniu ir tik žemės ūkio surašymų duomenys yra išsamesni.

Dauguma RAT plyti mažiau palankiose ūkininkauti teritorijose (MPŪT) ir tik nedidelė dalis – palankiose (6.2.1.1.1 pav., Priedas, 4 lent.).

6.2.1.1.1 pav. Mažiau palankios ūkininkauti teritorijos Lietuvoje (pagal: Dėl žemės..., 2004)

Lietuvos RAT žemės naudojimo požiūriu išsiskiria į kelis aiškius regionus. Pirmiausia – tai mažo žemės našumo regionai: Rytų Lietuvos, kuri Vilniaus rajonas dalija į šiaurės rytų ir pietryčių, bei Žemaitijos (Plungės, Telšių, Rietavo sav.). Išryškėja ir trys didelio žemės našumo regionai: a) Akmenės, Šiaulių, Joniškio; b) Radviliškio, Raseinių, Kelmės, c) Biržų, Panevėžio rajonai. Jurbarko–Tauragės regione yra ir labai didelį žemės našumą turinčių seniūnijų (pavyzdžiui, Šimkaičių, Žygaičių), ir mažą žemės našumą turinčių (Viešvilės), nors visas Jurbarko rajonas priskiriamas prie našių žemių kategorijos.

Kiekviename regione išsamesnei analizei buvo atrinkta po kelias seniūnijas:

- **Rytų Lietuvos regione:** Tauragnų, Antazavės, Ignalinos, Suginčių sen. šiaurės rytinėje dalyje ir Merkinės, Kaniavos, Marcinkonių, Kapčiamiesčio sen. pietrytinėje dalyje.
- **Plungės–Telšių–Rietavo regione** pasirinktos Tverų, Nevarėnų ir Rietavo sen.
- **Akmenės–Šiaulių–Joniškio regione:** Kruopių, Šakynos, Satkūnų sen.
- **Radviliškio–Raseinių–Kelmės regione:** Šiaulėnų, Šaukoto, Užvenčio, Ariogalos sen.
- **Biržų–Panevėžio regione:** Parovėjos, Papilio, Karsakiškio sen. Šis regionas prisišlieja prie didelio Šiaurės Rytų regiono, tačiau skiriasi žemės našumu, ūkininkavimo intensyvumu bei žemės naudojimo ypatumais.
- **Jurbarko–Tauragės regione:** Viešvilės, Šimkaičių, Žygaičių sen.

Daugiausia seniūnijų atrinkta iš Rytų Lietuvos, nes ten RAT yra gausiausiai. Kai kuriais atvejais lentelėse ar paveiksluose ne visada pateikiami visų atrinktų seniū-

nijų duomenys, nes jie yra panašūs. Kad būtų galima palyginti, pateikti ir kai kurie kiti, neatrinkti seniūnijų rodikliai.

Išskirtuose regionuose, atsižvelgiant į žemės našumą, plėtojamas skirtingo intensyvumo žemės ūkis, susiformavo savita žemės naudojimo sistema. Todėl bandyta surasti regioninius RAT ūkininkavimo skirtumus ar panašumus.

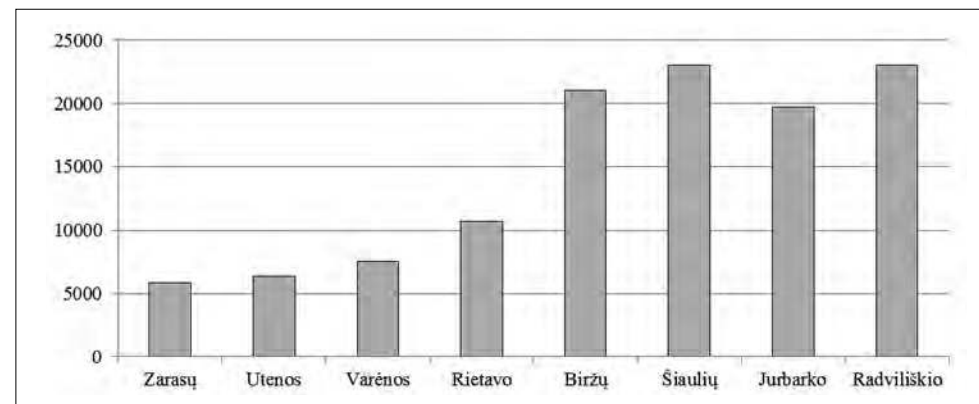
6.2.1.2. Žemės ūkio intensyvumo skirtumai

Žemės ūkio veiklą, ypač intensyvumą, gerai charakterizuoja gaunama standartinė produkcija, išreikšta litais, kuri, perskaičius produkciją vienam dirbančiam žemės ūkyje asmeniui, parodo žemės ūkio veiklos intensyvumą ir pajamingumą. Standartinė produkcija yra „kiekvieno žemės ūkio statistinio rodiklio produkcijos vertė atitinkamame regione vidutinėmis sąlygomis“. Vertė apskaičiuojama dauginant produkcijos vienetą iš supirkimo kainos, be pridėtinės vertės mokesčio (Lietuvos Respublikos..., 2012b). Lietuvoje skiriamos šešios teritorijų grupės pagal žemės našumo balus: I – iki 31 balo, II – 31,1–35, III – 35,1–40, IV – 40,1–45), V – 45,1–50), VI – > 50,1 balo (Tamošaitienė, 1999).

Apskaičiavome, kokia standartinė produkcija (mln. Lt) yra sukuriama skirtingo žemių našumo RAT. Rajonų savivaldybių lygmeniu standartinė produkcija vienam dirbančiam žemės ūkyje asmeniui skiriasi keturis kartus, jei lyginsime I–II ir IV–V našumo grupių savivaldybes. Zarasų rajone vienam dirbančiam žemės ūkyje asmeniui tenka 5 822 Lt, Molėtų – 5 564 Lt, Utenos – 6 379 Lt. Našiose žemėse: Biržų rajone – 20 052 Lt, Šiaulių – 23 030 Lt, Radviliškio – 23 034 Lt (6.2.1.2.1 lent., 6.2.1.2.1 pav.). Matyti tiesioginė priklausomybė nuo žemės našumo balo: kuo balas didesnis, tuo daugiau žemės ūkio produkcijos pagaminama.

6.2.1.2.1 lentelė. Kai kurie žemės ūkio intensyvumo rodikliai savivaldybėse 2010 m. (pagal: Lietuvos Respublikos..., 2012b)

Savivaldybė	Standartinė produkcija, mln. Lt	Dirbančių žemės ūkyje asmenų sk.	Vienam dirbančiam asmeniui tenkanti suma Lt	Žemės našumo grupė
Utenos	47,9	7 509	6 379	II
Zarasų	30,8	5 290	5 822	I
Ignalinos	39,4	6 170	6 386	II
Varėnos	47,7	6 332	7 533	I
Molėtų	49,2	8 843	5 564	I
Lazdijų	71,0	8 860	8 014	II
Biržų	138,1	6 560	21 052	IV
Akmenės	64,7	3 552	18 215	IV
Šiaulių	178,3	7 742	23 030	IV
Rietavo	29,6	2 759	10 729	I
Jurbarko	125,5	6 356	19 745	V
Radviliškio	194,3	8 432	23 043	V
Kazlų Rūdos	28,6	2 611	10 953	I

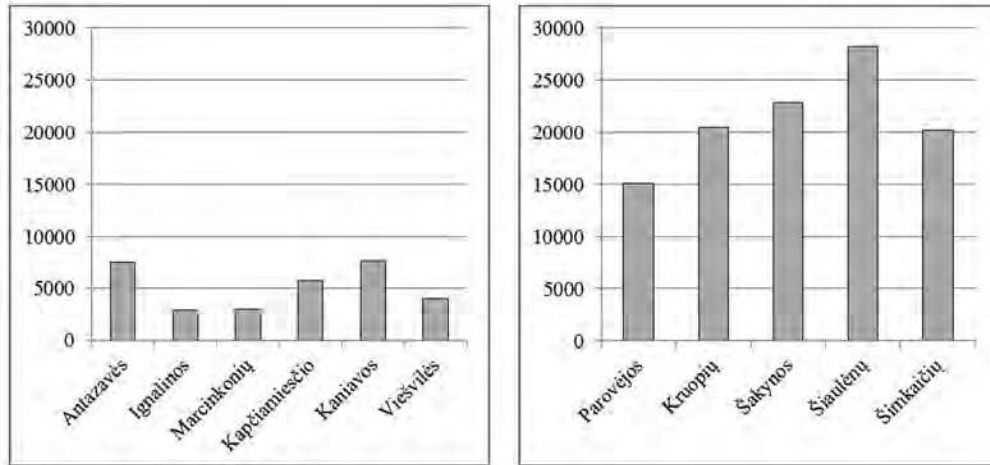
6.2.1.2.1 pav. Standartinė produkcija vienam dirbančiam žemės ūkyje asmeniui kai kuriose savivaldybėse, Lt (pagal: Lietuvos Respublikos..., 2012b)

Tačiau savivaldybių lygmuo neleidžia išsamiai atskleisti žemės ūkio intensyvumo, nes įvairiose seniūnijose žemės ūkio veiklos intensyvumas gali labai skirtis. Tas skirtumas kartais gali siekti iki 10 kartų. Nenašiose žemėse esančiose seniūnijose standartinė produkcija yra palyginti nedidelė: Ignalinos seniūnijoje – 2 948 Lt, Antazavės – 6 490 Lt, Tauragnų – 7 550 Lt (6.2.1.2.2 pav.). Našių žemių seniūnijose produkcijos dydis yra kur kas didesnis: Šiaulėnų – 28 227 Lt, Šakynos – 22 848 Lt, Kruopių – 20 455 Lt (6.2.1.2.2 pav.).

6.2.1.2.2 lentelė. Kai kurie žemės ūkio intensyvumo rodikliai RAT seniūnijose 2010 m. (pagal: Lietuvos Respublikos..., 2012a)

Seniūnija	Standartinė produkcija, mln. Lt	Dirbančių žemės ūkyje asmenų sk.	Vienam dirbančiam asmeniui tenkanti suma, Lt	Žemės našumo grupė
Tauragnų	4,5	596	7 550	II
Antazavės	2,7	416	6 490	I
Ignalinos	2,5	848	2 948	II
Merkinės	10,8	1 548	6 977	I
Kaniavos	4,4	575	7 652	II
Marcinkonių	0,8	267	2 996	I
Suginčių	10,5	1 147	9 154	I
Kapčiamiesčio	3,0	521	5 758	II
Parovėjos	16,2	1 069	15 154	IV
Kruopių	9,0	440	20 455	IV
Šakynos	13,7	597	22 848	V
Tverų	8,2	664	12 349	I
Rietavo	13,5	1 533	8 806	I
Viešvilės	0,9	222	4 054	II
Šimkaičių	16,4	811	20 221	V
Šiaulėnų	23,4	829	28 227	V
Kazlų Rūdos	12,4	1 571	7 893	I

6.2.1.2.2 pav. Standartinė produkcija vienam dirbančiam žemės ūkyje asmeniui mažesnio (dešinėje) ir didesnio (kairėje) žemės našumo seniūnijose, Lt (pagal: Lietuvos Respublikos..., 2012a)

Galima įvertinti žemės ūkio veiklos intensyvumą ir pagal žemės naudojimo ypatumus, žemės ūkio naudmenų struktūrą (6.2.1.2.3 lent.). Žemės ūkio intensyvumą iš dalies atspindi žemės ūkio naudmenų (ypač ariamosios žemės) dalis bendrame seniūnijos plote. Seniūnijose, kuriose yra dideli miškų plotai, pavyzdžiui, Marcinkonių seniūnijoje, kur kas mažesnė yra žemės ūkio naudmenų procentinė dalis, tačiau tai nereiškia, kad ji išnaudojama neintensyviai.

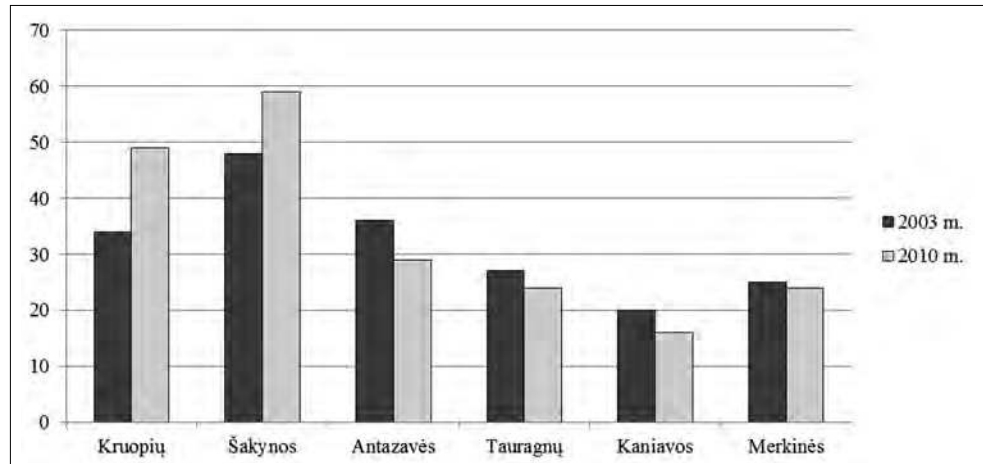
Per visuotinį 2010 m. žemės ūkio surašymą buvo surašyti visi ūkiai, turintys daugiau nei 1 ha žemės ūkio naudmenų arba turinčių mažiau nei 1 ha žemės ūkio naudmenų, jei žemės ūkio pardavimo pajamos per metus sudaro ne mažiau kaip 5 tūkst. Lt (Lietuvos Respublikos..., 2012a). Smulkių ūkių dalis iš dalies charakterizuoja žemės naudojimo intensyvumą, nes jei didesni nei 1 ha ūkiai sudaro mažiau nei ketvirtį seniūnijos teritorijos, vadinasi, žemės ūkio veikla seniūnijoje nėra labai svarbi. 2010 m. RAT seniūnijose surašytos žemės procentas priklausė nuo žemės tinkamumo žemės ūkio veiklai – kur ekonominis žemės balas – didesnis, ten ūkiai buvo didesni.

6.2.1.2.3 lentelė. Žemės ūkio intensyvumo regioniniai skirtumai RAT seniūnijose 2010 m. (pagal: Lietuvos Respublikos..., 2012a)

Seniūnija	Surašyta žemės nuo viso seniūnijos ploto, %	Ariamoji žemė nuo visų žemės ūkio naudmenų, %	Pievos ir ganyklos nuo visų žemės ūkio naudmenų, %	Galvijų sk.	1 ha pievų ir ganyklų tenkantis galvijų sk.
Rytų Lietuvos regionas					
Tauragnų	24	10	88	1 318	0,42
Antazavės	29	15	84	613	0,24
Ignalinos	19	34	64	749	0,52
Marcinkonių	3	31	67	85	0,35
Kaniavos	16	66	34	466	0,38
Kapčiamiesčio	19	65	34	246	0,38
Plungės–Telšių–Rietavo regionas					
Tverų	45	83	16	2 365	2,8
Rietavo	27	60	39	3 644	1,2
Nevarėnų	58	79	20	2 290	1,9
Akmenės–Šiaulių–Joniškio regionas					
Šakynos	59	89	10	1 182	1,4
Kruopių	49	98	2	934	7,5
Satkūnų	73	99	1	820	21,0
Radviliškio–Raseinių–Kelmės regionas					
Šiaulėnų	53	81	18	2 413	1,5
Šaukoto	26	90	9	1 130	3,5
Užvenčio	50	70	29	1 545	1,4
Ariogalos	64	86	13	4 507	1,8
Biržų–Panevėžio regionas					
Parovėjos	39	83	9	2 383	2,7
Papilio	47	63	34	2 243	0,6
Karsakiškio	28	68	30	1 774	0,7
Jurbarko–Tauragės regionas					
Viešvilės	5	65	35	179	0,9
Šimkaičių	59	89	10	2 138	1,9
Žygaičių	57	72	19	7 582	3,4
Iš viso Lietuvoje					
	-	77	22	739 096	1,22

Beveik visa Rytų Lietuva priklauso prie mažiau palankių ūkininkauti teritorijų ir joje žemės ūkio ekonominis balas retai viršija 30, čia taip pat surašyti žemės plotai yra gerokai mažesni nei palankiose žemės ūkio veiklai RAT. Pagal 2010 m. žemės ūkio surašymo duomenis, kai kuriose Rytų Lietuvos RAT seniūnijose didesni nei 1 ha ūkiai sudaro tik nedidelę seniūnijos dalį: Antazavės sen. (Zarasų r. sav.) – 29 %, Tauragnų (Utenos r.) – 24 %, Merkinės (Varėnos r.) – 24 %, Kaniavos (Varėnos r.) – 16 %, Marcinkonių (Varėnos r.) – tik 3 %. Marcinkonių seniūnija yra ypatinga, netipiška žemės naudojimo požiūriu, joje didžiausius plotus užima miškai, žemės

ūkio naudmenų yra labai mažai, tai reiškia, kad seniūnijos mastu žemės ūkio veikla nėra svarbi. O palankiose ūkininkauti RAT surašytos žemės procentas yra kur kas didesnis. Be to, per laikotarpį tarp žemės ūkio surašymų palankiose ūkininkauti teritorijose surašytos žemės procentas didėjo, o mažiau palankių – mažėjo. Antazavės seniūnijoje per tą patį laikotarpį surašytos žemės plotas sumažėjo nuo 36 iki 29 %, Tauragnų seniūnijoje – nuo 27 iki 24 %, Kaniavos seniūnijoje – nuo 20 iki 16 % (6.2.1.2.3 pav.).

6.2.1.2.3 pav. Kai kurių seniūnijų surašytos žemės dalis nuo viso seniūnijos ploto, % (pagal: Lietuvos Respublikos..., 2012a, Visuotinio žemės..., 2005a)

Palankiose ūkininkauti RAT Akmenės–Šiaulių–Joniškio, Biržų–Panevėžio, Radviliškio–Raseinių–Kelmės regionuose surašytos žemės procentas yra kur kas didesnis ir nedaug atsilieka nuo RAT nepriskirtų seniūnijų: Kruopių seniūnijoje (Akmenės r.) – 49 %, Šakynos (Šiaulių r.) – 59 %, Parovėjos (Biržų r.) – 39 %, Satkūnų – 73 %, Ariogalos 64 % (6.2.1.2.4 pav.). Be to, Šakynos seniūnijoje per laikotarpį nuo 2003 iki 2010 m. surašytos žemės dalis padidėjo nuo 48 iki 59 %, Kruopių seniūnijoje nuo 35 iki 49 %.

Jurbarko–Tauragės regione surašytos žemės procentas labai nevienodas: Šimkaičių, Žygaičių seniūnijose surašyta beveik 60 % nuo viso seniūnijos ploto, o Viešvilės seniūnijoje, kur nederlingos žemės ir dideli miškų plotai – tik 5 %. Plungės–Telšių–Rietavo regione surašytų žemių procentas svyruoja nuo 26 iki 60 % (6.2.1.2.3 lent.).

Likusi nesurašyta žemė yra smulkesnių nei 1 ha ūkininkų, žemės savininkų, kurie neregistruoti kaip ūkininkai, ir ne žemės ūkio paskirties žemė. Akivaizdu, kad Rytų Lietuvoje yra kur kas daugiau ne žemės ūkio paskirties žemės (ypač miškų) nei kitose RAT. Tačiau ir kituose regionuose yra seniūnijų, kuriose surašyti tik keli procentai žemės nuo viso seniūnijos ploto.

Žemės ūkio veiklos intensyvumą iš dalies charakterizuoja ir vidutinis ūkio dydis, nes, jei regione vyrauja smulkūs ūkiai, tai dažniausiai reiškia, kad žemės ūkio veikla nėra intensyvi. 2010 m. žemės ūkio surašymo duomenimis (Lietuvos Respu-

blikos..., 2012a), Lietuvoje buvo 199 913 didesni nei 1 ha ūkiai ir jie užėmė 3 003 624 ha plotą, vidutinis ūkio dydis buvo 15,0 ha.

Tačiau regioniniai skirtumai buvo dideli. Mažiau palankiose ūkininkauti RAT (ypač Rytų Lietuvoje) vidutinis ūkio dydis yra akivaizdžiai mažesnis už Lietuvos vidurkį: Utenos r. sav. – 11,0 ha, Zarasų r. sav. – 10,8, Lazdijų r. sav. – 8,8 ha. Tą patį galima pastebėti ir seniūnijų lygmeniu: Tauragnų seniūnijoje vidutinis ūkio dydis buvo 11,0 ha, Ignalinos sen. – 7,2, Antazavės sen. – 11,2 ha, Merkinės sen. – 11,9 ha. Kiek našesnėse teritorijose, Plungės–Telšių–Rietavo regione, kur vidutinis ūkio dydis artėja prie Lietuvos vidurkio ir, pavyzdžiui, Rietavo sav., siekia 13,1 ha. Šiame regione yra seniūnijų, kuriose vidutinis ūkio dydis yra ir mažesnis, ir didesnis nei vidutiniškai Lietuvoje, pavyzdžiui, Rietavo sen. – 10,2 ha, Tverų sen. – 16,8 ha.

Palankiose ūkininkauti RAT vidutinis ūkio dydis viršija Lietuvos vidurkį: Akmenės r. sav. – 22,3 ha, Radviliškio r. sav. – 24,0 ha, Biržų r. sav. – 23,6 ha. Tas pats pastebima ir seniūnijų lygmeniu: Kruopių sen. – 23,7 ha, Šakynos sen. – 24,9, Šiaulių sen. – 26,7, Parovėjos sen. – 24,1, Papilio sen. – 23,4 ha. Jurbarko–Tauragės regione vidutinis ūkio dydis šiek tiek didesnis už Lietuvos vidurkį, tačiau yra dideli skirtumai seniūnijų lygmeniu. Jurbarko rajono savivaldybėje vidutinis ūkio dydis siekia 16,8 ha, tačiau, pavyzdžiui, palankioje ūkininkauti Šimkaičių sen. – 21,5 ha, o nepalankioje Viešvilės sen. – tik 4,5 ha.

Išanalizavus RAT pasiskirstymą pagal vidutinį ūkio dydį, išryškėjo panašios tendencijos, kaip ir analizuojant žemės ūkio intensyvumą pagal kitus rodiklius. Nenašiose RAT vidutinis ūkio dydis yra gerokai mažesnis nei vidutiniškai Lietuvoje (gali skirtis net kelis kartus), o našiose RAT vidutinis ūkio dydis viršija Lietuvos vidurkį 50–60 %, seniūnijų lygmeniu kartais ir daugiau. Todėl akivaizdu, kad pagrindinę įtaką ūkių dydžiams daro žemės našumas, kuris turi įtakos ir gyventojų tankumui – viena vertus, mažiau gyventojų yra ten, kur nenaši žemė, nes jiems ten sunku pragyventi, kita vertus, ir ten, kur žemė naši, ūkiai yra stambūs, gyventojų tankumas gali būti nedidelis, nes stambiems ūkiams reikia mažiau darbo jėgos.

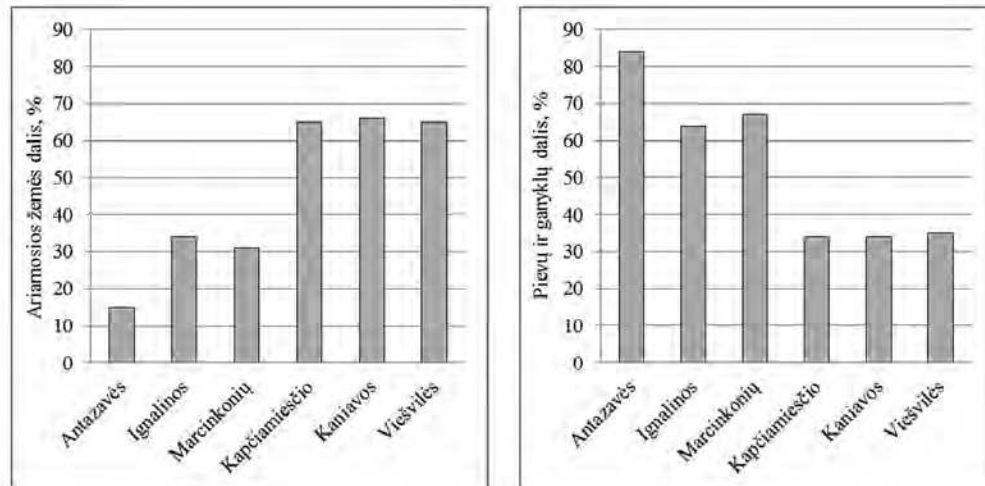
6.2.1.3. Žemėnaudos skirtumai ir žemės ūkio veiklos imitacija

Visoje Rytų Lietuvoje, ypač Molėtų, Utenos, Zarasų ir kitose rajonų savivaldybėse, dėl nepalankių žemės ūkio veiklai sąlygų, pasėlių plotai dažnai nesudaro net ketvirtadalio nuo visų žemės ūkio naudmenų, o kai kuriose seniūnijose ir dar mažiau. Išanalizavus surašytų žemės ūkio naudmenų struktūrą 2010 metais, galima teigti, kad Rytų Lietuvoje ir kitose mažo našumo teritorijose iš dalies vykdoma žemės ūkio veiklos imitacija, o ne tikroji veikla. Tai galima pastebėti analizuojant žemės ūkio naudmenų struktūrą ir seniūnijų teritorijoje vykdomą žemės ūkio veiklą.

Iš viso Lietuvoje buvo surašyta 2 742 558 ha žemės ūkio naudmenų, iš jų ariamoji žemė užima 2 114 821 ha, ir tai sudaro 77 % surašytos žemės, tačiau išryškėjo didžiuliai regioniniai skirtumai (Lietuvos Respublikos žemės..., 2012b). Palankiose ūkininkauti teritorijose ariamosios žemės dalis yra kelis kartus didesnė. Lyginant galima pasakyti, kad ariamoji žemė sudaro net 89 % – Šiaulių apskrities surašytų žemių,

Šiaulių rajono savivaldybės teritorijoje ji užima 84 %, Akmenės rajone – net 91 %. Išsamiai analizuotose palankiose žemės ūkio veiklai RAT seniūnijose ariamosios žemės galima rasti dar daugiau.

Visai kita situacija nepalankiose ūkininkauti RAT Rytų Lietuvoje. Alytaus apskrityje ariamoji žemė sudaro 58 %, Utenos apskrityje 39 % nuo surašytų žemės ūkio naudmenų. Taigi matyti, kad Rytų Lietuva nėra vienoda žemės naudojimo požiūriu, atsiskiria šiaurės rytinė ir pietrytinė dalis, kurioje ariamosios žemės procentas yra didesnis. Rajonų lygmeniu ariamoji žemė Ignalinos rajone sudaro 40 %, Molėtų – 25 %. Utenos – 24 %, Zarasų – 15 % nuo visų surašytų žemės ūkio naudmenų. Pietrytinėje dalyje ariamoji žemė sudaro didesnę dalį: Alytaus r. – 55 %, Lazdijų – 54 %, Varėnos – 68 % (6.2.1.3.1 pav.). Atrodytų, kad Dzūkijoje ariamosios žemės yra daugiau, tačiau iš tikrųjų taip nėra, nes Pietryčių Lietuvoje visa surašyta žemė sudaro mažesnę procentą nei šiaurės rytinėje dalyje. Pavyzdžiui, Varėnos rajono Merkinės seniūnijoje surašyta 24 %, o Kaniavos – tik 16 %, Marcinkonių – tik 3 % nuo viso seniūnijos ploto.

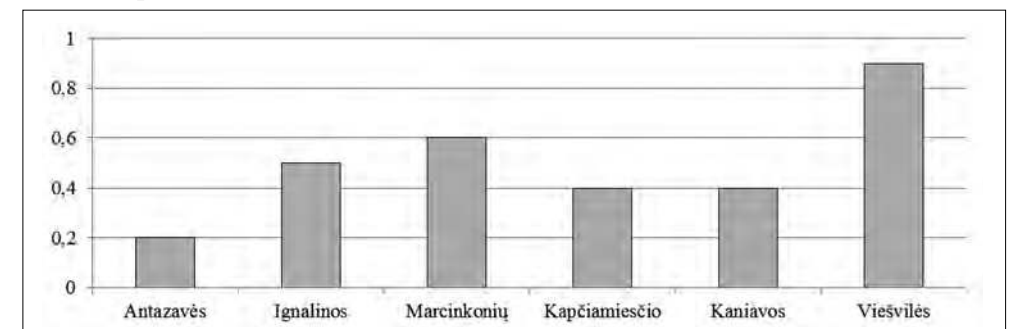

6.2.1.3.1 pav. Mažesnio žemės našumo seniūnijose esančios ariamosios žemės bei pievų ir ganyklų dalis (%) nuo visų surašytų žemės ūkio naudmenų (pagal: Lietuvos Respublikos..., 2012a)

Didelė dalis Pietryčių Lietuvos teritorijos yra miškinga ir į žemės ūkio surašymo duomenis nebuvo įtraukta, o likusi agrarinė teritorija yra intensyviau išnaudojama. Šiaurės rytinėje dalyje žemės ūkio naudmenų procentas visą laiką buvo didesnis, tačiau joje kur kas daugiau apleistos, nenaudojamos žemės. Seniūnijų lygmeniu matyti, kad kai kuriose retai apgyventose Šiaurės Rytų Lietuvos seniūnijose ariamoji žemė sudaro dar mažiau: Antazavės sen. – tik 15 %, Suginčių – 12 %, Ignalinos – 34 % nuo visų surašytų žemės ūkio naudmenų (6.2.1.2.3 lent.). Pietryčių Lietuvos RAT ariamosios žemės procentas yra kur kas didesnis: Jakėnų sen. – 78 %, Kaniavos – 66 %, Marcinkonių – 31 % (6.2.1.3.1 pav.). Pietryčių Lietuvos RAT liko daugiau žemės ūkio bendrovių, kuriose žemė yra intensyviau naudojama nei šiaurės rytinėje šalies dalyje.

2010 m. žemės ūkio surašymas parodė, kad Rytų Lietuvoje yra kur kas daugiau pievų ir ganyklų, palyginti su likusia Lietuvos teritorija. Gali susidaryti klaidinga nuomonė, kad šiame regione pagrindinė žemės ūkio specializacija yra gyvulininkystė, tačiau išnagrinėjus galvijų skaičių matyti, kad nieko panašaus nėra. Iš viso Lietuvoje didesniuose nei 1 ha ūkiuose buvo 739 093 galvijai, 81 286 avys ir ožkos ir 28 754 arkliai. Žemės ūkio specialistų skaičiavimais, dabar deklaruojamų pievų ir ganyklų yra aiškiai per daug pagal esamų gyvulių skaičių (Aleknavičius P., Aleknavičius A., 2010). Pievos ir ganyklos Rytų Lietuvoje sudaro didžiausią žemės ūkio naudmenų dalį. Vidutiniškai Lietuvoje jos užima apie 23 % žemės ūkio naudmenų, o Utenos apskrityje – 60 %, o Molėtų rajone – 74 %, Zarasų rajone – 84 %, Utenos rajone – 75 %. Kai kuriose seniūnijose pievų ir ganyklų dalis taip pat gana didelė (6.2.1.3.1 pav.). O palankiose ūkininkauti teritorijose pievų ir ganyklų dalis yra kur kas mažesnė.

Žinant pievų ir ganyklų plotus, buvo apskaičiuota, kiek gyvulių ganosi 1 ha pievų ir ganyklų. Dėl paprastesnio skaičiavimo buvo imamas tik galvijų skaičius, nes avių, ožkų bei arklių Rytų Lietuvoje nėra daug ir tai nedaug pakeistų rezultatus. Lietuvoje vidutiniškai 1 ha pievų ir ganyklų tenka 1,2 galvijo, o Alytaus apskrityje – 0,7, Utenos apskrityje – tik 0,4. Dar didesni skirtumai matyti savivaldybių lygmeniu: Ignalinos rajone – 0,2, Molėtų – 0,3, Utenos – 0,4, Zarasų – 0,2 galvijo vienam ha pievų ir ganyklų. Galvijų kiekis viename ha pievų ir ganyklų Pietryčių Lietuvoje yra didesnis nei Šiaurės Rytų Lietuvoje: Alytaus rajone – 0,7, Lazdijų – 0,8, Varėnos – 0,5. Seniūnijų lygmeniu skirtumai taip pat ryškūs: Antazavės seniūnijoje – 0,2, Suginčių – 0,3, Jakėnų – 0,7, Kaniavos, Marcinkonių ir Kapčiamiesčio seniūnijose – po 0,4 (6.2.1.3.2 pav.).

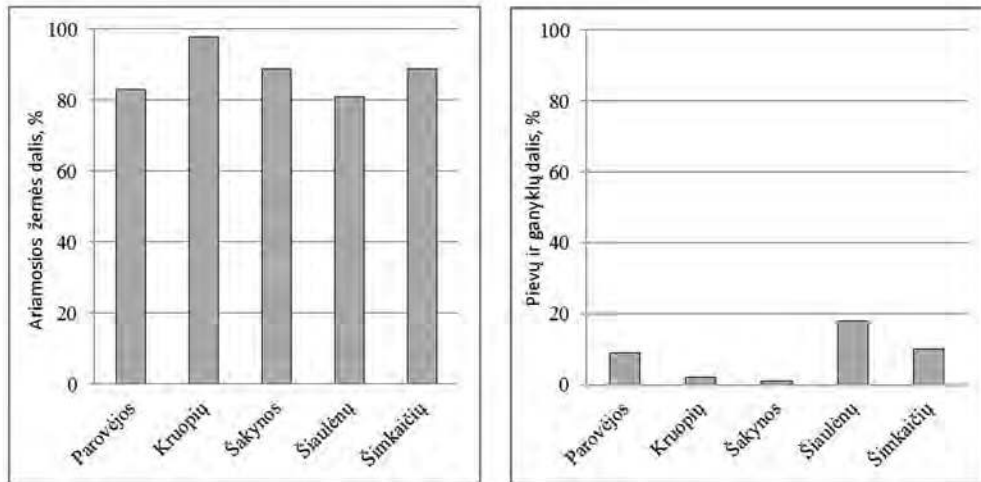
6.2.1.3.2 pav. Mažesnio našumo seniūnijose 1 ha pievų ir ganyklų tenkantis galvijų skaičius (pagal: Lietuvos Respublikos..., 2012a)

Visa tai leidžia teigti, kad Rytų Lietuvos RAT pievų ir ganyklų yra aiškiai per daug pagal esamą galvijų skaičių ir kad didelė dalis pievų bei ganyklų yra nenaudojamos. Panašūs rezultatai buvo gauti ir atlikus ūkininkų bei seniūnų apklausas, iš kurių paaiškėjo, kad nemaža dalis pievų ir ganyklų yra deklaruojama vien tam, kad būtų galima gauti ES paramą, nes kol kas žolės nupjovimo ir sudoravimo sąnaudos yra mažesnės už ES išmokas, todėl apsimoka taip daryti. Tad pastaruoju metu pradėta mažinti išmokas už pievas ir ganyklas, jei ūkininkas neturi pakankamo galvijų ar kitų žemės ūkio gyvulių skaičiaus. Jei žemės naudotojas gyvulių visai neturi, bet dekla-

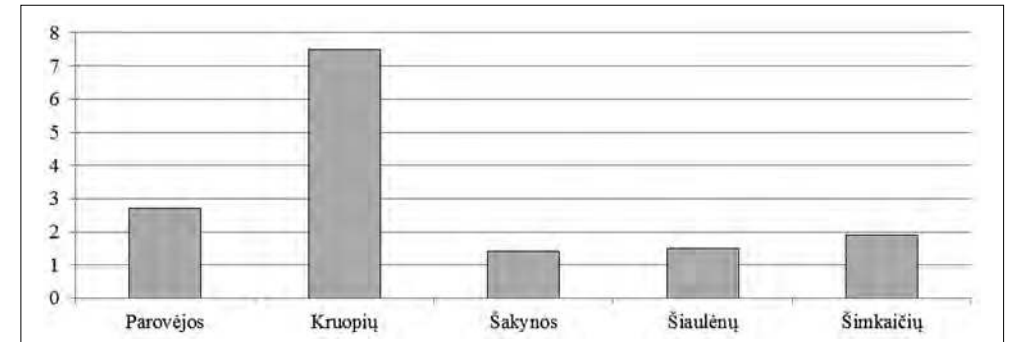
ruoja pievas ir ganyklas, kurių plotas sudaro > 30 % viso deklaruoto ploto, tiesioginės išmokos jam sumažinamos 50 %. Ir tai bus daroma ne tik už pievas ir ganyklas, bet ir už visus deklaruotus pasėlius. Mažiausias reikalavimas – 1 ha deklaruotų pievų ir ganyklų turėti bent 0,1 sąlyginio gyvulio vieneto (SGV), kitaip sakant 1 karvė ar bulius 10 ha arba atitinkamas skaičius kitų žemės ūkio gyvulių: avių, ožkų triušių ir t. t. Nors gyvulių normos labai mažos, bet yra ir tokių ūkininkų, kurie visai nelaiko gyvulių, tačiau deklaruoja pievas ir ganyklas. Todėl sudėtinga suskaičiuoti apleistų žemės ūkio naudmenų plotus, nes pagal vienas metodikas tokios pievos ir ganyklos būtų priskiriamos prie apleistų, o pagal kitas nepriskiriamos, nes yra deklaruojamos.

Akmenės–Šiaulių–Joniškio, Biržų–Panevėžio, Radviliškio–Raseinių–Kelmės regionuose palankiose ūkininkauti teritorijose ariamosios žemės dalis yra kelis kartus didesnė. Norint palyginti, galima pasakyti, kad ariamoji žemė sudaro net 89 % Šiaulių apskrities surašytų žemių, Šiaulių rajono savivaldybės teritorijoje ji užima 84 %, Akmenės rajone – net 91 %. Palankiose žemės ūkio veiklai RAT seniūnijose ariamosios žemės galima rasti dar daugiau: Kruopių seniūnijoje – net 98 %, Šakynos – 89 % nuo visų surašytų žemės ūkio naudmenų (6.2.1.3.3 pav.). Pievų ir ganyklų dalis yra kur kas mažesnė: Akmenės rajone – 7 %, Šiaulių rajone – 16 %, o kai kuriose jo seniūnijose nesiekia 10 % (6.2.1.3.3 pav.).

6.2.1.3.3 pav. Didesnio žemės našumo seniūnijose esančios ariamosios žemės bei pievų ir ganyklų dalis (%) nuo visų surašytų žemės ūkio naudmenų (pagal: Lietuvos Respublikos..., 2012a)

Šiaulių apskrityje tenka 2,2 galvijo vienam ha pievų ir ganyklų, Šiaulių rajone – 1,4, Akmenės rajone – 1,9, Kruopių seniūnijoje – 7,5, Šakynos – 1,4, Parovėjos – 2,7, Ariogalos – 1,8 (6.2.1.3.4 pav.). Taigi vienam ha pievų ir ganyklų tenkantis galvijų skaičius Šiaurės Rytų Lietuvos RAT seniūnijose yra beveik penkis kartus mažesnis nei vidutiniškai Lietuvoje, Pietryčių Lietuvoje – 2–3 kartus mažesnis, o palankiose ūkininkauti teritorijose (Šiaulių, Akmenės, Biržų rajonuose) atvirkščiai – 1,5–2 kartus didesnis nei vidutiniškai Lietuvoje.

6.2.1.3.4 pav. Didesnio žemės našumo seniūnijose 1 ha pievų ir ganyklų tenkantis galvijų skaičius (pagal: Lietuvos Respublikos..., 2012a)

Jurbarko–Tauragės regione ariamoji žemė visur sudaro daugiau kaip pusę visų žemės ūkio naudmenų: Viešvilės seniūnijoje – 65 %, Šimkaičių – 89 %, Žygaičių – 72 %. Viešvilės seniūnijoje iš viso yra labai mažai žemės ūkio naudmenų, todėl ariamoji žemė nėra tipiška šiam regionui. Ganyklų plotai Viešvilės seniūnijoje užima 35 %, Šimkaičių – 10 %, Žygaičių – 19 %. Tendencija ta pati – našesnė žemėse daugiau ariamosios žemės ir mažiau pievų bei ganyklų. Skirtingas ir vienam ha pievų bei ganyklų tenkantis galvijų skaičius: Viešvilės seniūnijoje – 0,9, Šimkaičių – 1,9, Žygaičių – 3,4.

Plungės–Telšių–Rietavo regione surašytų žemių dalis svyruoja nuo 26 iki 60 %. Ariamoji žemė Tverų seniūnijoje sudaro – 83 %, Rietavo – 60 %, Nevarėnų – 79 %; ganyklos Tverų seniūnijoje sudaro – 16 %, Rietavo – 39 %, Nevarėnų – 20 %. Vienam ha pievų ir ganyklų galvijų tenka Tverų seniūnijoje – 2,8, Rietavo – 1,2, Nevarėnų – 1,9. Galima daryti išvadą, kad Žemaitijos ūkininkai efektyviau dirba žemės ūkyje nei Rytų Lietuvoje, nors žemių našumas nėra daug didesnis.

Likusi nesurašyta žemė yra smulkesnių nei 1 ha ūkininkų, žemės savininkų, kurie neregistruoti kaip ūkininkai, ir ne žemės ūkio paskirties žemė. Akivaizdu, kad Rytų Lietuvoje kur kas daugiau ne žemės ūkio paskirties žemės (ypač miškų) nei kitoje RAT. Tačiau ir kituose regionuose yra seniūnijų, kuriose buvo surašyti tik vos keli viso seniūnijos žemės ploto procentai. Taip pat aišku, kad surašytų žemių plotai nėra tiesiogiai susiję su gyventojų tankumu seniūnijoje, nes esant tokiam pat gyventojų tankumui, buvo surašyti labai skirtingi žemės plotai.

6.2.1.4. Apleistos žemės ir jų naudojimo problema

Nevykusiai atlikta žemės reforma, pradėti plėtoti rinkos santykiai, blogesnio našumo žemė, daugelio žemės savininkų garbingas amžius ir faktas, kad žemės ūkio veikla nebėra pagrindinis pajamų šaltinis, privedė prie to, kad didesnėje RAT dalyje tradicinė žemės ūkio veikla tapo nepelninga ir todėl atsirado dideli apleistų žemės ūkio naudmenų plotai.

Apleistų, nenaudojamų žemių formavimasis gali būti nulemtas tam tikrų nepalankių žemės ūkio veiklai veiksnų, kurie privertė nustoti dirbti iki tol dirbtus sly-

pus. Apleistos žemės gali būti trumpalaikis ir ilgalaikis reiškinys, kai žemės naudmenos gali apaugti krūmais, medžiais ar supelkėti. Pasikeitus sąlygoms apleista žemė gali „grįžti“ į ariamosios žemės kategoriją. Tai pastebimas reiškinys Lietuvai įstojus į ES ir pradėjus skirti didelę paramą žemės ūkiui. Apleistomis žemės ūkio naudmenomis laikoma buvusi dirbamoji žemė, kuri daugiau nei 5 metus nebuvo ariama, arba mineraliniuose gruntuose esančios kultūrinės ganyklos, kurios daugiau nei 5 metus nebuvo atnaujintos. Apleistose žemėse vyksta renatūralizacijos procesai, ima augti krūmai ar jauni medžiai, dėl neprižiūrimų melioracinių sistemų intensyvėja pelkėjimo procesai.

Apleistų žemių formavimasis Lietuvoje vyko ir seniau, po Pirmojo pasaulinio karo, vėliau – po Antrojo, tačiau tai trukdavo trumpai ir gana greitai apleistų žemės ūkio naudmenų nelikdavo. Po nepriklausomybės atgavimo prasidėjęs apleistų žemių laikotarpis tebesitęsia iki dabar. Prie apleistų žemių didėjimo prisidėjo ir tai, kad žemės ūkio veikla tapo ne pagrindiniu pragyvenimo šaltiniu. To Lietuvoje nebuvo praeityje, nes anksčiau absoliuti dauguma kaimo gyventojų gaudavo pajamas iš žemės ūkio veiklos (Ribokas, Rukas, 2006).

Mažiau palankiose ūkininkauti teritorijose, dauguma kurių yra ir RAT, ariamosios žemės plotai labai sumažėjo. Ariamosios žemės sumažėjimas palankiose ūkininkauti RAT (Akmenės–Šiaulių–Joniškio, Biržų–Panevėžio, Radviliškio–Raseinių–Kelmės regionuose) buvo labai trumpas ir šiuo metu didesnio apleistų žemių formavimosi nepastebima. Visai kita padėtis yra nenašiose RAT žemėse, kur apleistos žemės ūkio naudmenos dažnai užima apie pusę buvusios ariamosios žemės ploto (Ribokas, 2010). Vietoje anksčiau buvusių stambių ariamosios žemės masių dabar dirbamoji žemė sudaro tik smulkius sklypelius, dažniausiai esančius šalia kaimų ir svarbesnių kelių. Sovietmečio pabaigoje apleistos žemės ūkio naudmenos, užėmusios mažiau nei 1 % teritorijos, dabar gerokai išsiplėtė ir analizuotose teritorijose sudaro apie 24 % nuo visos teritorijos ploto. Kai kur nenaudojama žemė pagal užimamą plotą yra antroje vietoje po miškų plotų. Dalyje tokių žemių vyksta renatūralizacijos procesai, jau auga krūmai ar medžiai.

Apleistų žemių sklaida Lietuvoje yra netolygi. Palankiose ūkininkauti RAT žemdirbiai naudoja beveik visas žemės ūkio naudmenas, Lietuvoje vidutiniškai naudojama 78 %, o Rytų Lietuvoje – tik 58–67 % žemės ūkio naudmenų (Aleknavičius, 2007). Bendras žemės ūkio naudmenų sumažėjimas nuo 1990 iki 2003 m. siekė apie 1 mln. ha, tačiau turėjo labai aiškius regioninius skirtumus – Rytų Lietuvoje kai kuriose seniūnijose naudmenų sumažėjo daugiau nei 60 % (Aleknavičius A., Aleknavičius P., 2010).

Blogiausios žemės naudojimo sąlygos yra Pietryčių Lietuvoje. Šiame regione, matyt, tikslingiau plėtoti ne žemės, bet miškų ūkį. Šiaurės Rytų Lietuvoje miškų plėtrai nėra tokios geros sąlygos, nes kalvotose moreninėse aukštumose susiformavę derlingesni dirvožemiai ir čia miškams prižiūrėti būtina daugiau darbo rankų, o būtent darbingo amžiaus žmonių ir trūksta.

Apleistų žemių plotų kaitai įtakos turi Europos Sąjungos žemės ūkio politika. Žemės savininkams mokamos išmokos už žemės ūkio naudmenas lyg ir skatina nelaikyti nenaudojamos žemės, tačiau RAT greitai nebus kam žemės dirbti. Galima tik

spėlioti, kiek realiai dirbamosios žemės būtų RAT, jei ES paramos nebūtų skiriama. Šiuo metu apleistų žemių formavimasis yra dinaminės būklės ir gana sunku pasakyti, ar jų daugės, ar mažės. Lietuvoje per pastaruosius kelerius metus tokių plotų sumažėjo nuo 1,01 mln. ha iki 0,982 mln. ha (Kuliešis, Šalengaitė, 2010). Panašu, kad toks procesas kurį laiką vyks ir ateityje. Išliekant dabartinėms demografinėms tendencijoms, depopuliacijai Rytų Lietuvos regionuose, per 10–15 metų gali būti negrįžtamai prarasta apie 300 tūkst. ha žemės ūkio naudmenų (Aleknavičius, 2007). Tai labai realistinis scenarijus, nes demografinių rodiklių pagerėjimas nėra tikėtinas.

Žemės ūkio specialistai pateikia rekomendacijas, kad, norint išsaugoti vertingų žemės ūkio naudmenų plotus, reikėtų iki 49 % apleistų žemių grąžinti žemės ūkio veiklai (Aleknavičius, 2010), nes dabar deklaruojamų pievų ir ganyklų yra aiškiai per daug, skaičiuojant pagal esamų gyvulių skaičių (Aleknavičius P., Aleknavičius A., 2010). Tačiau tradicinė žemės ūkio veikla daugelyje RAT yra sudėtinga ir būtina ieškoti alternatyvų. Iki šiol buvo skiriama per mažai dėmesio ūkininkų pagėdavimams nagrinėti, o būtent nuo žemės savininkų norų priklauso tiek apleistų žemių grąžinimas žemės ūkio veiklai, tiek sėkminga žemėnaudos konversija, žemės paskirties keitimas ir užsodinimas mišku ar netradicinio žemės ūkio plėtra.

Viena iš pagrindinių apleistų žemių transformacijos galimybių būtų tokių žemių apsodinimas mišku arba gluosniais, kurie būtų panaudoti biokurui. Pateikiami skaičiavimai, kad per 2014–2020 m. būtų galima apželdinti iki 500 tūkst. ha plotą ir visai patenkinti Lietuvos energetinius poreikius (Jasinskas, 2007). Tačiau tokiam procesui gali trukdyti pačių žemės savininkų nuomonė, nes pagal mūsų atliktus tyrimus matyti, jog dauguma dabartinių žemės savininkų nenori, kad jų žemė būtų apželdinta. Ūkininkus tenkina esama padėtis, jie nelinkę rizikuoti ir bandyti pereiti į kitą verslą, nepaisant to, kad tradicinė žemės ūkio veikla nėra pelninga ir kad daug žemės ūkio naudmenų yra apleista.

Jau prieš 12 metų pradėjome ir keletą kartų bandėme išsiaiškinti, ką ūkininkai norėtų daryti su savo mažai pelninga ar nepelninga žeme, ar sutiktų keisti žemės paskirtį ir apsodinti ją mišku. Ūkininkų nuostatos per pastaruosius 12 metų pasikeitė ne tiek daug. 2012 m. tokių ūkininkų, kurie norėtų keisti žemės paskirtį ir užsodinti visą žemę mišku, buvo 12 %, didesnę dalį žemės – 9 %, mažesnę dalį – 23 %, o dauguma, net 56 %, kategoriškai pasisakė prieš, kad bent dalis jų valdomos žemės būtų apsodinta mišku. 2006 m. atlikto tyrimo metu 72 % apklaustųjų nenorėjo keisti žemės paskirties, juos tenkino esama padėtis, 12 % norėjo apsodinti mišku dalį žemės ir tik 8 % atsakė, jog neprieštarautų, kad visa jų valdoma žemė būtų apsodinta mišku. Be to, paklausus, kaip pasikeistų šeimos pajamos užsodinus žemės ūkio naudmenas mišku, apie 60 % respondentų tuomet nurodė, kad prarastų tik papildomą pajamų šaltinį, o beveik trečdaliui respondentų tai neturėtų didesnės įtakos pajamoms (Ribokas, 2011). Taigi galime matyti gana didelę žemės savininkų, ūkininkų inerciją, nuostatos dėl žemės konversijos mažai pasikeitė.

6.2.1.5. Teisinė bazė apleistai žemei ir žemės ūkio plėtrai joje administruoti

Žemės naudojimo problema yra aktuali daugelyje RAT. Lietuvos Respublika (LR), norėdama išsaugoti kokybišką žemės fondą (žemės ūkio naudmenas) reguliuoja žemės naudojimą, nes žemės ūkio naudmenos dėl didėjančio maisto poreikio ateityje taps dar svarbesnės, o jas sunaikinus, apleidus vėl atkurti bus labai brangu ir sudėtinga.

Žemės savininkai privalo naudoti žemę nepažeisdami žemės naudotojų teisių ir pareigų. Žemės santykius Lietuvoje reglamentuojantys teisės aktai leidžia žemės savininkams racionaliai eksploatuoti turimas žemės ūkio naudmenas, palaikyti jų kokybę atitinkamo lygmens. Pagrindinės minėtos veiklos teisinės normos yra išdėstytos LR civiliniame kodekse (LR civilinis..., 2000) ir LR žemės įstatyme bei vėlesnėse jo redakcijose (LR žemės..., 1994; LR žemės..., 2004), kurie buvo rengiami remiantis LR Konstitucija. Žemės savininkų teises ir pareigas taip pat reglamentuoja LR teritorijų planavimo įstatymas, numatantis žemės sklypų panaudojimo, rezervavimo, veiklos galimybes (LR teritorijų..., 2004).

Lietuvoje nėra specialių įstatymų ar kitų teisės aktų, skirtų vien RAT žemės naudojimui reguliuoti, tačiau yra teisės aktų, reglamentuojančių kaimo plėtrą remiantis įvairiais demografiniais rodikliais. Vienas iš tokių yra žemės ūkio ministro įsakymas dėl mažiau palankių ūkininkauti teritorijų (Dėl mažiau..., 2004) ir jo papildymai (Mažiau palankių..., 2004). Šiame dokumente nurodytos teritorijos, kurioms suteiktas mažiau palankių ūkininkauti vietovių statusas pagal šiuos kriterijus:

1. Mažo našumo žemės naudmenų (< 32 balai) dalis žemės ūkio naudmenose yra > 23 %;
2. Grūdinių kultūrų derlingumas (< 2,18 t/ha), t. y. < 80 % šalies vidurkio;
3. Gyventojų tankumas (< 15,4 gyv./km²), t. y. < 50 % šalies vidurkio;
4. Vidutinis metinis gyventojų skaičiaus regresas yra > 0,5 %;
5. Darbingo amžiaus gyventojų, užimtų žemės ūkyje, medžioklėje ir miškininkystėje, dalis > 15 %.

Kaip matyti, išskiriant mažiau palankias ūkininkauti teritorijas yra fiksuojamas gyventojų tankumas ir jų skaičiaus mažėjimas (depopuliacija). Kadangi dauguma mažiau palankių ūkininkauti teritorijų (ypač Rytų Lietuvoje) yra priskiriamos ir prie RAT, todėl galima teigti, kad RAT, bent jau jų dalis, yra administruojamos specifiškai.

Taip pat racionalus žemės naudojimas reguliuojamas įvairiomis išmokomis (už tinkamą žemės naudojimą) ir baudomis (už netinkamą naudojimą). 2007 m. LR žemės ūkio ministro įsakyme *Išmokos ūkininkams vietovėse, kuriose yra kliūčių, išskyrus kalnuotas vietoves* (Dėl Lietuvos ..., 2007) nurodyti šie pagrindiniai išmokų tikslai:

- Išsaugoti kraštovaizdį ir palaikyti gyvybingą kaimo bendruomenę;
- Užtikrinti subalansuotą žemės ūkio paskirties žemės naudojimą;
- Paremti fizinius ir juridinius asmenis, ūkininkaujančius šiose teritorijose.

Paramos dydis priklauso nuo remiamo žemės ploto: < 150 ha priklauso 100 %

parama, 151–250 ha – 85 %, 251–500 ha – 70 % ir > 501 ha – 50 % paramos. Paramos dydžiui įtakos turi teritorijos nepalankumo laipsnis. Didelio nepalankumo (teritorijos, kurios atitinka visus penkis kriterijus) parama siekia 260 Lt/ha, mažo nepalankumo (potvynių užliejamos, aktyvaus karsto teritorijos) – 195 Lt/ha. Apskaičiuojant remiamą plotą, pirmiausia remiamos didelio nepalankumo, o tik vėliau mažo nepalankumo teritorijos.

RAT, ypač Rytų Lietuvoje, nemažus plotus užima apleista, nebedirbama žemė. Lietuvoje sukurta ganėtina palanki teisinė aplinka tam, kad žemės ūkio plėtra vyktų sėkmingai, o apleistų žemės ūkio naudmenų mažėtų. Kitas klausimas: ar priimti įstatymai ir kiti teisės aktai Lietuvoje visada tinkamai veikia?

LR žemės įstatymo 21 straipsnis (Lietuvos Respublikos..., 1994) ir vėlesnės jo redakcijos (paskutiniai pakeitimai galioja nuo 2011 liepos 1 d.) įpareigoja žemės savininkus:

- naudoti žemę pagal pagrindinę naudojimo paskirtį, naudojimo būdą ir pobūdį;
- laikytis žemės sklypui nustatytų specialiųjų žemės naudojimo sąlygų, teritorijų planavimo dokumentuose nustatytų reikalavimų;
- racionaliai naudoti ir tausoti žemę, mišką, vandenį, įstatymų nustatyta tvarka leistas eksploatuoti naudingąsias iškasenas ir kitus gamtos bei rekreacinius išteklius;
- savo naudojamuose žemės sklypuose vykdydami ūkinę veiklą, nepažeisti gretimų žemės sklypų savininkų ar naudotojų ir gyventojų teisių bei įstatymų saugomų interesų.

Šio įstatymo 22 straipsnis, kuriame aptariamos specialiosios žemės naudojimo sąlygos, nurodo: „ariamoji žemė, kurios dirvožemio našumas didesnis už vidutinį šalyje, taip pat žemė, kurioje yra eksploatuojamos melioracijos sistemos, turi būti naudojama taip, kad nesumažėtų jos plotas, išskyrus ekologiškai nuskurdintose gamtinio karkaso teritorijose, ir nepablogėtų dirvožemio savybės“. Tai reiškia, kad ariamosios žemės plotas neturėtų mažėti, kartu neturėtų didėti apleistų žemės ūkio naudmenų. Įstatymas įpareigoja žemės savininkus žemės ūkio naudmenas naudoti pagal pagrindinę paskirtį, laikantis nustatytų žemės naudojimo sąlygų. Tai, kad yra apleistų žemės ūkio naudmenų, pažeidžia šio įstatymo numatytas sąlygas ir už netinkamą žemės naudojimą yra numatytos baudos LR administracinių pažeidimų kodekse (LR administracinių..., 1985).

2007 m. buvo patvirtinta metodika, pagal kurią nustatyti apleistų žemių identifikavimo kriterijai, pažeidimų fiksavimo metodika bei sankcijų taikymas (Dėl sankcijų..., 2007). Vadovaujantis ES bei LR įstatymais, reglamentais bei nuostatomis, buvo patvirtinta „geros agrarinės ir aplinkosaugos būklės“ (GAAB) reikalavimų pažeidimų taikymo metodika. Šioje metodikoje, be kita ko, rašoma: „Ganyklos arba pievos, taip pat daugiamečių ganyklos arba pievos turi būti geros būklės, naudojamos gyvuliams ganyti...“, „ariamoje žemėje bei ganyklų arba pievų, taip pat daugiamečių ganyklų arba pievų plotuose neturi būti medžių ir krūmų, išskyrus pavienius medžius, kurie yra tradicinio kraštovaizdžio dalis“. Tokie reikalavimai gali ir turi prisidėti

ti prie apleistų žemės ūkio naudmenų mažinimo, nes nesilaikant reikalavimų galima prarasti ES paramą ir gauti įvairias sankcijas už pažeidimus.

Užsiimti žemės ūkio veikla skatina ir pasikeitusi išmokų už pievas ir ganyklas tvarka, nes deklaruojant pievas ir ganyklas privaloma turėti tam tikrą gyvulių ar kitų žemės ūkio gyvūnų skaičių. Žemdirbiai, deklaruojantys pievas ir ganyklas, turi laikyti ūkinius gyvūnus, įregistruotus Ūkinių gyvūnų registre. Vienam deklaruotų pievų ir ganyklų hektarui, už kurį prašoma tiesioginių išmokų, turi tekti ne mažiau kaip 0,2 sutartinio gyvulio (SG) vienam hektarui (ha), o 2014 m. – ne mažiau kaip 0,3 SG/ha. Gyvulių laikyti nėra būtina, jei deklaruoti pievų ir ganyklų plotai 2013 m. sudaro ne daugiau kaip 20 proc. (2014 m. – 10 proc.) visų deklaruotų žemės ūkio naudmenų, neįskaičiuojant pievų ir ganyklų, skirtų prekinėi žolinės produkcijos gamybai ar deklaruojamų pagal kitas programas. Gyvulių laikyti taip pat nėra būtina dalyvaujantiems šiose kaimo plėtros programos (KPP) priemonėse: „Pirmas žemės ūkio paskirties žemės apželdinimas mišku“, „Pirmas ne žemės ūkio paskirties ir apleistos žemės ūkio paskirties žemės apželdinimas mišku“, „Miškų aplinkosaugos išmokos“, „NATURA 2000 išmokos (parama NATURA 2000 miškų teritorijose)“, kai jų deklaruoti pievų ir ganyklų plotai 2013 m. sudaro ne daugiau kaip 20 proc., nuo 2014 m. – ne daugiau kaip 10 proc. visų tiesioginėms išmokoms ir paramai pagal išvardytas KPP priemones gauti deklaruotų plotų.

Apleistų žemės ūkio naudmenų plotams įtakos turi ir iš karto po Nepriklausomybės atlikta žemės restitucija bei žemės reforma, kurios metu buvo suformuota daugybė smulkių žemės sklypų. Žemės savininkai, valdydami labai mažus sklypus, negalėjo sėkmingai ūkininkauti ir tai buvo viena iš daugelio priežasčių, dėl kurių padidėjo nedarbingų žemės ūkio naudmenų plotai. Todėl vėlesniais laikais pradėta skatinti žemės konsolidaciją (Dėl nacionalinės..., 2008), kuri leidžia racionaliau panaudoti esamus žemės plotus, didina ūkių konkurencingumą bei pelningumą ir drauge leistų mažinti nenaudojamų žemių plotus.

Lietuvos kaimo plėtros įstatyme (LR žemės ūkio..., 2008), Lietuvos kaimo plėtros 2007–2013 metų programos administravimo taisyklėse bei programoje (Lietuvos kaimo..., 2007) numatytos geresnio žemės panaudojimo priemonės, tai ir jau minėta žemių konsolidacija, ir parama netradicinėms žemės ūkio šakoms ar alternatyviai veiklai. Tikimasi, kad žemės savininkai savo dabar nenaudojamą žemę galėtų panaudoti augalams, skirtiems biokurui, auginti. Lietuvos Respublikos biokuro, biodegalų ir bioalyvų įstatyme (LR biokuro..., 2000) nurodoma, kad atsinaujinančių energijos išteklių naudojimas (taip pat ir augalų biokurui) turi būti papildomai remiamas iš valstybės biudžeto ir taikomos lengvatos. Tai aktualu RAT teritorijose, nes auginant biokurui skirtus augalus reikia mažiau rankų darbo. Visa tai taip pat turėtų mažinti nenaudojamų žemės plotus, nes pagal Nacionalinę atsinaujinančių energijos išteklių plėtros strategiją (Dėl atsinaujinančių..., 2010) atsinaujinančių energijos išteklių dalis bendroje energijos struktūroje 2020 m. turėtų sudaryti daugiau kaip 23 %.

Nors ir numatyta gana daug svertų, skatinančių dirbti žemės ūkio naudmenas, tačiau vis tiek ne visa žemės bus naudojama žemės ūkio veikloje. Todėl dalis apleistų žemių numatyta apželdinti mišku. LR aplinkos ir žemės ūkio ministrų įsaky-

me „Dėl Lietuvos miškingumo didinimo programos patvirtinimo“ (Dėl Lietuvos..., 2002) ir vėlesnėje 2004 m. redakcijoje numatyta, kad iki 2021 m. turėtų būti apso-dinta mišku nuo 100 iki 120 tūkst. ha žemės naudmenų. Dar apie 70 tūkst. ha apaugs renatūralizacijos proceso metu. Šiame įstatyme numatyta ir miško veisimo sąlygos, galimybės, parama ir kt. Taip pat numatytos didžiulės lėšos ūkininkaujantiems nepalankiose žemės ūkio veiklai teritorijose – beveik 1 mlrd. litų.

Nuo 2012 m. sausio 1 d. pradėjo galioti patikslintas žemės mokesčio įstatymas, pagal kurį nenaudojamai, apleistai žemei ne tik nebus taikomas vertės mažinimo koeficientas, bet ir gerokai padidėja mokesčiai, kurie gali siekti 0,01–4 % nuo žemės mokesstinės vertės (Žemės mokesčio..., 2011). Konkrečius žemės mokesčio tarifus nustato kiekviena savivaldybė atskirai. Mokesčio dydį nustatančios savivaldybės geriau žino, kokia yra žemės naudojimo padėtis jų teritorijoje ir kokie mokesčiai turėtų būti skirti. Tai taip pat skatina žemės savininkus racionaliau naudoti savo žemę. Dėl to apleistų žemės ūkio naudmenų plotai ėmė mažėti. Vis dėlto, nors numatyta ganėtinai griežta atsakomybė už apleistas žemės ūkio naudmenas, realiai iki pastarųjų metų buvo bausta labai mažai apleistų žemių savininkų. Daugiau tai buvo taikoma apleistų žemių savininkams miestuose. Taigi teisinė bei institucinė bazė yra palanki sėkmingai žemės ūkio plėtrai ir apleistoms žemėms mažinti, bet apleistų žemių mažėja labai lėtai.

6.2.2. Ūkininkų nuomonė apie ūkininkavimo galimybes retai apgyventose teritorijose

Norint įvertinti realias ūkininkavimo galimybes RAT ir sėkmingai įgyvendinti kaimo plėtros priemones, būtina žinoti ūkininkų nuomonę, nes be ūkininkų noro ir valios įgyvendinti kad ir geras idėjas būtų sunku. 2012 m. apklausus 102 Lietuvos RAT ūkininkus, paaiškėjo tiek pačių ūkininkų, tiek jų pateiktas ūkininkavimo galimybių RAT vertinimas.

RAT vyrauja ūkininkai, neturintys specialiojo išsilavinimo ir pasirengimo savo veiklai. 50 % ūkininkų turi tik praktinę patirtį (t. y. neturi specialiojo žemės ūkio išsilavinimo), mažiau nei trečdalis turi žemės ūkio mokyklos ar aukštesniosios mokyklos (technikumo) diplomus – 29 %, aukštąjį žemės ūkio išsilavinimą turi 11 % apklaustų ūkininkų. Dauguma yra vietiniai ūkininkai, dirba iš tėvų paveldėtą žemę (74 %), dalis ūkininkų žemės pirko papildomai (34 %) arba nuomoja (24 %) ir tik labai nedidelė dalis yra atsikėlę iš kitų vietovių.

Nors absoliuti dauguma ūkininkų užsiima žemės ūkio veikla – 94 % (tik dalis naudoja savo turimą žemę miškų ūkio veikloje (17 %) ir rekreacijai (1 %; turi kaimo turizmo sodybą)), tačiau žemės ūkio veikla kaip pagrindinis pajamų šaltinis yra tik 41 % ūkininkų, o 40 % pagrindines pajamas gauna ne iš žemės ūkio veiklos. Daliai vyresnio amžiaus ūkininkų pagrindinės pajamos yra pensijos ir įvairios pašalpos bei socialinės išmokos (19 %). Dauguma ūkininkų savo žemę dirba patys, jiems padeda jų šeimos nariai (82 %), tik 18 % naudoja samdomą darbo jėgą, dažniausiai – sezoniniams darbams.

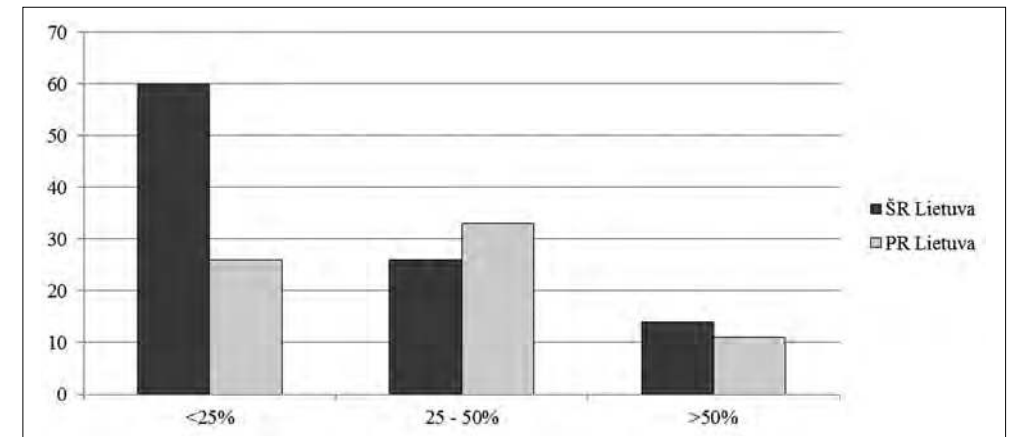
Vertindami ūkininkavimo sąlygas, beveik pusė apklaustų ūkininkų mano, kad sąlygos žemės ūkio veiklai jų teritorijoje yra vidutinės, 25 % teigia, kad jos yra blogos, ir 25 % – kad jų žemės kokybė ir sąlygos ją dirbti yra geros. Nuosaikus situacijos vertinimas gautas todėl, kad dauguma RAT yra ten, kur vyrauja nederlingos ir MPŪT. Vardydami svarbiausias problemas RAT, ūkininkai nurodė, kad nepakanka ES ir valstybės paramos (42 %), bloga žemės kokybė (50 %), trūksta žemės ūkio technikos (44 %), darbo jėgos (28 %) arba yra prasta darbo jėgos kokybė (20 %). Kai kurie ūkininkai teigė, kad jiems trūksta žemės, sunku jos nusipirkti ar išsinuomoti, todėl negalima plėsti savo ūkio. Tik keli ūkininkai nurodė, kad mažas gyventojų tankumas seniūnijoje jiems yra problema. Tikėtina, kad buvo manoma, jog ūkininkaujant tai labiau pranašumas nei trūkumas.

Apie ketvirtadalis ūkininkų teigė negaunantys ES paramos, beveik pusei ūkininkų (46 %) ES parama sudaro iki 25 % savo pajamų, 28 % ūkininkų parama sudaro nuo 25 iki 50 % pajamų ir tik 3 % – daugiau kaip pusę pajamų. Jei ES parama ir kitos subsidijos būtų nutrauktos, 40 % apklaustų ūkininkų vis tiek tęstų žemės ūkio veiklą kaip ir anksčiau, dalis (27 %) savo veiklą mažintų, o 34 % visai jos atsisakytų, nustotų dirbti žemę. O kol kas dauguma ūkininkų investuoja į savo žemę, žemės ūkio techniką ir kt. Didžioji dalis ūkininkų (51 %) investicijoms skiria didelę dalį savo pajamų, kiti (43 %) – investuoja mažai. Tik 6 % ūkininkų neinvestuoja visai.

Nepaisant įvairių sunkumų, užsiimti ateityje žemės ūkio veikla ketina 85 % ūkininkų, kol turės sveikatos, ir, matyt, išskyrus tą atvejį, jei būtų nutraukta ES parama. Ūkininkai neplanuoja palikti gimtųjų vietų ir išvykti kitur, taip teigė net 94 % respondentų, nes neturi nei noro, nei galimybių išvykti. Išvykti norėtų tik keli jaunesnio amžiaus ūkininkai. Tačiau tik 61 % ūkininkų buvo užtikrinti, kad jų ūkį bus kam paveldėti, dalis (12 %) dėl to abejojo, o likęs ketvirtis jau manė, kad greičiausiai po jų neliks kam ūkininkauti. Tikėtina, kad likusią be šeimininkų žemę nupirks ar išnuomos stipresni ūkininkai. Tai nėra jau blogai, nes dėl to turėtų mažėti ūkių skaičius ir didėti ūkių plotai, o pats ūkis taptų efektyvesnis.

Rytų Lietuvoje plyti daugiausia RAT, jose daugiausia yra I ir II kategorijų žemės našumo žemės, o tai reiškia, kad žemės ūkio veikla čia yra sudėtingesnė. Todėl esama ir tam tikrų šio regiono ypatumų. Pietryčių Lietuvoje ūkininkai gerokai daugiau turi pirktos žemės (44 %) nei Šiaurės Rytų Lietuvoje (21 %). Panašiai yra ir su nuomojama žeme. Tai rodo, kad Pietryčių Lietuvoje žemės ūkio naudmenos yra labiau vertinamos bei išnaudojamos ir dirbamosios žemės kaita vyksta sparčiau. Dalis ūkininkų norėtų papildomai nusipirkti žemės, deja, smulkesni žemės savininkai nelinkę parduoti net ir nenaudojamos žemės, dalis jų tikisi, kad, kai tik atsiras galimybė, brangiau parduoti žemę užsieniečiams.

Šiaurės Rytų Lietuvoje kur kas daugiau ūkininkų, kurių pajamos iš žemės ūkio veiklos sudaro iki 25 % (tokių yra net 60 %), o Dzūkijoje tokių ūkininkų yra mažiau (6.2.2.1 pav.). Tai patvirtina, kad Pietryčių Lietuvos ūkininkams žemės ūkio veikla yra svarbesnė. Šiaurės Rytų Lietuvoje, kaip ir anksčiau, yra mažiau ūkininkų, pasiryžusių tęsti agrarinę veiklą, mažiau besitikinčių, kad ateityje jų ūkius kas nors paveldės ir tęs jų veiklą.

6.2.2.1 pav. Rytų Lietuvos ūkininkų iš žemės ūkio gaunamų pajamų dalis (% nuo visų pajamų)

Rytų Lietuvoje tik apie 14 % ūkininkų visai negauna ES paramos, 47 % gauna iki 25 % savo pajamų, 31 % gauna nuo 25 iki 50 % pajamų ir tik 2 % gauna daugiau kaip pusę savo pajamų. Tai rodo, kad ES parama čia yra svarbesnė. Be ES paramos Dzūkijoje nustotų dirbti žemę 44 % ūkininkų, o Šiaurės Rytų Lietuvoje – 28 %.

Kituose regionuose žemės ūkio intensyvumas, žemės naudojimo ypatumai taip pat daugiau priklauso nuo žemės našumo, o ne nuo gyventojų tankumo. Pavyzdžiui, Akmenės–Šiaulių–Joniškio ir Biržų–Panevėžio regionuose žemė priskiriama prie IV ir V našumo grupių, ir nepaisant to, kad čia yra teritorijų, priskirtų RAT, tai visai netrukdo vystyti aktyvią žemės ūkio veiklą. Pirmiausia galima pastebėti, kad čia kiek daugiau aukštąjį išsilavinimą turinčių ūkininkų (20 %), daugiau ir papildomai pirkusių (60 %) ar nuomojusių (20 %) žemę, daugiau investuojančių didelę dalį pajamų į savo žemę, žemės ūkio techniką (60 %), mažiau vyresnio amžiaus ar gyvenančių iš pensijos ūkininkų. Skirtingai nuo Rytų Lietuvos, dauguma ūkininkų mano, kad sąlygos žemės ūkio veiklai jų seniūnijoje yra palankios, o savo žemės kokybę vertina kaip gerą (30 %) ir vidutinę (67 %). Tik 3 % ūkininkų mano, kad jų žemės kokybė yra bloga. Gal todėl yra kiek daugiau norinčiųjų užsiimti žemės ūkio veikla ateityje (94 %). Jei ES parama būtų nutraukta, 55 % apklaustų ūkininkų tęstų žemės ūkio veiklą visiškai, 33 % ją apribotų ir tik 12 % (daugiausia smulkieji ūkininkai) atsisakytų žemės ūkio veiklos.

Radviliškio–Raseinių–Kelmės regionas priskiriamas prie IV ir V žemės našumo grupių, todėl esminių skirtumų, palyginti su Akmenės–Šiaulių–Joniškio ar Biržų–Panevėžio regionais, analizuojant ūkininkų nuomonę, nėra. Plungės–Telšių–Rietavo regione, kuris priskiriamas prie vidutinio žemės našumo teritorijų, ūkininkų nuomonės pasirodė artimos Rytų Lietuvos ūkininkų nuomonei. Jurbarko–Tauragės regionas, nors ir priskiriamas prie derlingų žemių kategorijos, tačiau čia yra didelių žemės našumo teritorinių skirtumų. Pavyzdžiui, Viešvilės seniūnija priklauso antrajai žemės našumo grupei, o Šimkaičių seniūnija – penktajai. Todėl Šimkaičių seniūnijos ūkininkų nuomonė panaši į Šiaulių–Akmenės–Joniškio regiono, o Viešvilės – labiau į Rytų Lietuvos regiono ūkininkų.

6.2.3. Retai apgyventų teritorijų talpumo problema

Lietuvoje kaimuose gyvena apie 33 % visų gyventojų, žemės ūkyje dirba beveik penktadalis šalies dirbančių asmenų, nors dažnai toks darbas neduoda pakankamai pajamų, kad žmogus galėtų pragyventi. Dauguma kaime gyvenančių šeimų yra susijusios su žemės ūkio veikla, tačiau tik kai kurioms jų žemės ūkis užtikrina pagrindinę pajamų dalį. Didelis dirbančių žemės ūkyje asmenų skaičius yra vienas iš veiksnių, lemiančių žemesnį nei vidutiniškai šalyje pragyvenimo lygį bei su tuo susijusias socialines problemas. Per didelis užimtumas žemės ūkyje yra viena iš žemo darbo našumo priežasčių, nedidelio ploto šeimyniniai ūkiai negali užtikrinti žemės savininkams pakankamo pragyvenimo lygio. Tik sumažinus žemės savininkų (ūkininkų) bei dirbančių ūkiuose asmenų skaičių, sukūrus stambesnius šiuolaikiškus ūkius, galima tikėtis, kad kaime atsiras daugiau vidutines pajamas gaunančių žmonių.

Lietuvai įstojus į ES ir pradėjus gauti nemažą paramą, žemės ūkio veikla tapo kur kas pelningesnė, padidėjo naudojamų žemės ūkio naudmenų plotai, ūkininkai galėjo įsigyti naujos technikos, taikyti geresnes technologijas. Tačiau jau po 2014 m. Lietuvos ūkininkų laukia nauji išbandymai, nes ES kelia reikalavimą skatinti tik konkurencingus ūkius (stambius, specializuotus, taikančius našias technologijas arba ekologinius ūkius). Kas tuomet laukia smulkių ūkių, kurie RAT sudaro nemažą dalį? Manoma, kad Lietuvoje tiesiogiai dirbančių žemės ūkyje neturėtų būti daugiau nei 5 %, o likusiems kaimo gyventojams žemės ūkio veikla galėtų būti tik kaip pomėgis ar tenkintų vien savo reikmes. Šiuo metu didelį užimtų žemės ūkyje darbuotojų skaičių lemia nedarbas, mažos pajamos bei pensijos ir kaimo žmonių įprotis dirbti žemę, nes jie tą darė visą gyvenimą. Todėl dauguma pensinio amžiaus žmonių kaime vis dar dirba žemę savo reikmėms.

RAT padėtis dar sudėtingesnė, nes dauguma jų plyti mažiau palankiose ūkininkauti teritorijose. Šiose žemėse išliko kur kas daugiau smulkesnių, nekonkurencingų ūkių. Čia blogesnė demografinė padėtis: daugiau vyresnio amžiaus žmonių, mažesnis gimstamumas ir pan. Nedarbo lygis kaime taip pat yra aukštas, nemažai žmonių turi tik sezoninius uždarbius. Bėda ta, kad dauguma kaime esančios darbo jėgos yra nekvalifikuota, kaimo bedarbiai dažnai negali konkuruoti darbo rinkoje, nes jų įgytos specialybės nepaklausios, o kai kurie visai neturi specialybės. Tokių bedarbių perkvalifikavimą sunkina tai, kad daugelis yra vyresnio amžiaus ir jie tiesiog nenori ko nors keisti. Jaunesni stengiasi palikti kaimą ir arba įsidarbina mieste, emigruoja. Dažnai lieka tik nenorintys ar negalintys dirbti kaimiečiai, o tai prisideda prie ir taip aštrių socialinių problemų.

Visa tai skatina analizuoti, kiek žmonių gali išgyventi kaime, t. y. koks yra kaimo teritorijos talpumas, o tiksliau – tik vienas kaimo talpumo aspektas – žemės ūkio naudmenų socialinis demografinis talpumas. Jam apskaičiuoti buvo pasinaudota Lietuvos agrarinės ekonomikos instituto (LAEI) (Ribašauskienė, Uždavinienė, 1999) ir Ramonienės (Ramonienė, 2000) darbais. Teritorijos talpumas suprantamas kaip didžiausias gyventojų skaičius, galintis atskiroje teritorijoje patenkinti svarbiausius savo poreikius, naudodamas tos teritorijos išteklius ir nepadarydamas žalos. Tai

yra kiek žmonių galėtų išgyventi tik iš žemės ūkio veiklos, kiek žmonių maksimaliai (naudingai) būtų užimti žemės ūkio veikloje. Tai nėra tikras (visas) kaimo talpumas, nes, pavyzdžiui, pramonės, verslų, kitos ūkinės veiklos plėtra gerokai didina teritorijos talpumą. Šiuolaikiniame kaime, kitaip nei prieš šimtą metų, žemės ūkio veikla dažnai nebėra pagrindinis pragyvenimo šaltinis. Sąvokos „kaimas“ ir žemės ūkis jau nebėra tapačios, nes vis didesnė kaimo gyventojų dalis užimta ne žemės ūkio veikloje, o netoli didesnių miestų įsikūrusiuose kaimuose dauguma gyventojų seniai dirba miestuose. Kaimas – ne tik žemės ūkio produkcijos tiekėjas, bet ir žmonių (taip pat ir miestiečių) gyvenamoji vieta, rekreacinė, ekologinė vieta. Todėl, norint suskaičiuoti visą kaimo talpumą, reikėtų atlikti daugybę papildomų tyrimų, skaičiavimų, o tai padaryti yra sudėtinga.

Žemės naudmenų talpumas pirmiausia priklauso nuo teritorijos gamtinių ir ekonominių sąlygų, jos išsivystymo lygio. Darbe analizuojamas kaimo socialinis demografinis talpumas (SDT), pabrėžiant socialinių veiksnių, tokių kaip žemas pragyvenimo lygis, nedarbas, bloga socialinė infrastruktūra ir kiti, svarbą. Nustatant SDT, kaip jau minėta buvo analizuojamos pajamos iš žemės ūkio veiklos. Kiti aspektai, tokie kaip užimtumas ne žemės ūkyje bei ne žemės ūkio veikla, šiame darbe nebuvo nagrinėjama. Įtaką SDT daro gamtinės, ekonominės ir socialinės sąlygos. Pagal tokius rodiklius, kaip dirvožemio įvairovė, mechaninė sudėtis, drėgmės režimas, mikroklimatas, agrocheminiai rodikliai ir kita, galima apskaičiuoti žemės našumo balus ar žemės ūkio naudmenų ekonominę balą. Šie rodikliai, atspindintys augalininkystės produkcijos derlingumą, ir yra pagrindiniai skaičiuojant SDT. Žemas daugumos RAT gamybos technologijos lygis, smulkūs ūkiai, specializacijos stoka mažina derlingumą ir gyvulių produktyvumą. Prie to prisideda ir didelės darbo sąnaudos, daug rankų darbo ir kt. Mažesnės pajamos turi įtakos ir paslaugų sektoriaus plėtojimui, investicijoms ir kt. Visa tai sukuria nepatrauklų kaimo vaizdą. RAT labai skiriasi palankios ūkininkauti ir nepalankios ūkininkauti teritorijos. Išauginti žemės ūkio produkciją Rytų Lietuvos RAT yra 2–3 kartus brangiau nei, pavyzdžiui, Vidurio ar Šiaurės Lietuvoje. Grūdinių kultūrų derlius gali skirtis net tris ir daugiau kartų. Todėl Šiaulių ar Akmenės rajonų RAT gaunami gerokai gausesni derliai, auginama daugiau gyvulių, palyginti su Utenos, Zarasų ar Varėnos rajonų RAT.

LAEI duomenimis, tradiciniai ūkiai, kurių žemės ūkio naudmenų našumas < 30 balų, nėra pelningi (Tamošaitienė, 1999). Rytų Lietuvos RAT yra seniūnijų, kuriose šis balas siekia tik 25. Todėl natūralu, kad didesnio našumo žemėse reikalingas mažesnis žemės plotas, norint gauti tokį pat derlių ir čia SDT bus didesnis. Niderlingose retai apgyventose teritorijose reikės kur kas didesnio žemės ploto, kad išgyventų tiek pat žemdirbių.

Nustatant SDT pagal pajamas (Ribašauskienė, Uždavinienė, 1999), buvo taikomas minimalus gyvenimo lygis (MGL). Tai yra didžiulė problema, nes įvedant MGL sąvoką šis dydis 1990 m. siekė apie 40 % vidutinio atlyginimo, 2004 m. jau tik 10–15 %, o šiuo metu MGL dydis yra daugiau nei septynis kartus mažesnis už minimalų atlyginimą. Todėl aišku, kad minimalios gyvenimo lygio pajamos nebeužtikrina net minimaliausio pragyvenimo. Būtina pažymėti ir tai, kad pajamos iš žemės

ūkio veiklos taip pat padidėjo, todėl ši metodika tik iš dalies atitinka dabartines realijas. Darbe bandyta apskaičiuoti, kiek dabar dirbančių žemės ūkyje žmonių galėtų gauti vieną MGL pajamų ir kiek gaudami 1 000 Lt pajamų, dirbdami tik žemės ūkyje.

Būtina keisti LAEI sukurtą metodiką ir dėl to, kad joje nebuvo diferencijuojami kaime dirbantys asmenys. Talpumas buvo skaičiuojamas nuo visų darbingų kaimo gyventojų, nesigilinant, kur jie dirba. Žemės ūkio naudmenų plotai buvo imami iš žemės fondo duomenų bazių, kurios šiuo metu neatitinka tikrovės. Jei naudotume žemės fondo duomenis, kuriuos pateikia Registrų centras, žemės ūkio naudmenų būtų kur kas daugiau, nes pateikiama visa ariamoji žemė, neatsižvelgiant į tai, ar ji yra dirbama, nepaisant to, kad tokioje žemėje jau daugybę metų niekas nedirba ir ji jau gali būti apaugusi krūmais ar medžiais. Taip pat LAEI metodika buvo pritaikyta skaičiuoti SDT rajonų savivaldybių lygmeniu, nes anksčiau kai kurių rodiklių kitaip nebuvo pateikiama. Pastaruoju metu, atlikus du žemės ūkio surašymus, atsirado galimybė gauti kai kuriuos reikalingus duomenis seniūnijų lygmeniu. Iš 2003 m. žemės ūkio surašymo galima sužinoti ne tik dirbančių žemės ūkyje asmenų skaičių, bet ir darbuotojų amžių, lytį ir kitus rodiklius. Gaila tik, kad 2010 m. surašyme tokios informacijos yra mažiau.

Mes pamėginome RAT SDT apskaičiuoti, imant dirbančių žemės ūkyje asmenų skaičių ir savivaldybių, ir seniūnijų lygmenimis, bandant atskirti pensinio amžiaus dirbančius žemės ūkyje asmenis (darant prielaidą, kad pensininkai turėtų išgyventi nedirbdami žemės ūkyje). Pagrindiniai rodikliai tyrimui buvo gaunami iš kelių šaltinių. Žemės našumo, žemės ūkio naudmenų ekonominiai balai iš Žemės kadastro (Žemės kadastras, 1989). Duomenys apie žemės ūkio naudmenų plotus, dirbančių žemės ūkyje asmenų skaičių, amžių, įvairius žemės ūkio veiklos rodiklius paimti iš dviejų žemės ūkio surašymų, vykusių 2003 ir 2010 m. (Lietuvos Respublikos..., 2012a, 2012b; Visuotinio 2003 m..., 2005a, 2005b). Gyventojų skaičius pateiktas pagal Statistikos departamento 2012 m. duomenis (<http://db1.stat.gov.lt>).

SDT apskaičiuotas lyginant iš žemės ūkio veiklos gaunamas MGL pajamas ir surašytų žemės ūkio naudmenų plotus bei dirbančių žemės ūkyje asmenų skaičių. Buvo įvertinti visi dirbantys žemės ūkyje asmenys ir atskirai – dirbantys žemės ūkyje ne vyresni nei 60 metų asmenys. Nors, kaip jau buvo minėta, vieno MGL pajamos neužtikrina net minimalaus pragyvenimo, tačiau jos parodo, kokie yra skirtumai tarp skirtingo žemės našumo RAT. Papildomai buvo bandyta nustatyti, koks gi galėtų būti SDT gaunant minimalų 1 000 Lt atlyginimą atitinkančias pajamas. Seniūnijų lygmeniu SDT yra tikslesnis, nes tame pačiame rajone įvairių seniūnijų žemės našumo balai ir darbingų žmonių skaičius gali gerokai skirtis. Pagal LAEI metodiką vieno MGL pajamas užtikrinantys žemės ūkio naudmenų plotai gali skirtis beveik tris kartus (6.2.3.1 lent.).

6.2.3.1 lentelė. Skirtingo žemės našumo ūkių dydžiai, galintys suteikti MGL pajamas (pagal: Tamošaitienė, 1999)

Žemės našumo balai	Iki 31	31,1–35	35,1–40	40,1–45	45,1–50	> 50,1
Žemės našumo grupės	I	II	III	IV	V	VI
Vieno asmens ūkis (ha), kai pajamos lygios MGL	10,0	8,4	6,8	5,6	4,7	3,7

Remiantis 2010 m. žemės ūkio surašymo (Lietuvos Respublikos..., 2012a; 2012b) duomenimis apskaičiuotas vienam dirbančiam žemės ūkyje asmeniui tenkantis žemės ūkio naudmenų plotas ir kokia dalis dirbančių žemės ūkyje asmenų galėtų gauti vieną MGL. Ši gyventojų dalis parodo teritorijos socialinį demografinį talpumą, bent jau tiek, kiek jis siejasi su žemės ūkio veikla. Paaiškėjo, kad yra didžiuliai SDT skirtumai, kuriuos pirmiausia lemia žemių našumo balai (6.2.3.2 lent.).

6.2.3.2 lentelė. RAT savivaldybių socialinis demografinis talpumas 2010 m. (pagal: Lietuvos Respublikos..., 2012b)

RAT savivaldybės	Žemės našumo grupė	Dirbančių žemės ūkyje asmenų sk.	Žemės ūkio naudmenų plotas, ha	Vienam dirbančiam asmeniui tenkantis žemės ūkio naudmenų plotas, ha	Vieno asmens ūkis, duodantis MGL pajamų	Dirbančių žemės ūkyje asmenų dalis, galinti gauti MGL, %
Utenos	II	7 509	38 140	5,1	8,4	61
Zarasų	I	5 290	32 699	6,2	10,0	62
Ignalinos	II	6 170	40 702	6,6	8,4	79
Varėnos	I	6 332	32 969	5,2	10,0	52
Molėtų	I	8 843	39 180	4,4	10,0	44
Lazdijų	II	8 860	38 570	4,4	8,4	52
Biržų	IV	6 560	80 804	12,3	5,6	220
Akmenės	IV	3 552	39 817	11,2	5,6	200
Šiaulių	IV	7 742	82 267	10,6	5,6	189
Rietavo	I	2 759	16 668	6,0	10,0	60
Jurbarko	V	6 356	66 488	10,5	4,7	223
Radviliškio	V	8 432	90 816	10,8	4,7	230
Kazlų Rūdos	I	2 611	13 974	5,4	10,0	54

Analizė, atlikta rajonų savivaldybių lygmeniu, parodė SDT skirtumus, kuriuos lėmė žemės našumas ir dirbančių žemės ūkyje asmenų skaičius (6.2.3.2 lent.). Savivaldybėse, kuriose žemės našumas didesnis, tenka gerokai didesnis žemės ūkio naudmenų plotas vienam dirbančiam žemės ūkyje asmeniui. Penktojoje ir ketvirtojoje žemės našumo grupių savivaldybėse vienam dirbančiam žemės ūkyje asmeniui tenka daugiau nei 10 ha žemės ūkio naudmenų: Radviliškio savivaldybėje – 10,8 ha, Biržų – 12,3 ha, Akmenės – 11,2 ha. Ir atvirkščiai, pirmojoje ir antrojoje našumo grupių savivaldybėse vienam dirbančiam asmeniui tenka vidutiniškai apie 5 ha žemės ūkio naudmenų: Utenos – 5,1 ha, Ignalinos – 6,6 ha, Molėtų – 4,4 ha, Kazlų Rūdos – 5,4 ha. Akivaizdu, kad derlingesnė žemė yra naudojama efektyviau, ją geba sutvarkyti mažiau darbuotojų.

I ir II žemės našumo grupių savivaldybėse, esant dabartiniam darbuotojų skaičiui, MGL pajamų šimtu procentų negautų nė vienos savivaldybės dirbantys asmenys: Utenos – 61 %, Ignalinos – 79 %, Molėtų – 44 %, Kazlų Rūdos – 54 %. Našiose žemėse (IV–V grupės) MGL pajamų gautų ne tik visi dirbantys žemės ūkyje asmenys, bet ir dar papildomai gana didelis skaičius darbuotojų: Radviliškio savivaldybėje – 230 %, Biržų – 220 %, Akmenės – 200 %. Tai rodo, kad našiose ir nenašiose žemėse, esant panašiam gyventojų tankumui, SDT skiriasi net 4–5 kartus (6.2.3.2 lent.). Rei-

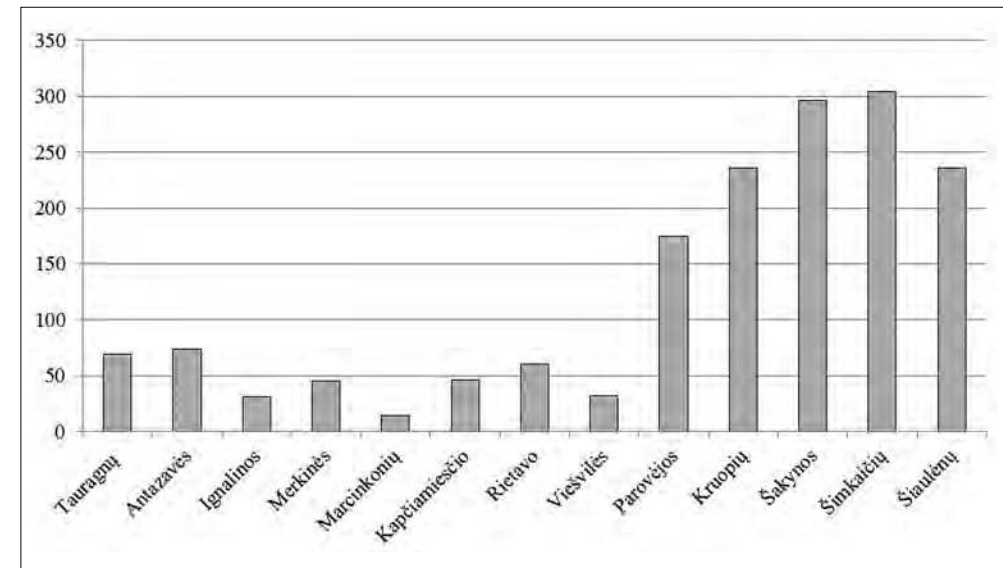
čia atsižvelgti ir į tai, kad Rytų Lietuvos savivaldybėse beveik visos seniūnijos priklauso RAT, o Šiaulių ar Akmenės rajonuose RAT priklauso tik dalis seniūnijų.

Seniūnijų lygmeniu taip pat išryškėjo dideli SDT skirtumai (6.2.3.3 lent.). Seniūnijose, kuriose žemės našumas didesnis, tenka gerokai didesnis žemės ūkio naudmenų plotas. Penktojoje ir ketvirtojoje žemės našumo grupių seniūnijose vienam dirbančiam žemės ūkyje asmeniui tenka daugiau nei 10 ha žemės ūkio naudmenų: Šimkaičių seniūnijoje – 14,3 ha, Šakynos – 13,9 ha, Kruopių – 13,2 ha. Pirmojoje ir antrojoje žemės našumo grupėse vienam dirbančiam asmeniui tenka vidutiniškai nuo 3 iki 7 ha žemės ūkio naudmenų: Marcinkonių seniūnijoje – 1,4 ha, Ignalinos – 2,6 ha, Merkinės – 4,5 ha, Kazlų Rūdos – 3,7 ha, Antazavės – 7,4 ha.

6.2.3.3 lentelė. RAT seniūnijų socialinis demografinis talpumas 2010 m. (pagal: Lietuvos Respublikos..., 2012a)

RAT seniūnijos	Žemės našumo grupė	Dirbančių žemės ūkyje asmenų sk.	Žemės ūkio naudmenų plotas, ha	Vienam dirbančiam asmeniui tenkantis žemės ūkio naudmenų plotas, ha	Vieno asmens ūkis, duodantis MGL pajamų	Dirbančių žemės ūkyje asmenų dalis, galinti gauti MGL, %
Tauragnų	II	596	3 456	5,8	8,4	69
Antazavės	I	416	3 086	7,4	10,0	74
Ignalinos	II	848	2 237	2,6	8,4	31
Merkinės	I	1548	6 960	4,5	10,0	45
Kaniavos	II	575	3 657	6,4	8,4	74
Marcinkonių	I	267	362	1,4	10,0	14
Suginčių	I	1 147	4 783	4,2	10,0	42
Kapčiamiesčio	II	521	1 869	3,9	8,4	46
Parovėjos	IV	1 069	10 443	9,8	5,6	175
Kruopių	IV	440	5 780	13,2	5,6	236
Šakynos	V	597	8 280	13,9	4,7	296
Tverų	I	664	5 051	7,8	10,0	78
Rietavo	I	1 533	7 627	6,0	10,0	60
Viešvilės	II	222	589	2,7	8,4	32
Šimkaičių	V	811	11 587	14,3	4,7	304
Šiaulėnų	V	829	9 194	11,1	4,7	236
Kazlų Rūdos	I	1 571	5 812	3,7	10,0	37

Taigi I ir II žemės našumo grupių seniūnijose, esant dabartiniam darbuotojų skaičiui, MGL pajamų šimtu procentų negautų nė vienos seniūnijos dirbantys asmenys: Marcinkonių seniūnijoje – 14 %, Ignalinos – 31 %, Merkinės – 45 %, Kazlų Rūdos – 37 %, Antazavės – 74 %. Našiose žemėse (IV–V grupės) MGL pajamų gautų gerokai daugiau darbuotojų nei dirba dabar: Šimkaičių seniūnijoje – 304 %, Šakynos – 296 %, Kruopių – 236 %. Tai rodo, kad našiose žemėse SDT gali skirtis net 5–6 kartus, o tam tikrais atvejais net 10 kartų, palyginti su nenašiose žemėse esančiomis RAT (6.2.3.1 pav.). Tačiau pastebėtina, kad tokiose seniūnijose kaip Marcinkonių žemės ūkio naudmenų yra labai mažai ir joje žemės ūkio veikla niekada nebuvo svarbi.

6.2.3.1 pav. RAT seniūnijų žemės ūkio darbuotojų dalis, galinti gauti MGL iš žemės ūkio veiklos (%) (pagal: Lietuvos Respublikos..., 2012a)

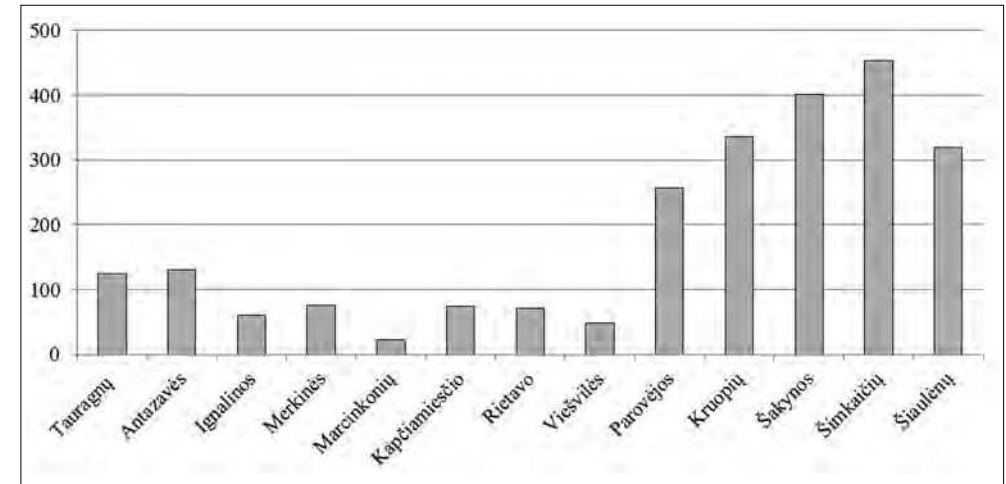
Kadangi ir rajonų savivaldybių, ir seniūnijų SDT tendencijos pasirodė panašios, tai apskaičiuojant SDT be vyresnių nei 60 metų žemės ūkio darbuotojų apsiribota tik seniūnijų lygmeniu. Nenašiose žemėse esančiose seniūnijose daugiau yra vyresnio amžiaus asmenų, dirbančių žemės ūkyje. Pasirodo, kad pirmosios ir antrosios žemės našumo grupių seniūnijose jaunesnių nei 60 metų ir vyresnių nei 60 metų žemės ūkio darbuotojų santykis yra maždaug 1,3, o kai kuriose seniūnijose ir didesnis (pavyzdžiui, Kazlų Rūdos – 1,6). Seniūnijose, kurios pagal žemių našumą priklauso ketvirtajai ir penktajai grupėms, šis santykis didesnis: Parovėjos seniūnijoje – 2,1, Šakynos – 2,6, Šiaulėnų – 3,2. Tai rodo, kad našesnėse žemėse dirba daugiau jaunesnio amžiaus žemės ūkio darbuotojų (6.2.3.4 lent.).

6.2.3.4 lentelė. RAT seniūnijų socialinis demografinis talpumas 2010 m., atsižvelgiant į jaunesnių nei 60 metų dirbančių žemės ūkyje asmenų dalį (pagal: Lietuvos Respublikos..., 2012a)

RAT seniūnijos	Dirbančių žemės ūkyje asmenų, vyresnių nei 60 m., sk.	Dirbančių žemės ūkyje asmenų, jaunesnių nei 60 m., sk.	Žemės ūkio naudmenų plotas, ha	Jaunesniam nei 60 m. dirbančiam asmeniui tenkantis žemės ūkio naudmenų plotas, ha	Vieno asmens ūkis, duodantis MGL pajamų, ha	Jaunesnių nei 60 m. dirbančių žemės ūkyje asmenų dalis, galinti gauti MG pajamų, %
Tauragnų	268	328	3 456	10,5	8,4	125
Antazavės	178	238	3 086	13,0	10,0	130
Ignalinos	399	449	2 237	5,0	8,4	60
Merkinės	635	913	6 960	7,6	10,0	76
Kaniavos	236	339	3 657	10,8	8,6	126
Marcinkonių	110	157	362	2,3	10,0	23
Suginčių	470	677	4 783	7,1	10,0	71
Kapčiamiesčio	224	297	1 869	6,3	8,4	75
Parovėjos	342	727	10 443	14,4	5,6	257
Kruopių	132	308	5 780	18,8	5,6	336
Šakynos	167	430	8 280	19,3	4,7	401
Tverų	206	458	5 051	11,0	10,0	110
Rietavo	475	1 058	7 627	7,2	10,0	72
Viešvilės	73	149	589	4,0	8,4	48
Šimkaičių	268	543	11 587	21,3	4,7	453
Šiaulėnų	199	630	9 194	15,0	4,7	319
Kazlų Rūdos	613	958	5 812	6,1	10,0	61

Natūralu, kad ir vėl seniūnijose, kuriose žemės našumas didesnis (IV–V žemės našumo grupės), SDT reikšmės taip pat didesnės. Mažo žemės našumo grupių seniūnijose vieno MGL pajamų gautų ne visi seniūnijų dirbantys asmenys: Marcinkonių seniūnijoje – 23 %, Ignalinos – 60 %, Merkinės – 76 %, Kazlų Rūdos – 61 %. Tik Antazavės seniūnijoje padėtis kitokia – 130 % dirbančių žemės ūkyje asmenų gautų vieną MGL pajamų (6.2.3.2 pav.) Taigi, ir atmetus vyresnio amžiaus žemės ūkio darbuotojus, dalyje mažo našumo žemių grupių seniūnijų ne visi dirbantys asmenys galėtų gauti MGL pajamų. O našiose žemėse (IV–V grupės) MGL pajamas gautų gerokai daugiau nei dabar žemės ūkio darbuotojų: Šimkaičių seniūnijoje – 453 %, Šakynos – 401 %, Kruopių – 336 %.

Pabandžius įvertinti SDT, jei pajamos siektų 1 000 Lt, paaiškėjo, kad I ir II žemės našumo grupių seniūnijose 1 000 Lt pajamų užsitikrintų tik keli procentai seniūnijos dirbančių žemės ūkyje asmenų: Marcinkonių seniūnijoje – 2 %, Ignalinos – 5 %, Merkinės – 6 %, Kazlų Rūdos – 5 %, Antazavės – 11 % (6.2.3.5 lent.). Našiose žemėse (IV–V grupės) 1 000 Lt pajamų gautų kur kas didesnis procentas žemės ūkio darbuotojų, tačiau nė vienoje seniūnijoje nesiektų pusės darbuotojų: Šimkaičių seniūnijoje – 43 %, Šakynos – 36 %, Kruopių – 34 % (6.2.3.3 pav.). Tai rodo, kad tiek nenašiose, tiek našiose žemėse esančios RAT SDT yra viršytas, tik nenašiose žemėse jis viršytas gerokai, kartais net kelias dešimtis kartų.

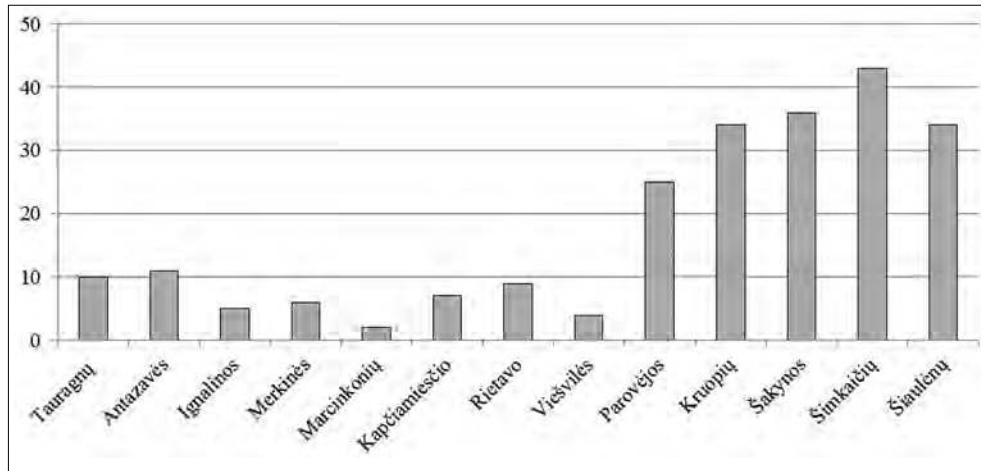

6.2.3.2 pav. RAT seniūnijų žemės ūkio darbuotojų, jaunesnių nei 60 m., dalis, galinti gauti MGL iš žemės ūkio veiklos (%) (pagal: Lietuvos Respublikos..., 2012a)

6.2.3.5 lentelė. RAT seniūnijų socialinis demografinis talpumas 2010 m., atsižvelgiant į dirbančių žemės ūkyje asmenų dalį, galinčią gauti 1 000 Lt pajamų (pagal: Lietuvos Respublikos..., 2012a)

RAT seniūnijos	Žemės našumo grupė	Dirbančių žemės ūkyje asmenų sk.	Žemės ūkio naudmenų plotas, ha	Vienam dirbančiam asmeniui tenkantis žemės ūkio naudmenų plotas, ha	Vieno asmens ūkis, duodantis 1 000 Lt pajamų	Dirbančių žemės ūkyje asmenų dalis, galinti gauti 1 000 Lt pajamų, %
Tauragnų	II	596	3 456	5,8	58	10
Antazavės	I	416	3 086	7,4	70	11
Ignalinos	II	848	2 237	2,6	58	5
Merkinės	I	1548	6 960	4,5	70	6
Kaniavos	II	575	3 657	6,4	60	11
Marcinkonių	I	267	362	1,4	70	2
Suginčių	I	1 147	4 783	4,2	70	6
Kapčiamiesčio	II	521	1 869	3,9	58	7
Parovėjos	IV	1 069	10 443	9,8	39	25
Kruopių	IV	440	5 780	13,2	39	34
Šakynos	V	597	8 280	13,9	39	36
Tverų	I	664	5 051	7,8	70	11
Rietavo	I	1 533	7 627	6,0	70	9
Viešvilės	II	222	589	2,7	58	4
Šimkaičių	V	811	11 587	14,3	33	43
Šiaulėnų	V	829	9 194	11,1	33	34
Kazlų Rūdos	I	1 571	5 812	3,7	70	5

6.2.3.3 pav. RAT seniūnijų žemės ūkio darbuotojų, galinčių gauti 1 000 Lt pajamų iš žemės ūkio veiklos dalis, % (pagal: Lietuvos Respublikos..., 2012a)

Apskaičiavus SDT, kai pajamos siektų 1 000 Lt ir būtų skaičiuojamos jaunesniems nei 60 metų žemės ūkio darbuotojams, tendencijos išliko tos pačios: I ir II žemės našumo grupių seniūnijose 1 000 Lt pajamų užsitikrintų nuo kelių iki keliolikos procentų jaunesnių seniūnijos dirbančių žemės ūkyje asmenų (Marcinkonių seniūnijoje – 3 %, Ignalinos ir Kazlų Rūdos – 9 %, Merkinės – 11 %, Antazavės seniūnijoje – 19 %). Našiose žemėse (IV–V grupės) 1 000 Lt pajamų gautų kur kas didesnis procentas žemės ūkio darbuotojų, tačiau nė vienoje seniūnijoje tokių pajamų negalėtų gauti visi dirbantys asmenys (Šimkaičių seniūnijoje – 65 %, Šakynos – 50 %, Kruopių – 48 %).

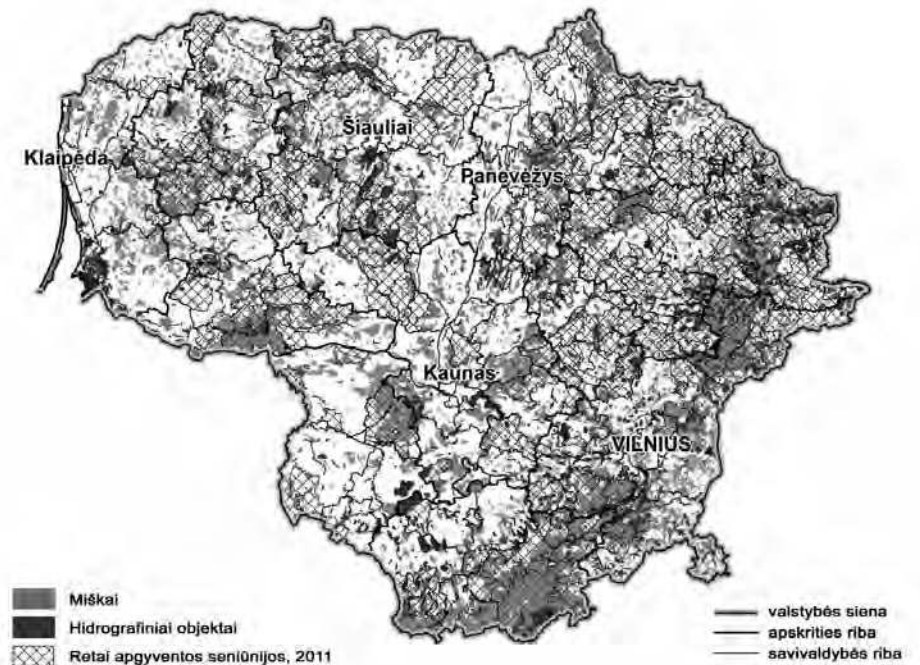
Šiuo atveju SDT buvo siejamas tik su tiesioginėmis pajamomis iš žemės ūkio veiklos. Be to, ūkininkai, žemės savininkai gauna nemažą paramą iš Europos Sąjungos ar Lietuvos Vyriausybės. Ta parama smulkiesiems žemės savininkams, ūkininkaujantiems nenašiose žemėse, kartais sudaro didesnę dalį nei tiesioginės pajamos iš žemės ūkio. Apie trečdalį Rytų Lietuvos ūkininkų iš ES gauna nuo 25 iki 50 % savo pajamų. Todėl, jei ūkininkas turi bent 5 ha žemės ūkio naudmenų ir jas deklaruoja, jis gaus daugiau nei vieną MGL pajamų. Akivaizdu, kad įskaičiuojant ES paramą, seniūnijose, kuriose vyrauja nedideli ūkiai ir nenašios žemės, SDT gerokai padidėja. Tose RAT seniūnijose, kuriose aukštas žemės našumo balas ir stambūs ūkiai, SDT padidėja mažiau, nes čia pajamos iš tiesioginės žemės ūkio veiklos viršija ES paramą. Tačiau matome, kad parama žemės ūkiui visur padidina teritorijos socialinį demografinį talpumą.

6.3. Miškų naudojimo ypatumai retai apgyventose teritorijose

Miškų ištekliai – svarbi Lietuvos gamtinių išteklių dalis. Natūralu, kad miškingos teritorijos yra rečiau apgyventos: beveik visi didžiųjų girių plotai yra retai apgyventi.

Mūsų skaičiavimais, sąsaja tarp teritorijos miškingumo ir gyventojų tankumo RAT yra stipri – $-0,522$. Tačiau manyti, kad tik didelis teritorijos miškingumas lemia ir retą apgyvendinimą, būtų klaidinga: kai kurios RAT yra mažai miškingos, o yra miškingų teritorijų, kurios ganėtinai tankiai apgyventos (6.3.1 pav.). Štai labai miškingos Viečiūnų ir Leipalingio seniūnijos šalia Druskininkų, taip pat Bezdonių bei Lavoriškių seniūnijos šalia Vilniaus nėra retai apgyventos, mažiau miškingos, bet nuošaliau esančios teritorijos dažnai yra retai apgyventos.

Lietuvos miškingumas pastaraisiais metais yra apie 33 % ir tik aštuoniose iš 19 RAT savivaldybių miškingumas yra didesnis nei Lietuvos vidurkis. Kitose RAT savivaldybėse miškingumas panašus į Lietuvos vidurkį, o Joniškio savivaldybėje jis yra tik 20 %. Tačiau pažymėtina, kad RAT seniūnijos dažnai užima miškingiausias savivaldybių teritorijas.

6.3.1 pav. RAT pasiskirstymas miškų ir hidrografinių objektų atžvilgiu

Mūsų skaičiavimais, RAT seniūnijose yra sutelkta apie 52 % visų Lietuvos miškų, iš viso apie 1 230 tūkst. ha, o vidutinis RAT seniūnijos miškingumas yra 38,5 %. Miškingiausia – Varėnos r. Marcinkonių seniūnija, miškai joje sudaro apie 92 % viso ploto, Labanoro seniūnijos (Švenčionių r.) miškingumas – 88 %; Viešvilės sen. (Jurbarko r.) – 82 %; Kapčiamiesčio sen. (Lazdijų r.) – 80 %. Iš viso 41 RAT seniūnijoje miškingumas didesnis nei 50 %, o 90 RAT seniūnijų miškingumas didesnis nei 33,3 % (Lietuvos teritorijos miškingumo vidurkis). Matome, kad apie pusės RAT seniūnijų miškingumas didesnis nei Lietuvos vidurkis, bet yra 31 RAT seniūnija, kurioje miškingumas mažesnis nei 20 %, o kai kurių RAT seniūnijų – Linkuvos ir Pašvitinio

(Pakruojo r.), Pajevonio (Vilkaviškio r.), Pernaravos (Kėdainių r.), Kriukų (Joniškio r.) – miškingumas nesiekia 10 %. Galima prognozuoti, kad RAT seniūnijų mažiau miškingose agrarinėse teritorijose ateityje tik daugės. Tai lemia gana aiškios priežastys: kai kuriose miškingose teritorijose jau beveik nebeliko darbingų žmonių, o agrarinėse teritorijose darbingų žmonių iki šiol gyvena daugiau, nei žemės ūkyje reikia darbuotojų.

Pažymėtina, kad miškingos teritorijos visais laikais buvo rečiau apgyventos nei agrarinės ir retesnis miškingų teritorijų apgyvendinimas yra susiklostęs istoriškai. Štai sovietmečiu kaimo gyvenviečių pertvarka ir centrinių kolūkinių gyvenviečių plėtra buvo beveik išimtinai susijusi su žemės ūkio vystymu. Miškų ūkio darbuotojų gyvenvietėms buvo skiriamas kur kas mažesnis dėmesys ir jos vystomos tik išimtiniais atvejais didelių miškų masyvų plotuose (pavyzdžiui, Dainavos girioje – Marcinkonys). Miškų ūkiui darbuotojų reikėjo gerokai mažiau nei žemės ūkiui, todėl dažniausiai miškuose esančios gyvenvietės nebuvo plečiamos, o miškų ūkio darbams buvo pasitelkiami miškingose teritorijose (dažnai – labai nuošaliuose vietose) esančių gyvenviečių, kurias plėsti žemės ūkio reikmėms buvo netikslinga, gyventojai. Iš esmės tokios miškų ūkio gyvenvietės buvo paliktos sunykti, panašiai kaip žemės ūkio sistemoje neplėstinis gyvenvietės: naujų statybų jose praktiškai nebuvo; jaunimas iš tokių gyvenviečių išvažiuodavo. Atkūrus nepriklausomybę šie procesai dar suaktyvėjo.

Nepriklausomybės laikotarpiu Lietuvoje labai padidėjo gyventojų mobilumas, ir darbuotojai dabar dažnai gyvena ganėtinai toli nuo savo darbo vietos. Tai būdinga ir miškų ūkiui: mobiliosios miško kirtėjų brigados, kurios važinėdavo kirsti miško iš rajono ar miškų ūkio centro į miškų ūkiui pavaldžius miškus, pradėtos kurti dar sovietmečiu. Nepriklausomybės metais, pakilus santykinai medienos kainai, tokios brigados važinėja jau po visą Lietuvos teritoriją.

Pagal miško nuosavybę Lietuvoje apie pusė miškų priklauso valstybei (2012 m. – 1 076,5 tūkst. ha), kita pusė (2012 m. – 1 096,3 tūkst. ha) – privatūs, rezervuoti nuosavybės teisei ir kiti miškai (Lietuvos miškų..., 2013). Valstybinių ir privačių miškų teritorinis pasiskirstymas Lietuvoje yra gana netolygus. Štai Zarasų urėdijoje privatūs ir rezervuoti nuosavybės teisėms atkurti miškai sudaro 71,4 % visų miškų, Varėnos urėdijoje atitinkamai – 62,8 %, Rietavo – 65,1 %, Švenčionėlių – 38,5 %, Kazlų Rūdos – 15,7 % (Lietuvos miškų..., 2013). Taigi matome, kad teritorijose, kuriose didelę dalį užima RAT, privačių ir valstybinių miškų santykis labai skiriasi.

Miškų sektoriui tenkanti bendrosios Lietuvos pridėtinės vertės dalis pastaraisiais metais sudaro apie 4 %. 2011 m. miškininkystėje ir medienos ruošoje buvo sukurta 0,6 % šalies bendrosios pridėtinės vertės, medienos gaminių gamyboje – 1,34 %, popieriaus ir popieriaus gaminių gamyboje, atitinkamai – 0,45 %, baldų gamyboje – 1,84 % bendrosios pridėtinės vertės. Miškininkystėje ir medienos ruošoje Lietuvoje verčiasi apie 11 tūkst. žmonių, o tai sudaro apie 1,2 % šalies dirbančių asmenų. Medienos gaminių gamyboje 2012 m. dirbo 21 tūkst. darbuotojų (2,4 % šalies dirbančių asmenų), popieriaus ir popieriaus gaminių gamyboje – 3,4 tūkst. (0,4 %), baldų gamyboje – 23,5 tūkst. (2,6 %). Valstybinėse miškų urėdijose 2012 m. dirbo 4,1 tūkst. darbuotojų, maždaug pusę iš jų sudarė specialistai, kitą pusę – darbininkai (Lietu-

vos miškų..., 2013). Tose teritorijose, kuriose didžiausius plotus užima valstybiniai miškai, urėdijos sukuria santykinai daugiau darbo vietų. Tačiau didžiąją dalį kirtimų urėdijose atlieka rangovai ir labai sudėtinga nustatyti, kuriose teritorijose jie samdo darbuotojus. Matome, kad bendrame šalies ūkyje miškų ūkio dalis nėra labai didelė, tačiau žymi. Nors miškai užima didžiulius Lietuvos plotus, jiems eksploatuoti reikia santykinai mažai darbo jėgos. Tačiau lokaliu lygmeniu, o ypač miškingose RAT, miškų naudojimas nuo seno buvo ir išlieka viena svarbiausių ūkinės veiklos rūšių.

Privačių miškų savininkų Lietuvoje 2012 m. buvo 248 tūkst., o vidutinis privataus miško sklypo plotas – 3 ha (Lietuvos miškų..., 2013). Skirtingose RAT savivaldybėse miško savininkų skaičius skyrėsi nuo 1,15 tūkst. mažiausiai miškingoje Joniškio savivaldybės teritorijoje iki 14 tūkst. Varėnos rajono savivaldybės teritorijoje, kurioje privačių miškų plotas didžiausias Lietuvoje. Sunku tiksliai pasakyti, kiek privačių miškų savininkų gyvena toje pačioje savivaldybėje ar seniūnijoje, kurioje turi ir miško valdą, tačiau tikėtina, kad nemaža dalis vietinių RAT gyventojų turi miško ir jį naudoja. Dauguma gyventojų turi nedidelius miško plotus, o medieną naudoja malkoms. Tačiau kirtimų apimtys privačiuose miškuose pastaraisiais metais jau nedaug atsilieka nuo medienos ruošos valstybiniuose miškuose. 2012 m. Lietuvoje iškirsta apie 7 mln. m³ medienos, iš jų privačiuose miškuose iškirsta daugiau kaip 3 mln. m³ medienos (Lietuvos miškų..., 2013).

Svarbus, ypač Rytų Lietuvoje, yra ir antrinis miško naudojimas: uogų ir grybų rinkimas. Pagal tai, koks derlius, grybų Lietuvoje superkama daugiau kaip 2,6 tūkst. t, miško uogų – apie 2,6 (2011 m.), 3,5 tūkst. t (2012 m.). Grybų Lietuva eksportuoja apie 3–4 tūkst. t, nes dalis grybų superkama kitose šalyse. 2012 metais grybų eksportuota už 78,4 mln. Lt. Miško uogų eksportas didėja: 2010 m. eksportuota 384 t už 8,4 mln. Lt, 2011 m. – 639 t už 16,8 mln. Lt, 2012 m. – 806 t už 23 mln. Lt (Lietuvos miškų..., 2013).

Nemažai daliai RAT gyventojų šių miško išteklių rinkimas teikia papildomas pajamas. Miškingose teritorijose sezono metu veikia gana tankus grybų ir uogų supirkimo punktų tinklas. Pavyzdžiui, Kapčiamiesčio seniūnijoje (Lazdijų r.) tokių supirkimo punktų būna apie 10 (Kapčiamiesčio seniūnijos..., 2013). Švenčionėlių seniūnijoje įsikūrusi grybų ir uogų supirkimu bei perdirbimu užsiimanti įmonė per metus superka apie 2 000 t uogų ir grybų, joje dirba 91 darbuotojas. Kaip teigiama Švenčionėlių seniūnijos internetiniame puslapyje (Švenčionėlių seniūnijos..., 2013), ši įmonė yra „viena stipresnių ne tik seniūnijos, bet ir viso rajono įmonių“. Taigi vietos gyventojams miško gėrybių rinkimas duoda apčiuopiamos naudos. Be to, paminėtinos ir kitos svarbios miško funkcijos – rekreacinė ir konservacinė (ekologinė), kurių reikšmė naudojant mišką pastaraisiais metais tik didėja ir dalis RAT gyventojų užsiima rekreaciniu aptarnavimu ar dirba saugomose teritorijose.

6.4. Rekreacijos ir turizmo plėtra retai apgyventose teritorijose

RAT susiformavimo priežastys – ne vien socialinės ir ekonominės, yra ir gamtinių geografinių. Pirmiausia – tai gyventi netinkami pelkių plotai, nederlingose žemėse susiformavę dideli miškų masyvai, kalvotas ežeringas ūkininkauti nepalankus kraštovaizdis ir kt. Kai kurie iš šių veiksnių lemia rekreacinę ir turistinę teritorijos patrauklumą, todėl dažnai RAT rekreaciniu požiūriu yra patrauklesnės nei teritorijos, kuriose gyventojų tankumas – didesnis. Atkreiptinas dėmesys ir į tai, kad pats gyventojų tankumo rodiklis yra veiksnys, darantis įtaką teritorijos rekreaciniam naudojimui: daugelis žmonių mieliau poilsiui renkasi ramias, rečiau apgyventas teritorijas.

RAT yra sutelkta nemaža dalis Lietuvos rekreacinių išteklių. Daugiausia RAT yra Šiaurės Rytų ir Pietryčių Lietuvoje. Šie regionai pasižymi aukštesne, o ypač kalbant apie kalvotą ežeringą kraštovaizdį, – aukščiausia rekreacinių naudmenų kokybe. Neatsitiktinai Šiaurės Rytų Lietuvos ežeringas Aukštaičių aukštumos kraštovaizdis rekreaciniu požiūriu yra vienas vertingiausių ir populiariausių. Taip pat RAT užima nemažą dalį ežeringų Dzūkų bei Sūduvos aukštumų, miškingos Pietryčių lygumos ir pietrytinę Žemaičių aukštumos dalį. Minėtų teritorijų kraštovaizdis taip pat pasižymi aukštos kokybės rekreaciniais išteklių. Tačiau dalis RAT yra rajonuose, kurie nepasižymi išskirtine rekreacinių naudmenų kokybe. Pirmiausia tai Šiaurės Lietuvoje esančios RAT – Šiaulių ir Panevėžio apskričių teritorijos, išskyrus Rokiškio rajono pietinę dalį.

Rekreacinio teritorijos naudojimo bei rekreacinio aptarnavimo įstaigų ir infrastruktūros sklaida Lietuvoje turi tam tikrų ypatumų, kuriuos trumpai aptarsime. Rekreacinis teritorijos naudojimo tipas formuojasi tarp poilsiautojų srauto šaltinių – miestų, ir poilsiautojų srautą lokalizuojančių teritorijų – rekreacinių naudmenų. Pagal tai, kokie stiprūs yra šie veiksniai, formuojasi tam tikras teritorijos rekreacinio naudojimo tipas. Aplink miestus susiformuoja priemiestinio trumpalaikio poilsio teritorijos su atitinkamais aptarnavimo ir infrastruktūros objektais (geografijos moksle tokias teritorines sistemas priimta vadinti demografinėmis teritorinėmis rekreacinėmis sistemomis). Aukšta rekreacinių išteklių kokybe pasižyminčiuose rajonuose susiformuoja į rekreacinių naudmenų naudojimą orientuoti atostogų poilsio rajonai, kurių naudojimas paprastai mažiau priklauso nuo geografinės padėties miestų atžvilgiu (tokias teritorijas priimta vadinti resursinėmis teritorinėmis rekreacinėmis sistemomis).

Apgyvandinimo įstaigų teritorinė sklaida geriausiai atspindi RAT rekreacinę naudojimą. Apgyvandinimo įmonės iš turizmo gauna realų pelną konkrečioje vietoje – RAT seniūnijoje. Kaimo turizmo sodybų teritorinis pasiskirstymas dažnai sutampa ir su rekreacinių išteklių teritoriniu pasiskirstymu: kur daugiau aukštos kokybės rekreacinių išteklių (ežerų, upių, poilsiui tinkamo miško), ten daugiau ir kaimo turizmo sodybų, išskyrus Baltijos pajūrį, kuriame dažniausiai apgyvendinami poilsiautojai, turintys kitų poreikių.

Lietuvoje didžiausius poilsiautojų srautus formuoja didžiausi miestai,

aplink juos jau yra susiformavusi ir tebesiformuoja miestų gyventojų poreikius tenkinanti rekreacinė infrastruktūra. Didžiųjų miestų gamtinė aplinka rekreacinių išteklių atžvilgiu labai skiriasi. Aplink Vilnių, Kauną bei Klaipėdą rekreacinių išteklių yra pakankamai daug, o aplink Panevėžį ir Šiaulius jų yra gerokai mažiau ir artimojoje šių miestų aplinkoje gyventojų poreikiams nepakanka. Svarbiausi Lietuvos atostogų poilsio rajonai yra Baltijos pajūris, kalvotos ežeringos aukštumos, paupių ir miškingos teritorijos bei šių teritorijų kompleksai.

Mažiausiai RAT susijusios su svarbiausiu Lietuvos Baltijos pajūrio rekreaciniu rajonu. Vienintelė seniūnija – Kintų – yra prie Kuršių marių, ir rekreacinis šios seniūnijos naudojimas yra ganėtinai didelis ir svarbus. Seniūnijoje yra penkios kaimo turizmo sodybos, trys viešbučiai ir svečių namai bei trys stovyklavietės, viena iš jų – vaikų (Šilutės muziejaus turizmo informacijos centro informacija; www.silute.info.lt). Apgyvandinimo įstaigos čia yra ganėtinai didelės, jų veikla susijusi ir su mėgėjiška žvejyba, o tai pailgina poilsio sezoną. Seniūnijoje yra Ventės ragas, Minijos kaimas ir kiti objektai, pritraukiantys daug turistų. Tad vienareikšmiškai galima sakyti, kad rekreacinis šios seniūnijos naudojimas yra viena iš svarbiausių seniūnijos funkcijų.

Visų kitų RAT rekreacinis naudojimas daugiausia susijęs su ežeruoto ar paupių kraštovaizdžio rekreaciniu naudojimu, atsižvelgiant į seniūnijos geografinę padėtį. Vieni iš svarbiausių rekreacinės veiklos objektų, kuriuose sutelktos ne tik nakvynės, bet ir dauguma kitų turistinio aptarnavimo paslaugų, yra kaimo turizmo sodybos. Šių įstaigų buvimas taip pat nusako ir teritorijos rekreacinę paklausą. Ankstesniais tyrimais nustatyta (Kriaučiūnas, Alksnytė, 2010–2011), kad didžiąją dalį – apie 75 % visų apgyvendinimo paslaugų teikėjų Aukštaitijos, Žemaitijos ir Dzūkijos nacionaliniuose parkuose sudaro kaimo turizmo paslaugų teikėjai, kurie taip pat teikia ir apie 90 % laisvalaikio, sporto bei pramogų, inventoriaus nuomos paslaugų ir kt.

Statistikos departamento duomenimis, Lietuvoje 2012 m. paslaugas teikė 605 kaimo turizmo sodybos. Daugiausia kaimo turizmo sodybų buvo Utenos (175 sodybos), Vilniaus (112) ir Alytaus (96) apskrityse (Turizmas Lietuvoje, 2013). Utenos apskrities kaimo turizmo sodybos kiek mažesnės, todėl daugiausia vietų buvo Vilniaus apskrities sodybose – 3,2 tūkst. poilsio vietų, Utenos apskrityje – 2,4 tūkst., Alytaus – 2,1 tūkst.

Mūsų skaičiavimais, RAT seniūnijose buvo 361 kaimo turizmo sodyba. Šis skaičiavimas atliktas naudojantis savivaldybių administracijų ir jų turizmo informacijos centrų pateikiamais duomenimis, taip pat interneto portalų <http://www.kaimai.lt> ir <http://www.atostogoskaime.lt> pateikiamais duomenimis. Pažymėtina, kad sodybų, kurios reklamuoja savo paslaugas, yra daugiau, nei pateikia oficialūs skaičiai. Tikėtina, kad dalis sodybų veikia ir teikia savo paslaugas, tačiau nėra oficialiai įregistruotos kaimo turizmo sodybos. Šiuo atveju mums buvo nesvarbu, ar sodyba veikia legaliai, ar „pusiau legaliai“, tiesiog buvo surašytos visos sodybos, kurios 2013 m. reklamavosi teikiančios kaimo turizmo paslaugas (kartais – pokylių organizavimo, nakvynės, pirties) ir kurios nurodė savo adresą.

6.4.1 lentelė. Kaimo turizmo sodybų skaičius RAT seniūnijose pagal apskritis

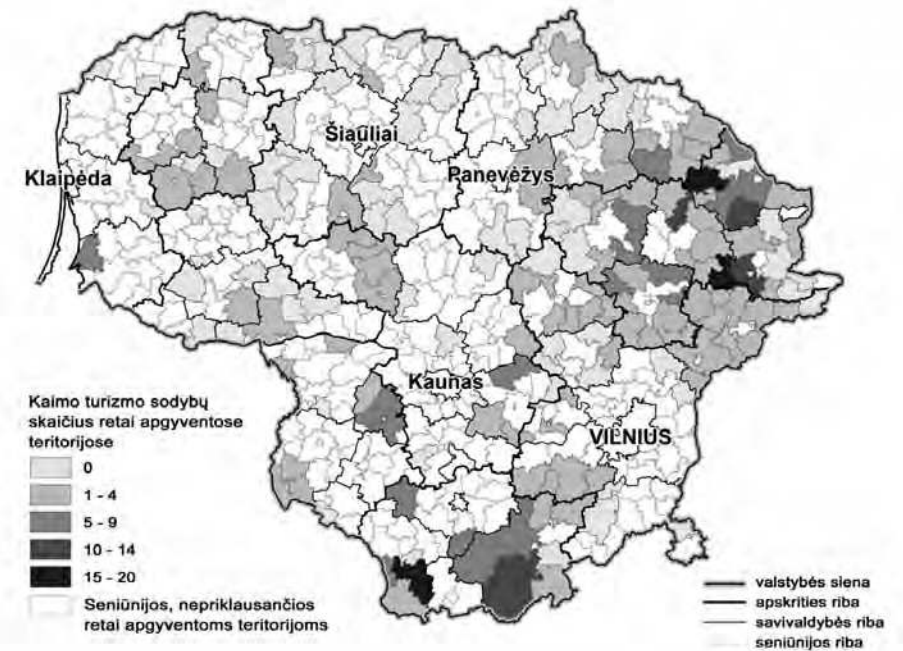
Apskritis	Seniūnijų sk.	Seniūnijų, kuriose yra kaimo turizmo sodybų, sk.	Seniūnijų, kuriose yra kaimo turizmo sodybų, dalis (%)	Kaimo sodybų seniūnijose sk.	Vidutinis kaimo turizmo sodybų sk. seniūnijose	Vidutinis kaimo turizmo sodybų sk. seniūnijose, kuriose yra tokių sodybų
Alytaus	13	11	85	65	5,0	5,9
Kauno	13	8	62	22	1,7	2,8
Klaipėdos	4	1	25	5	1,3	5,0
Marijampolės	9	7	78	15	1,7	2,1
Panevėžio	21	11	52	24	1,1	2,2
Šiaulių	23	4	17	7	0,3	1,8
Tauragės	12	2	17	3	0,3	1,5
Telšių	12	8	67	11	0,9	1,4
Utenos	42	34	81	167	4,0	4,9
Vilniaus	34	23	68	42	1,2	1,8
Iš viso:	183	109	60	361	2,0	3,3

Mūsų skaičiavimais, iš visų 183 RAT seniūnijų kaimo turizmo sodybos buvo 109 seniūnijose, o 74 seniūnijose, arba 40 % visų RAT seniūnijų, kaimo turizmo sodybų nebuvo (6.4.1 lent., 6.4.1 pav.). Po vieną kaimo turizmo sodybą buvo 41 RAT seniūnijoje, o penkios ir daugiau sodybų buvo tik 24 RAT seniūnijose. Kitaip sakant, tik gana nedidelei daliai RAT (apie 13 %) jų rekreacinis naudojimas yra ganėtinai ženklaus.

Akivaizdūs teritorinio kaimo turizmo sodybų pasiskirstymo skirtumai: dauguma RAT esančių kaimo turizmo sodybų sutelktos Rytų ir Pietų Lietuvos rekreaciniuose rajonuose. Šiaurės Lietuvos RAT kaimo turizmo sodybų yra mažai. Štai Šiaulių apskrityje iš ten esančių 23 RAT seniūnijų kaimo turizmo sodybos buvo tik keturiose seniūnijose, iš viso Šiaulių apskrities RAT buvo septynios kaimo turizmo sodybos, trys iš jų – aukštesne rekreacinių išteklių kokybe pasižyminčioje Tytuvėnų apylinkių seniūnijoje.

Mažiausiai kaimo turizmo sodybų yra Tauragės, Šiaulių ir Klaipėdos apskričių RAT (6.4.1 lent.). Tauragės ir Šiaulių apskričių teritorijos nepasižymi nei rekreacinių išteklių gausa, nei jų naudojimo aktyvumu, todėl mažas kaimo turizmo sodybų skaičius šiose apskrityse yra dėsningas ir atspindi ne tik RAT, bet ir bendrą padėtį regionuose. Pajūrio regione RAT yra mažai, o kaimo turizmo sodybos yra ne tik nutolusios nuo regioninio centro – Klaipėdos miesto, bet ir nuo rekreacinių centrų – Palangos, Šventosios, Neringos kurortų.

Rytų ir Pietų Lietuvoje padėtis kiek kitokia – RAT yra nutolusios nuo didžiųjų miestų, bet geografiškai yra rekreacinio naudojimo centruose, kuriuose RAT seniūnijos sudaro rekreacinius rajonus. Daugiausia RAT seniūnijų, kuriose yra kaimo turizmo sodybų, priklauso Utenos, Alytaus bei Vilniaus apskritims, gamtiniu geografiniu požiūriu – Aukštaičių, Dzūkų ir Sūduvos aukštumose bei miškingoje Pietryčių lygumoje. Būtent šiose RAT esantys rekreaciniai ištekliai yra vieni svarbiausių visos Lietuvos kaimo kraštovaizdžio rekreacinių išteklių. Tad jų naudojimas, apsauga ir kiti su rekreacine teritorijų funkcija susiję klausimai yra svarbūs ne tik kalbant apie RAT, bet ir visos Lietuvos rekreacinio naudojimo kontekste.

6.4.1 pav. Kaimo turizmo sodybų skaičius RAT seniūnijose (pagal savivaldybių administracijų, turizmo informacijos centrų, interneto portalų <http://www.kaimai.lt> ir <http://www.atostogoskaimai.lt> pateikiamus duomenis)

Utenos apskrityje yra beveik pusė (167) visų RAT kaimo turizmo sodybų. Išsiskiria seniūnijos, kuriose kaimo turizmo sodybų yra labai daug: Linkmenų seniūnijoje (Ignalinos r.) yra 20 kaimo turizmo sodybų, Ignalinos sen. – 11, Dusetų sen. (Zarasų r.) – 15, Salako sen. (Zarasų r.) – 12, Sudeikių sen. (Utenos r.) – 11 sodybų. Matome, kad kai kuriose seniūnijose rekreacijos paslauga yra svarbiausia, paslaugų teikėjai poilsio sezono metu užsidirba visiems metams. Mūsų tyrimais nustatyta, kad vasarą žmonių skaičius kai kuriose teritorijose padidėja kelis kartus, tai rodo akivaizdžią regiono rekreacinę specializaciją. Rekreacinis teritorijos naudojimas ir kaimo turizmas šiame regione turi senas tradicijas. Jau sovietmečiu regionas buvo populiarus tarp Maskvos ir Leningrado (dab. Sankt Peterburgas) gyventojų. Poilsiautojai dažniausiai apsistodavo pas vietinius kaimo gyventojus – tai ir buvo „kaimo turizmas“, tik tokio termino anuomet dar nebūta.

Dalis RAT seniūnijų patenka į valstybinių parkų teritorijas; viena iš šių saugomų teritorijų funkcijų – rekreacinė. Į Aukštaitijos nacionalinio parko (NP) ir Labanoro regioninio parko (RP) teritorijas patenka Labanoro ir Kaltanėnų seniūnijų teritorijos, didžioji dalis Linkmenų, Ignalinos ir Mindūnų seniūnijų teritorijų bei dalis Tauragnų, Kazitiškio, Švenčionėlių, Inturkės seniūnijų. Ankstesniais tyrimais nustatyta (Kriaučiūnas, Alksnytė, 2010–2011), kad Aukštaitijos NP esanti kaimo turizmo sodyba vidutiniškai turėjo 25 vietas poilsiautojams. Tad Linkmenų seniūnijoje, kurioje yra 20 kaimo turizmo sodybų, vasaros savaitgaliais vien kaimo turizmo sodybose gali ilsėtis apie 500 žmonių. Prie šio skaičiaus reikėtų pridėti besilisinčius

poilsiavietėse su palapinėmis, vandens ir dviračių turizmo maršrutais keliaujančius turistus, taip pat – žmones, kurie ilsisi savo individualiose sodybose; ir gautas poilsiautojų skaičius tikrai viršytų seniūnijos gyventojų skaičių (937 gyventojai 2011 m.). Panašiai galima kalbėti ir apie kitas regione esančias seniūnijas, ypač apie tas, kuriose mažai gyventojų: Labanoro, Kaltanėnų (Švenčionių r.), Mindūnų (Molėtų r.) ir kt.

Tačiau atkreiptinas dėmesys ir į tai, kad regiono sąranga rekreaciniu požiūriu nėra vienalytė: teritorijos rekreacinis naudojimas sutelktas prie poilsui tinkamų ežerų, o kur jų mažiau ar jie ne tokie patrauklūs – rekreacija nesudaro ženklios teritorijos naudojimo dalies. Pirmiausia tai pasakytina apie Magūnų, Sarių, Strūnaičio, Svirkių seniūnijas Švenčionių rajone, Mielagėnų, Tverėčiaus, Naujojo Daugėlišio, Ceikinių, Dūkšto seniūnijas Ignalinos rajone.

Kitas svarbus Lietuvos rekreacinis rajonas – Dzūkijos. Svarbią rekreacinio naudojimo vietą čia užima Druskininkų kurortas, tačiau šio kurorto savivaldybės seniūnijos į RAT tinklą nepatenka. Į jį įtrauktos kitos rekreaciniu požiūriu patrauklios Dzūkijos kaimiškos teritorijos, iš kurių svarbiausios – Marcinkonių ir Merkinės seniūnijos Varėnos r. ir Raitininkų seniūnija Alytaus r. (patenka į Dzūkijos NP), taip pat Veisiejų, Kapčiamiesčio (sudaro didžiąją dalį Veisiejų RP) bei Kučiūnų seniūnijos Lazdijų rajone. Dzūkijos NP ir Veisiejų RP rekreaciniu požiūriu vienas nuo kito skiriasi rekreaciniais išteklių: Veisiejų RP svarbiausi rekreaciniai išteklių yra ežerai ir juos supančios miškingos teritorijos, o Dzūkijos NP teritorija dar miškingesnė, tačiau svarbiausi rekreaciniai vandens išteklių joje – upės.

Veisiejų seniūnija pasižymi labai intensyviu rekreaciniu naudojimu, mūsų skaičiavimais, joje yra 19 kaimo turizmo sodybų, tad šios seniūnijos rekreacinis naudojimas pagal savo svarbą prilygsta prieš tai minėtoms Aukštaitijos RAT. Dzūkijos NP apgyvendinimo įstaigos daugiausia įsikūrusios prie upių ir yra orientuotos į vandens turistų ir poilsiautojų, besišalinčių miškingose teritorijose prie upės, aptarnavimą. Skirtingai nei Aukštaitijos NP ar Veisiejų RP teritorijose, Varėnos rajone esančiose Marcinkonių ir Merkinės seniūnijose nėra teritorinių branduolių, kuriuose sutelkta dauguma apgyvendinimo paslaugų – apgyvendinimo paslaugų teritorinis pasiskirstymas yra gana tolygus.

Visose Lietuvos kaimo turizmo sodybose 2012 m. buvo priimta 260,7 tūkst. poilsiautojų ir jiems suteikta 475,7 tūkst. nakvynių. Daugiausia nakvynių suteikta Vilniaus (63,6 tūkst.), Kauno (45,7 tūkst.), Utenos (41,9 tūkst.), Alytaus (41,8 tūkst.) apskrityse. Kaimo turizmo sodybose priimtų poilsiautojų skaičius labai skiriasi: nuo keliasdešimt iki dviejų ir daugiau tūkstančių per metus (Kriaučiūnas, Alksnytė, 2010–2011). Vidutiniškai viena kaimo sodyba Lietuvoje 2012 m. priėmė 431 poilsiautoją (prieš ekonomikos krizę šis skaičius siekė 589 poilsiautojus). RAT sodybos sudaro apie 60 % Lietuvos kaimo turizmo sodybų, negalutiniais skaičiavimais, maždaug tokia poilsiautojų dalis jose ir yra aptarnaujama – apie 150 tūkst. poilsiautojų per metus. Šiaurės Rytų Lietuvoje tarp poilsiautojų vyrauja Vilniaus ir Kauno gyventojai (maždaug po 30 %). Dzūkijos NP RAT daugiausia poilsiauja vilniečiai, kauniečiai, klaipėdiečiai (Kriaučiūnas, Alksnytė, 2010–2011).

Dauguma poilsiautojų Lietuvos kaimo turizmo sodybose – Lietuvos gyven-

tojai, jie pastaraisiais metais sudaro apie 90 % poilsiautojų. Tad užsieniečiai sudaro tik nedidelę dalį. Daugiausia turistų į Lietuvą atvyksta iš kaimyninių šalių ir Vokietijos, kuri yra didžiausia turistų srauto tiekėja pasaulyje. Tačiau šalies sostinė pritraukia daugiau kaip pusę visų į Lietuvą atvykstančių turistų. 2012 m. Vilniaus apgyvendinimo įstaigose apgyvendinta 59,1 % visų į Lietuvą atvykusių turistų, ir tik dalis iš jų aplanko kitas Lietuvos vietas. Tad kalbant apie RAT teritorijų turistinį naudojimą, svarbiausias rodiklis, kuris gali nusakyti užsieniečių indėlį, būtų apgyvendintų užsienio turistų skaičius apgyvendinimo įmonėse. Mūsų ankstesniais metais vykdyti tyrimai nacionaliniuose parkuose rodo tam tikrus užsieniečių pasiskirstymo dėsninumus. Didžiausios turistų tiekėjos iš užsienio šalių į kaimo turizmo sodybas yra Vokietija ir Lenkija (turistų iš Lenkijos daugiausia Dzūkijos apgyvendinimo įmonėse). Turistų iš Latvijos daugiau Žemaitijoje. Kaimo turizmo sodybose taip pat yra turistų iš kitų Vakarų Europos šalių, o turistų iš Rusijos ir Baltarusijos pagal jų dalį atvykstatamajame turizme – neproporcingai mažai. Šis dėsninumas paaiškinamas tuo, kad kaimiškoje aplinkoje esančių rekreacinių išteklių Rusijoje ir Baltarusijoje yra pakankamai daug, todėl turistai iš šių šalių ieško nakvynės miestuose ir kurortuose.

6.5. Teritorinės atskirties didėjimas

Depopuliacijos procesai Rytų Lietuvoje didina ir socialinę bei teritorinę regiono gyventojų atskirtį. Šis reiškinys ir tendencija itin aktualūs RAT. Šis naujas geografinis terminas – teritorinė atskirtis – giminiškas terminui „socialinė atskirtis“ (*social exclusion*) ir reiškia, kad teritorijos yra periferijoje, toli nuo šalies ar regioninių centrų, pagrindinės paslaugas teikiančios įstaigos yra toli, sunkiau pasiekiamos. Keičiasi net ir gyventojų savimonė, jie vis labiau laiko save periferijos gyventojais, gyvenančiais „pasaulio pakrašty“, valstybės pamirštais, pasmerktais, paliktais likimo valiai. Tai primena stigmatizacijos reiškinį, kai įveikti teritorinę atskirtį ne tik atrodo, bet ir yra labai sudėtinga. Pavyzdžiui galėtų būti daugelis kaimų, į kuriuos autobusas užsuka tik mokinius nuvežti į mokyklą ryte ir parveža vakare, nekalbant apie gyvenvietes, pro kurias autobusas pravažiuoja jau tik kartą per savaitę, savaitgaliais, o atostogų metu, vasarą visai nevažinėja – nėra keleivių. Tokia padėtis mažina ekonominio, socialinio, kultūrinio vystymosi galimybes. Ypač gerai šie procesai atsiskleidžia analizuojant švietimo ir kitų socialinės paskirties įstaigų tinklo nykimą Rytų Lietuvoje, remiantis Lietuvos statistikos departamento duomenimis (<http://db1.stat.gov.lt>; Burneika et al., 2013; Pociūtė, Daugirdas, 2013).

Retai apgyventose, kaimiškosiose Rytų Lietuvos savivaldybėse mokykla buvo ir yra viena svarbiausių, bazinė bendruomenės gyvybingumą užtikrinanti institucija. Tačiau sparčiai mažėjant gyventojų ir mokinių skaičiui, nyksta ir mokytojų tinklas. Pastarąjį dešimtmetį tai jau įgavo masinį pobūdį. Kartu nyksta ir kitos būtinos įstaigos – kultūros centrai, vaikų darželiai, bibliotekos, sveikatos priežiūros įstaigos, pašto ir bankų skyriai, parduotuvės, taip pat mažėja galimybės pasinaudoti viešuoju transportu (kai nelieta mokyklos, autobusų maršrutai gali būti visai panai-

kinti). Tai mažina būtiniausių poreikių tenkinimo, paslaugų įmonių prieinamumą, blogina gyvenimo sąlygas, veiklos ir darbo galimybes, didina socialinę įtampą, panaikina demografinės situacijos pagerėjimo tikimybę. Silpsta ir jaunesnių gyventojų identifikacija su savo gimtine, skatinama emigracija, o pagyvenę gyventojai kai kuriose vietovėse jau sudaro daugumą. Nepadeda ir masinis mokyklų, kitų viešųjų paslaugų įstaigų renovavimas. Gerėjantis kelių tinklas, didėjantis nuosavų automobilių skaičius taip pat negelbsti, nes gyventojų pajamos nėra didelės, o degalai tampa neįperkami.

Toliau Lietuvoje mažėjant gyventojų, sparčiai mažėja mokinių skaičius bendrojo ugdymo mokyklose ir pačių mokyklų skaičius. Tai ypač aktualu Rytų Lietuvoje, kur šis mažėjimas gerokai lenkia Lietuvos vidurkį. Pažymėtina, kad ypač sparčiai mokinių ir mokyklų mažėja Lietuvai įstojus į ES 2004 m. Lietuvoje 2000–2011 m. mokinių skaičius sumažėjo kiek daugiau nei trečdaliu – 35 %. Pastaraisiais metais mokinių kasmet sumažėja 22–25 tūkst., arba 5–6 %. Tačiau kai kuriose Rytų Lietuvos savivaldybėse mokinių mažėja kur kas sparčiau. Tam įtakos turi anksčiau aptarta teritorinė atskirtis, padėtis pasienyje, spartesnė depopuliacija, nepalankesnė demografinė sudėtis, emigracija ir t. t. Sparčiausiai mokinių skaičius per pastarąjį dešimtmetį sumažėjo Alytaus, Ignalinos, Zarasų rajonuose (43–47 %) ir net Druskininkų (43 %) bei Visagino (64 %) savivaldybėse (6.5.1 pav.).

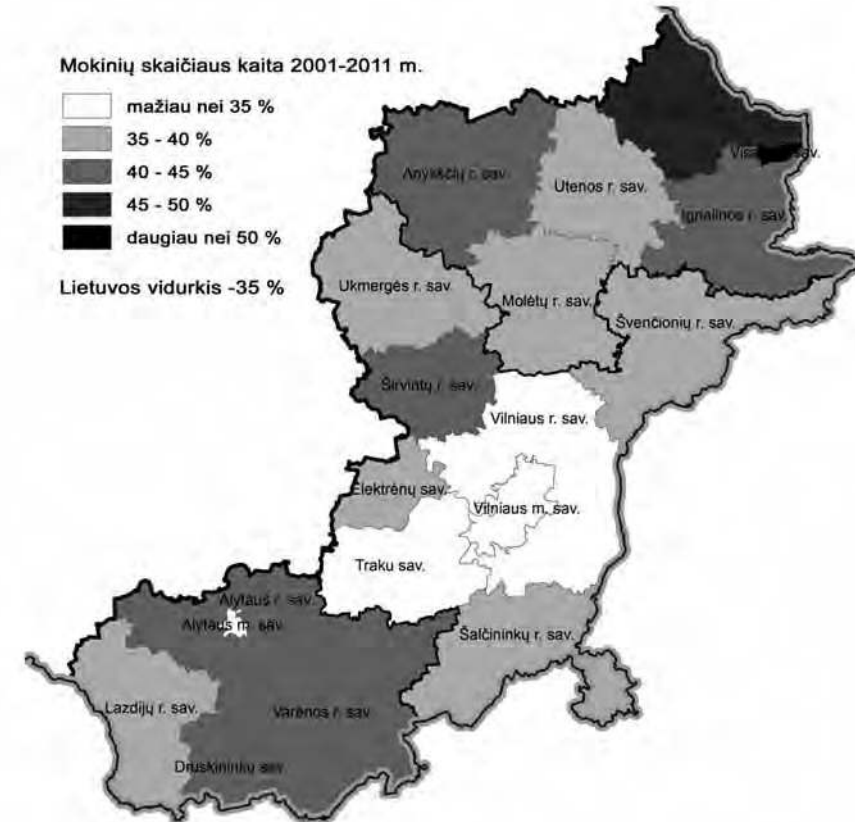
Natūralu ir neišvengiama, kad sparčiai nyksta ir bendrojo ugdymo mokyklų tinklas (6.5.2 pav.). Per pastaruosius dešimt metų Lietuvoje buvo uždaryta beveik 1 045 mokyklos, arba net 44 %, o dar apie 300 mokyklų turėtų būti uždarytos per artimiausius kelerius metus⁸. Rytų Lietuvoje mokyklų tinklas mažėja itin sparčiai. Lėčiau tai vyksta tik miestų savivaldybėse. Kai kuriose regiono savivaldybėse mokyklų skaičius per dešimtmetį sumažintas labai drastiškai – Anykščių, Ignalinos rajonuose apie 75 %, Alytaus, Lazdijų beveik 70 %. Todėl savivaldybėje belieka vos po vieną kitą vidurinę mokyklą ar gimnaziją.

Nedaug vilčių teikia ir padėtis ikimokyklinio ugdymo įstaigose, nors bendrai vaikų jose nuo 2005 m. visos Lietuvos mastu šiek tiek pagausėjo (8 %). Blogiausia padėtis palei Lietuvos rytinę sieną esančiuose kaimiškuose rajonuose – Lazdijų rajone vaikų ikimokyklinio ugdymo įstaigose nuo 2001 m. sumažėjo 43 %, Zarasų – 29 %, Varėnos, Širvintų – 25 %, Ignalinos – 23 %. Ikimokyklinio ugdymo įstaigų mažėja tiek visoje Lietuvoje (9 %), tiek ir kaimiškosiuose Rytų Lietuvos savivaldybėse. Kai kuriose savivaldybėse vaikų darželių tinklas per dešimtmetį visai sunyko: Ignalinos, Zarasų rajonų savivaldybėse – 80 %, Molėtų – 75 %, Širvintų – 67 %. Čia jau belieka vos po 1–2 vaikų darželius visoje savivaldybėje.

Mažėja regione ir kitų svarbiausių socialinių paslaugų įstaigų – kultūros centrų, bibliotekų, medicinos punktų. Kai kur tai įgavo katastrofos požymių. Štai per dešimtmetį Lazdijų rajone iš 21 kultūros centro liko vienas, Zarasų rajone – iš 14 liko šeši. Nyksta ir medicinos punktai – Lazdijų rajone iš 23 liko keturi. Statistikos

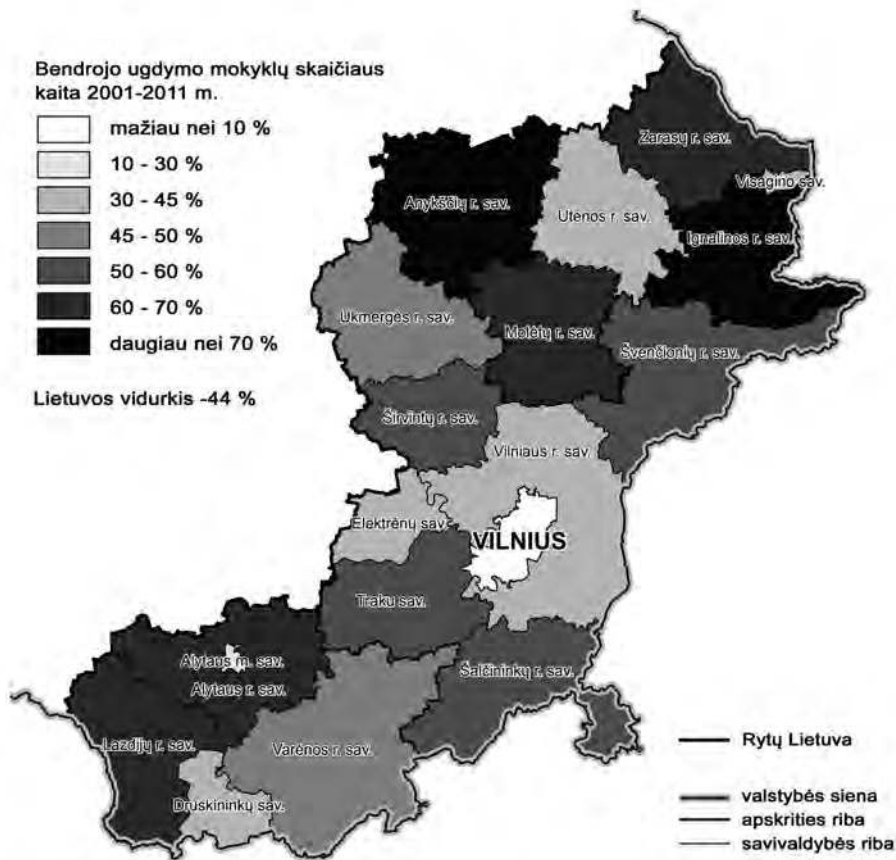
⁸ Bendras mokyklų skaičius sparčiai mažėja ir todėl, kad dalis mokyklų nėra uždaromos, bet kuriam laikui tampa didesnių mokyklų filialais.

departamento duomenimis (<http://db1.stat.gov.lt>), Molėtų rajone iš 23 medicinos punktų neliko nė vieno... Jų paslaugas perima aukštesnės pakopos sveikatos priežiūros įstaigos (ambulatorijos, poliklinikos, ligoninės), kurių tinklas nėra tankus ir taip pat traukiasi, daugiausia telkiasi rajonų centruose. Šiek tiek padėti švelnina privačių sveikatos priežiūros įstaigų plėtra.

6.5.1 pav. Mokinių skaičiaus bendrojo ugdymo mokyklose mažėjimas Rytų Lietuvoje 2000–2011 m. (pagal: <http://db1.stat.gov.lt>)

6.5.2 pav. Bendrojo ugdymo mokyklų skaičiaus mažėjimas Rytų Lietuvoje 2000–2011 m. (pagal: <http://db1.stat.gov.lt>)

6.6. Svarbiausios retai apgyventų teritorijų socialinės problemos, gyventojų akimis

Apie RAT gyventojams iškylančias socialines ir ekonomines problemas, padėtį retai apgyventose seniūnijose domėtasi jau anksčiau (Daugirdas, Baubinas, Marcinkėnaitė, 2003; Daugirdas, Baubinas, 2008). Ilgainiui daugėjo tiriamų seniūnijų, plėtėsi gyventojams ir seniūnams pateikiamas klausimų ratas. Tai leido įvertinti RAT padėtį, formuoti nuoseklias RAT stebėsenos pagrindus.

Gyventojų apklausa ir respondentų sudėtis. Naujausio tyrimo metu taip pat mėginta išsiaiškinti RAT gyventojams iškylančias socialines problemas ir požiūrį į jas. 2012 m. liepos 3–18 d. buvo vykdomos gyventojų, ūkininkų, seniūnų ir seniūnijų darbuotojų apklausa (anketų pavyzdžiai pateikiami priede). Tiesiogiai apklausti 602 gyventojai 43 seniūnijose, 20 savivaldybių. Daugiausia gyventojų apklausta Pietų Lietuvą reprezentuojančioje Varėnos r. savivaldybėje (130 respondentų, arba 21,6

%), Šiaurės Rytų Lietuvoje – Zarasų (77), Utenos (44), Rokiškio (37), Ignalinos (34) rajonų savivaldybėse (arba 31,8 %), Žemaitijoje – Rietavo savivaldybėje 38 (arba 6,3 %). Apklausančiam gyventojus buvo siekiama proporcingai apklausti skirtingų seniūnijų gyventojų tankumo klasių ir šalies regionų gyventojus, norint sudaryti tokią imtį, kurioje respondentų pasiskirstymas pagal lytį ir amžių kuo labiau atspindėtų bendrąją RAT gyventojų visumą. Pagal tankumo klasę ir geografinę padėtį skirtinguose šalies regionuose atrinktoje seniūnijose vykdyta netikimybinė stratifikuota kvotinė atranka. Formaliai vadovaujantis sociologinių apklausų metodika (Rudzkienė, 2005, 34), RAT esant 264,8 tūkst. gyventojų, pakaktų apklausti iki 550 gyventojų. Reikia įvertinti ir tai, kad gana dažnai vietovėse vykdant tiesioginę apklausą buvo sunku surasti pakankamą skaičių respondentų, nes RAT gyventojų yra nedaug, dažnai mažiau, nei pateikia oficiali šalies statistika⁹, o ir gyventojų sudėtis pagal amžių ir lytį skiriasi nuo oficialiosios. Mes apklausėme šiek tiek daugiau gyventojų, nei reikia, kad apklausos rezultatai būtų patikimesni.

Tarp apklaustųjų vyrai sudarė 41,9 %, moterys – 58,1 % (vidutiniškai RAT vyrai 2011 m. savivaldybėse sudarė 46,7 %, moterys – 53,3 %, seniūnijose vyrai – 48,2 %, moterys – 51,8 %). Respondentų amžiaus amplitudė buvo nuo 17 (1 respondentas) iki 92 metų. Vyresni nei 65 metų gyventojai tarp apklaustųjų sudarė 21,3 % (vidutiniškai RAT tokių gyventojų yra 21,7 %), kiti apklaustieji buvo darbingo amžiaus. Tarp apklaustųjų respondentai iki 20 metų (jaunuoliai, kurie potencialiai dar gali mokytis bendrojo ugdymo mokyklose) sudarė 3,2 %, nuo 20 iki 29 metų (jauni suaugusieji, kurie gali dar mokytis mokymosi įstaigose ir (arba) jau stengtis įsitvirtinti darbo rinkoje, pradėti kurti šeimas) – 7,8 %, nuo 29 iki 49 metų (vidutinio amžiaus suaugusieji, potencialiai jau turintys šeimas ir pastovesnį darbą) – 31,7 %, nuo 49 iki 69 m. (vyresnio amžiaus suaugusieji) – 39,7 % ir respondentai per 69 metų (jau nebedirbantys, kartais užsiimantys individualia veikla) – 17,6 %.

Didžiausia dalis respondentų buvo įgiję vidurinį išsilavinimą (35 %), profesinį – 21 %, specialųjį aukštesnįjį – 8 %, pagrindinį išsilavinimą turėjo 12 %, pradinį – 9 %, aukštąjį – 16 % respondentų.

Pamėginus įvertinti, ar gyventojų požiūris į svarbiausias RAT problemas siejasi su gyventojų amžiumi, lytimi, socialiniu sluoksniu, paaiškėjo, kad pagal Chi kvadrato testą ir Spirmano koreliacijos koeficientą reikšmingo ryšio nėra – visų grupių gyventojų požiūris į svarbiausias socialines ekonomines problemas iš esmės buvo panašus, didelių skirtumų nepastebėta.

Taip pat kartu su gyventojų apklausa buvo tiesiogiai apklausti 102 ūkininkai, o 2012 m. birželio–rugpjūčio mėnesiais tiesiogiai ir elektroniniu paštu – 72 seniūnijų seniūnai ir darbuotojai (anketos buvo išsiųstos į visas 183 retai apgyventas seniūnijas, į kai kurias pakartotinai po kelis kartus). Specifinių profesinių grupių (šiuo atveju – ūkininkų ir seniūnijų darbuotojų grupės) apklausoms taikomos kur kas mažesnės kvotos, nei mums pavyko apklausti. Pavyzdžiui, ūkininkų pakaktų apklausti apie 60,

⁹ Tuštėjančios Lietuvos vaizdas kai kur buvo labai ryškus – viename Šiaulių apskrities miestelyje buvo sunku rasti apklausai gyventojų, tuščia, jokio judėjimo, tylu...

o seniūnų – apie 30. Todėl laikome, kad mūsų apklausų rezultatai reprezentuoja RAT gyventojų nuomonę.

Bendras situacijos vertinimas. Mūsų vykdytų apklausų metų keliaujant po RAT, apleistų kaimų, kultūros centrų ar sovietmečio fermų vaizdai nedžiugino, bet daugelis miestelių, didesnių gyvenviečių labai pagražėję, stengiamasi tvarkyti aplinką, nemažai renovuotų mokyklų ir kitų pastatų, vyksta vandentiekio ir kanalizacijos tinklų rekonstrukcijos, išasfaltuoti ir asfaltuojami keliai, gatvėmis važinėja nauji galingi traktoriai. Ypač graudu žiūrėti į apleistų kultūros centrų langus be stiklų ar į ką tik atnaujintą šviečiančią mokyklą, kuri bus uždaryta, nes mokinių liko vos keliolika. Daugelis gyvenviečių, ypač arčiau didesnių miestų, virsta vasaros gyvenvietėmis, tuomet atgyja jų parduotuvės (apyvarta padidėja kelis kartus), padaugėja vaikų. Pasak vienos seniūnijos seniūno, vasarą ateina laikas, kai miestelyje galima atplėši žiemai užkaltus namų langus.

Nors padėtis gana įvairi – vienur gyvenimas labai gyvas, gyventojai gerai nusiteikę, kitur – nuotaikos niūrios, žmonės nerimauja dėl ateities, skundžiasi. Tuo jie nelabai skiriasi nuo miestiečių. Visiems kliūva apieisti pastatai, kurie akivaizdžiai liudija apie kaimo tuštėjimą, visi išgyvena dėl išvykusių vaikų ir anūkų. Ten, kur aktyviai dirba seniūnai ir kaimo bendruomenės, renginiai gausiai lankomi, gyvuoja saviveikla, veikia internetas, aplinka aplink namus sutvarkyta, vejose prižiūrėtos, žydi gėlės – vadinasi, tam yra laiko ir nusiteikimo. Žvelgiant iš šalies atrodo, kad kaimas gyvena normaliai, tikrai ne blogiau nei aplinkinėse šalyse. Žmonės ne tik bėga iš kaimo. Yra ir naujakurių. Vienas kitas pinigų susitaupęs emigrantas grįžta ir perka ūkį, stato naujus namus. Į kaimus kraustosi ir ekologiško gyvenimo mėgėjai arba pagyvenę žmonės, kurie nebeišsilaiko mieste ir, pardavę butą, pinigų turi visam kaimo namui.

Turbūt liūdniausiai atrodo buvusios vadinamosios pagalbinės kolūkių ir šalia žlugusių didesnių įmonių ar įstaigų šikūrusios gyvenvietės. Gal kiek prastesnės nuotaikos pasirodė Vakarų Lietuvoje, nes šiame regione demografinė padėtis ėmė sparčiau blogėti tik pastaraisiais metais, palyginti su Rytų Lietuva, kurioje šis procesas prasidėjo seniau ir jau yra įprastas.

Vienu svarbiausių gyventojų apklausos klausimų galima laikyti šį: „Ar Jums patinka gyventi seniūnijoje?“ Atsakymai turėtų parodyti bendrą vietos gyventojų nuotaiką, pasitenkinimą gyvenimu, prisirišimą prie savo gyvenamosios vietos. Respondentų atsakymų pasiskirstymas ganėtinai nustebino. Dauguma gyventojų – 69,7 % – teigė, kad jiems patinka gyventi savo seniūnijoje, o dar 26,5 % – kad labai patinka. Taigi bendra patenkintųjų dauguma buvo absoliuti – 96,2 %. Ir tik labai nedidelė respondentų dalis pažymėjo, kad jiems nepatinka – 2,8 %, arba labai nepatinka – 1,0 %, gyventi savo seniūnijoje. Tarp respondentų vis pasitaikydavo itin entuziastingai giriančių savo kraštą ir jo savybes. Apskritai dauguma gyventojų labai noriai atsakinėjo į anketos klausimus. Tačiau, kita vertus, gali būti, jog įtakos tokiam teigiamam vertinimui turėjo tai, kad apklausiami buvo vyresni gyventojai, o jaunesni ir nepatenkintieji jau pasirinko gyvenamąją vietą kitur. Svarbiausi dalykai, kurie lėmė apklausų RAT gyventojų pasitenkinimą gyvenamąja vieta, buvo tai, kad jie gyvena savo tėviškėje, iš čia yra kilę (20 %), seniūnijoje ramu (13 %), juos supa geri žmonės

(9 %). Kitiems labiausiai patinka gera ekologinė padėtis, švari aplinka (16 %), patogi geografinė seniūnijos padėtis (15 %) ir geri keliai (10 %). Kartais patys gyventojai išreikšdavo savo pasitenkinimą gražiai tvarkoma gyvenvieta, gera vietos valdžia, seniūnu, kad bažnyčia ir kapinės, svarbios kultūros įstaigos (muziejai, teatras ir kt.) nėra toli. Na, o tokių, kuriems „viskas seniūnijoje patinka“ buvo 13 %.

Tarp to, kas labiausiai seniūnijoje nepatinka, gyventojai dažniausia įvardijo laisvų darbo vietų trūkumą, kad nėra darbo (39 %). Tai laikoma didžiausia vietos problema. Taip pat didelė dalis respondentų teigė, kad seniūnijoje nėra gerų sąlygų ir ką veikti laisvalaikiu (18 %), bloga kelių būklė ir susisiekimas (15 %). Nors ir nedaug, bet buvo nepatenkintų nuošalia padėtimi (8 %), nesaugumu (5 %), taip pat valdžia, jaunimu, medicinos įstaigų ir policijos trūkumu. Tik 1 % visų respondentų teigė, kad jiems seniūnijoje nepatinka viskas.

Nors RAT paslaugų įmonių ir įstaigų tinklas nyksta, tačiau didesnė dalis respondentų teigia, kad juos tenkina bendras pagrindinių paslaugų įmonių bei įstaigų pasiekiamumas (79 %). Labiausiai netenkina medicinos įstaigų bei vaistinių, parduotuvių, viešojo transporto pasiekiamumas. Tuo labiau skundžiasi pagyvenę žmonės. Keletui gyventojų sunkiau pasiekiami atrodo kirpykla, paštas, bankas ar vietos, kuriose būtų galima praleisti laisvalaikį.

Gyventojai gana jautriai reaguoja į mažėjantį seniūnijos gyventojų skaičių. Todėl dauguma (68 %) respondentų mano, kad gyventojų turėtų daugėti. Ir tik nedidelė dalis (11 %) mano, kad jų turėtų mažėti. Penktadalis gyventojų (21 %) pasisako už tai, kad gyventojų skaičius neturėtų keistis. Kaip rodo bendros mūsų šalies demografinės raidos tendencijos ir mūsų tyrimo rezultatai, realių prielaidų gyventojų natūraliam augimui kol kas nėra. Ankstesnio, 2006 m. atlikto tyrimo metu taip pat nustatyta, kad beveik visose seniūnijose gyventojų skaičiaus augimas buvo labai pagaidautinas. Tik keliose seniūnijos gyventojų skaičiaus augimas laikytas problema, nes greičiausiai gyventojų skaičiaus didėjimas buvo siejamas su asocialių šeimų, socialinės priežiūros reikalaujančių vaikų skaičiaus augimu (Daugirdas, Baubinas, 2008).

Vertindami, kaip pasikeitė jų gyvenimas ar gyvenimo lygis per pastaruosius 5 metus, daugiausia gyventojų manė, kad nepasikeitė (45 %) arba pagerėjo (28 %), teigiančių, kad jų gyvenimas pablogėjo, buvo beveik tiek pat, kaip ir tų, kuriems gyventi tapo geriau – 27 %. Vertindami ateities perspektyvas tiek seniūnijoje, tiek asmeniniame gyvenime, gyventojai buvo labiau linkę pasirinkti neutralesnį variantą – niekas nepasikeis, nei bendra ekonominė situacija seniūnijoje (37 %), nei jų pačių asmeniniame gyvenime (47 %). Nemaža dalis tikisi padėties pagerėjimo tiek seniūnijoje (34 %), tiek ir asmeniniame gyvenime (40 %). Tokių, kurie mano, kad padėtis gali tik blogėti, yra mažuma – seniūnijos perspektyvą nepalankiai vertina 29 % respondentų, savo asmeninę – 13 %. Būta ir tokių, kurie teigė, kad jų seniūnija tinka tik pensininkams ir bedarbiams gyventi. Tačiau apibendrinant išsakytus vertinimus galima teigti, kad žvelgdami į ateitį 2012 m. RAT gyventojai buvo nusiteikę gana optimistiškai, palyginus su ankstesnių tyrimų duomenimis, kai pastebėta vyraujanti nuostata, jog RAT ateities perspektyva nėra šviesi ir aiški.

Tačiau ne itin gerai gyventojai linkę vertinti sąlygas jaunimui – trūksta dar-

bo, užsiėmimų, vietų laisvalaikiui, renginių. Manančių, kad perspektyvos jaunimui seniūnijoje blogos, yra 39 %, labai blogos – 18 %. Trečdaliui (34 %) atrodo, kad perspektyvos yra patenkinamos ir tik 8 % mato gerą jaunimo ateitį, vos vienas kitas (1 %) – labai gerą ateitį. Todėl natūralu, kad jaunimą traukia miesto ar užsienio teikiama privalumai, galimybės, ir baigusi mokyklas beveik visa jaunoji karta palieka savo gimtinę.

Bendrą gyventojų nusiteikimą rodo ir tai, kad dauguma gyventojų (85 %) neketina išvykti gyventi kitur, ir tik 15 % numato išvykimo galimybę. Didžioji dalis iš norinčiųjų palikti savo seniūniją ketina išvykti į Lietuvos miestą ar savo apskrities centrą (51 %), savo savivaldybės centrą ar kitą seniūniją (6 %), į kitą savivaldybę (3 %), į užsienį norėtų išvykti 39 %. Pagrindinė išvykimo priežastis – darbo paieška (59 %), kitos svaresnės priežastys – tai išvykimas pas gimines ir artimuosius (11 %), bei tiesiog dėl geresnės perspektyvos (10 %). Rečiau minimos priežastys buvo – mokslas (5 %), geresnės gyvenimo ir pragyvenimo sąlygos (5 %), noras pamatyti kitokį pasaulį (3 %).

Socialinių ekonominių problemų ir priemonių joms spręsti vertinimas.

Klausimai apie svarbiausias socialines ekonomines problemas ir priemones joms spręsti buvo atviri, be atsakymo pasirinkimo galimybės, todėl buvo įvardijama tikrai tai, kas kiekvienam respondentui atrodė svarbiausia, patys gyventojai geriausiai gali nurodyti savo seniūnijos problemas.

Socialinė ir ekonominė RAT gyventojų būklė sudėtinga. Daugelis socialinių ir ekonominių rodiklių RAT yra blogiausi ne tik Lietuvoje, bet ir savo regione. Kaip ir ankstesnių tyrimų metu (Daugirdas, Baubinas, Marcinkėnaitė, 2003; Daugirdas, Baubinas, 2008), pagrindine socialine ir ekonomine problema vietos gyventojai laiko nedarbą. Paprašyti įvardyti 1–3 svarbiausias problemas, tokią problemą paminėjo 34 % respondentų, dalis nurodė jaunimo užimtumo trūkumą (6 %). Įsidarbinimo galimybės pačioje RAT yra nedidelės dėl mažo darbo vietų skaičiaus. Daugumai gyventojų matomiausia problema yra nedarbas, darbo vietų trūkumas, o tie, kurie ieško darbuotojų, skundžiasi, kad negali jų rasti (ūkininkai per darbymečius neranda darbuotojų). Jų teigimu, neverta plėsti savo veiklos ar įmonės, nes nėra kam joje dirbti. Darbštus, kad ir nelabai kvalifikuotas, bet pareigingas, negeriantis darbuotojas yra tikra retenybė. Taigi, nors oficialus nedarbas didelis, jis jau tampa gyvenimo būdu arba iš dalies yra tik registruotu pavidalu. Dažnas bedarbis yra nepasirengęs darbo rinkai, yra menkos kvalifikacijos, neturi profesijos arba ji yra nepaklausy. Išskirtinė RAT problema – didėjantis žmonių pasyvumas, tai, kad socialinių pašalpų sistema neskatina ieškoti darbo ir imtis verslo, nėra motyvacijos dirbti. Todėl net ir tada, kai darbo lygis ir yra, niekas nenori arba negali dirbti. Tad RAT vis labiau gyventojų pagrindiniu pajamų šaltiniu tampa pensija, bedarbio pašalpa ar kitokia socialinė parama.

O kaip jaučiasi už nedidelį atlyginimą dirbantys seniūnijų, kultūros centrų, bibliotekų, kitų įstaigų darbuotojai? Atskaičiavus mokesčius nuo nedidelio jų atlyginimo, lieka ne ką daugiau nei pašalpas gaunantiems, darbo biržoje registruotiems bedarbiams. Dalis jų net ir pasipuikuoja, esą gauna tiek pat, tik dirbti nereikia. Tai demoralizuoja labai reikalingą darbą sąžiningai dirbančius, bet mažai uždirbančius

žmones. Nedarbas jau tampa dinastija, kai nedirba kelių kartų šeimos nariai, formuojasi nedarbo kultūra, labai primenanti skurdo kultūros reiškinį – skurde gimęs, skurdžium ir liksi, nes nieko negali ir nenori pakeisti, kaip išmokai elgtis, taip ir elgiesi. Ir dėl to kalti kiti, valdžia, bet ne pats.

Taip pat galima pastebėti, kad yra silpnas ryšys tarp gyventojų tankumo ir nedarbo lygio – kuo didesnis gyventojų tankumas, tuo mažesnis nedarbo lygis. Tiesa, šioms sąsajoms nustatyti turėjome tik 2001 m. nedarbo lygio duomenis. Ankstesni tyrimai parodė (Daugirdas, Baubinas, Marcinkėnaitė, 2003; Daugirdas, Baubinas, 2008), kad nors bendras šalies nedarbo lygis svyruoja, tačiau RAT jis dažniausiai gerokai (3–4 ir daugiau kartų) lenkia šalies vidurkį. Tokių seniūnijų, kuriose nedarbo lygis yra artimas šalies vidurkiui, nedaug. Be to, nedarbo lygis seniūnijose labai skiriasi, ir išskirtinai aukštas jis dažnai išlieka tose pačiose vietovėse.

Tiek vietos gyventojai, tiek seniūnai su nedarbu sieja daugumą kitų seniūnijai iškilančių problemų – demografinių, socialinių, kriminogeninių ir kt. Todėl antra pagal svarbą RAT problema taip pat yra ne nauja ir susijusi su pirmąja – girtuoklystė (12 %), ypač gyventojus jaudina jaunimo girtuokliavimas. Daugiausia šią problemą minėjo Varėnos, Rokiškio ir Radviliškio rajonų savivaldybių gyventojai. Trečia dažniausiai minima problema buvo mažėjantis gimstamumas ir gyventojų senėjimas (8 %), čia dar galima pridėti ir emigraciją (6 %). Ketvirta pagal svarbą problema – blogas susisiekimasis ir keliai (8 %). Kai kurie skundžiasi mažomis pajamomis (1 %), netvarkinga aplinka (2 %), bloga, mažai dėmesio žmonėms skiriančia valdžia (2 %), prasta žemės kokybė, kuri apsunkina ūkininkavimą (1 %), trūksta būstų naujoms šeimoms (1 %), kultūros renginių ir kultūros centrų (3 %), ugdymo (2 %) ir medicinos (2 %) įstaigų, degalinės, banko, pašto, bibliotekos, parduotuvės (3 %), prastas interneto ir mobilusis ryšys ir kt. Daliai gyventojų seniūnijoje yra nesaugu, trūksta policijos (1 %).

Viena iš RAT ypatybių – vyrauja smulkios gyvenvietės, jų tinklas retas. Didesnių gyvenviečių, kuriose gali būti sutelktos gyventojams būtinos paslaugos, nedaug. Ir tai tampa rimta problema: trūksta paslaugų infrastruktūros – mažėja gyventojų, mažėja gyventojų – nyksta infrastruktūra. Svarbu pažymėti, kad daugėja ir gyventojų neturinčių kaimų: 2011 m. Lietuvoje buvo 4 200 gyvenvietės be gyventojų, daugiau nei pusė iš jų – 2 520 – RAT seniūnijose.

Gana naujas reiškinys yra tai, kad vietos gyventojai piktinosi nenorinčiųjų dirbti gausa ir lengvai dalijamomis bedarbio bei socialinėmis pašalpomis (3 %), dažnas manė, kad už gaunamas pašalpas reikia atidirbti, nes, kaip teigė vienas Vydenių seniūnijos (Varėnos r. sav.) gyventojas – „Lietuvoje auga tinginių karta.“ Prieš dešimtmetį dar vyravo nuostata, kad būti bedarbiu – gėda, o dabar dažnas mažiau uždirbantis žmogus jaučiasi nekaip prieš neva apsukresnį, gyvenantį iš pašalpų, kuriam dėl to visai ne gėda, jis dar sau leidžia pasišaipyti iš dirbančiojo. Ankstesnių tyrimų metu (Daugirdas, Baubinas, Marcinkėnaitė, 2003; Daugirdas, Baubinas, 2008) buvo pabrėžta asocialių šeimų ir asmenų gausėjimo, jų atsikėlimo iš didesnių Lietuvos miestų problema, šio tyrimo metu gyventojai atskirai šios problemos neįvardijo, bet tai nereiškia, kad jos nebeliko.

Didžiausia RAT gyventojų dalis nurodė, kad jų pagrindinis pragyvenimo šaltinis yra darbo užmokestis (36 %), tačiau tokie RAT gyventojai sudaro tik kiek daugiau nei trečdalį. Antra pagal pajamų šaltinį grupė – pensininkai, jų yra ketvirtadalis (26 %). Nemaža dalis gyventojų pagrindiniu pragyvenimo šaltiniu nurodo pašalpas (14 %), juos išlaiko kiti šeimos nariai (2 %) arba neturi jokių pajamų (1 %). Dalis pragyvena iš žemės ūkio ir kitokios ūkinės veiklos (17 %), savo verslo ir individualios veiklos (1 %), iš miško gėrybių (1 %). Daugiausia tarp gyventojų yra manančių, kad RAT labiausiai tinka plėtoti žemės ūkiui (43 %) arba miškų ūkiui (12 %), taip pat – poilsiu ir turizmui (33 %) arba gamtos išsaugojimui (8 %). Tinkamumą pramonei vystyti nurodė tik mažiau nei 2 % respondentų.

Žemės ūkio plėtra RAT kelia tam tikrų problemų. Nors dauguma RAT patenka į mažiau palankių ūkininkauti vietovių sąrašą (Dėl mažiau..., 2004), tačiau tradicinė ir pagrindinė RAT ūkio kryptis lieka žemės ūkis ir miškininkystė, čia užimta daugiausia ne paslaugų sferos darbuotojų. Tačiau, kaip ir anksčiau, žemės ūkio plėtrą RAT stabdo nedidelis žemės našumas, mažas derlingumas, smulki žemėvaldos struktūra, ekstensyvus, nekonkurencinis ūkininkavimo pobūdis, ūkininkų amžiaus didėjimas, technikos stoka ir kt. Tradiciškai ekstensyvus žemės ūkis negali užtikrinti pakankamai gerų pragyvenimo sąlygų. Daug apleistų žemės ūkio naudmenų yra dėl to, kad žemės RAT prastos, nepalankios ūkininkauti, ypač tai būdinga Rytų Lietuvai, pasižyminčiai kalvotu reljefu, smėlingais, žvyringais dirvožemiais, ežeringumu ir miškingumu. Kaimas praranda pagrindinę – žemės ūkio – funkciją, nes pajamos iš žemės ūkio veiklos jau nebėra pagrindinis pajamų šaltinis. Šiose teritorijose paprastai rekomenduojama daugiausia investicijų skirti ne tradicinės, bet alternatyvios veiklos plėtrai. Čia turėtų vyrauti netradicinės žemės ūkio šakos ir veiklos kryptys, tokios kaip vaistinių ir prieskoninių augalų auginimas, ekologinis žemės ūkis (Stanikūnas, 2000). RAT miško ūkis taip pat sukuria daug sezoninių darbo vietų ir yra daugelio smulkių kaimo gyvenviečių socialinio ir demografinio stabilumo pagrindas (Stanaitis ir kt., 1999).

2006 m. pastebėta (Daugirdas, Baubinas, 2008), kad žemėvaldos smulkumas siejosi su gyventojų tankumu – rečiau apgyventose seniūnijose ir žemėvalda buvo smulkesnė, mažėjant gyventojų tankumui, didėja mažesnių ūkių dalis. Stambesnių ūkių RAT palyginti nedaug, pavyzdžiui, 2006 m. vyravo ypač smulkūs ūkiai – iki 5 ha, kurie sudarė 63,0 % (šalyje – 54,5 %). Tik kai kuriose retai apgyventose savivaldybėse (Anykščių, Biržų, Kelmės, Kupiškio ir kt.) vidutinis ūkio dydis viršijo šalies vidurkį. Tai tos savivaldybės, kuriose daugiau didesnio derlingumo žemės. Akivaizdu, kad RAT ūkininkavimas atlieka ne tik ir ne tiek ekonominę, kiek socialinę ir psichologinę, užimtumo, „išgyvenimo“ funkciją. Dėl ES paramos šiuo metu apsimoka deklaruoti ir dirbti žemės ūkio naudmenas, net negaunant iš to pelno, pakanka ES paramos. ES išmokos tampa labai reikšmingu vietinių gyventojų pajamų šaltiniu. Todėl kai kuriose savivaldybėse apleistų žemių sumažėjo beveik dvigubai.

Ateityje žemės ūkio plėtra išliks problemiška, nes dabartiniai savininkai dėl senyvo amžiaus greitai bus nepajėgūs dirbti savo žemės, o jų ūkių nebus kam perimti. Ūkiai stambėja, jiems reikia vis mažiau darbo rankų, nedarbo lygis išlieka aukštas,

nors stambesni ūkininkai dažnai skundžiasi, kad niekaip negali rasti darbininkų savo ūkiui. Kelių hektarų ūkio pakanka tik šeimai prasimaitinti. Norintieji iš to gyventi ūkius didina, bet žemė, kurią jie galėtų išsinuomoti ar įsigyti, jau pasidalyta. Ypač Lietuvos šiaurėje, kur ūkiai rentabilūs.

Nepaisant neaukšto pajamų lygio ir nurodytų pajamų šaltinių, dauguma RAT gyventojų (77 %) save priskiria vidutiniam socialiniam sluoksniui. Pasiturinčiais save laiko 5 % gyventojų ir tik 18 % save priskiria skurdžiam socialiniam sluoksniui. Pastarasis skaičius beveik sutampa su iš pašalpų ar kitų šeimos narių išlaikomų asmenų dalimi. Išeitų, kad pensininkai, bent jau jų didžioji dalis, savęs skurdžiais nelaiko arba nedrįsta savęs priskirti šiam sluoksniui. Įdomu, kad kai kurie gyventojai, nurodę pašalpas savo pagrindiniu šaltiniu, save priskyrė pasiturinčiam sluoksniui.

Absoliuti dauguma (95 %) gyventojų teigia, kad valstybė turėtų remti RAT vystymą. Taigi manoma, kad be valstybės pagalbos RAT ekonominė plėtra yra neįmanoma ar sudėtinga. Gyventojai mato ir priemones, kurios padėtų spręsti pagrindines RAT socialines ekonomines problemas – tai darbo vietų kūrimas (33 %) ir gyventojų užimtumo didinimas (7 %), šias priemones dažniausiai siūlė jaunesni gyventojai nuo 20 iki 49 metų, verslo skatinimas ir investicijų pritraukimas (6 %), paslaugų sektoriaus plėtimas (11 %; daugiausia paslaugų sferą siūlančių plėsti buvo Ignalinos ir Varėnos r. sav.), laisvalaikio organizavimo ir praleidimo vietų kūrimas (9 %; daugiausia siūlė jaunimas), švietimo ir ugdymo įstaigų neuždarymas ir naujų steigimas (3 %; daugiausia – Šiaulių rajono savivaldybėje), daugiau dėmesio jaunimui ir pagyvenusiems žmonėms skyrimas (5 %), susisiekiama ir kelių gerinimas (7 %; daugiausia Radviliškio, taip pat Ignalinos, Širvintų, Švenčionių ir Varėnos r. sav.) ir kt. Dalis gyventojų pasisako už imigracijos skatinimą ir emigracijos stabdymą (2 %), aplinkos sutvarkymą (2 %), turizmo vystymą (3 %), girtuoklystės mažinimą (1 %), dalis sako, kad reikia keisti valstybės valdžią ir politiką (5 %), yra manančių, kad reikia didinti (0,4 %) arba mažinti (1,3 %) pašalpas. Vyresnio amžiaus gyventojai dar norėtų, kad jaunimas, asocialios šeimos būtų griežčiau prižiūrimos.

Apibendrinant galima pastebėti, kad vidutinį Lietuvos RAT gyventoją galima įsivaizduoti kaip moterį, turinčią vidurinį ar profesinį išsilavinimą, jau per 50 metų amžiaus (nereprodukcinis). Įsikūręs toks gyventojas vietovėje, kurioje labai trūksta darbo vietų, neišplėtotas paslaugų sektorius, prastas susisiekiama, vyksta depuliacija (mažas gimstamumas, didelis mirtingumas, emigracija), spartus gyventojų senėjimas, uždaromos ugdymo ir medicinos įstaigos ir esama aibės kitų problemų. Jaunų žmonių liko labai mažai, nebėra kam pradėti naujus verslus, sukurti darbo vietas. Visa tai daro vietovę nepatrauklią naujiems ir jauniems gyventojams, pakerta jos perspektyvą. Kita vertus, dažnai RAT plyti Lietuvos saugomose teritorijose ar greta jų, pasižymi didesniu miškingumu ir ežeringumu, gražiais kraštovaizdžiais, istorinėmis vertybėmis, ramia aplinka. Todėl čia ypač geros sąlygos poilsiu, rekreacijos ir turizmo verslui plėtoti. Tikriausiai todėl tokioje teritorijoje beveik visiems gyventojams patinka gyventi.

IŠVADOS IR APIBENDRINIMAI

1. Didelė Lietuvos dalis yra retai apgyventa – tai apie 45 % šalies teritorijos. Didžioji dalis šių teritorijų sutelkta nederlingoje bei miškingoje Šiaurės Rytų ir Pietų Lietuvoje, čia jos sudaro didelius išsistinius arealus. Tačiau ir kituose šalies regionuose, Žemaitijoje (Šiaulių, Tauragės, Telšių apskr.) jau yra besiplečiančių RAT židinių. Itin retai apgyventomis šiuo metu laikytinos 183 Lietuvos seniūnijos, arba 29,3 tūkst. km² Lietuvos teritorijos, kurioje sutelkta 264,8 tūkst., arba 8,7 %, visų Lietuvos gyventojų. RAT sparčiai plečiasi ir artimiausiu metu dar plėsis.

2. RAT tęsiasi gili demografinė krizė, kurios svarbiausias padarinys yra intensyvi depopuliacija ir itin prasti bei prastėjantys, nuo šalies vidurkių kelis kartus besiskiriantys, pagrindiniai demografiniai rodikliai:

- itin mažas gimstamumas (3,3 ‰, kai šalies vidurkis 10,1 ‰);
- didelis mirtingumas (19,1 ‰, kai šalies vidurkis 13,6 ‰);
- itin neigiama natūrali kaita (-15,8 ‰, kai šalies vidurkis -3,5 ‰);
- reprodukcijai nepalanki gyventojų amžiaus struktūra (vaikai iki 15 m. sudaro 12,8 % gyventojų, kai šalies vidurkis 14,8 %; vyresni nei 65 m. gyventojai sudaro 21,7 %, kai šalies vidurkis 18,1 %) ir gyventojų senėjimas;
- emigracija – į Lietuvos miestus ir užsienį išvyksta didžioji dalis jaunosios kartos;
- sparčiai mažėja gyventojų skaičius (2,2 % per metus) ir jų tankumas.

Demografinių prielaidų, kad padėtis pagerėtų ir kad tendencijų kryptys pasikeistų, kol kas nėra. Turime susitaikyti su mintimi, kad depopuliacija tęsis, kaimas tuštės artimiausius 15–20 metų, RAT daugės. Procesas yra neišvengiamas ir natūralus. Nėra pagrindo tikėtis, kad artimiausiu metu miškinguose, nederlinguose, periferiniuose regionuose daugės gyventojų. Paradoksas, bet taip yra ir todėl, kad gyventojų net ir RAT yra daugiau, nei leidžia socialinis ekonominis talpumas.

3. Šiaurės Rytų ir Pietų Lietuvoje demografinę padėtį galima vertinti kaip blogą, tokia ji yra jau ne vieną dešimtmetį, Vakarų Lietuvoje – kaip sparčiai blogėjančią. Pagrindinių demografinių rodiklių skirtumai tarp RAT seniūnijų taip pat gana dideli. 2011 m. užfiksuotos 43 seniūnijos, kuriose neužregistruotas nė vienas gimęs vaikas, dar 18 seniūnijų gimstamumas nesiekė ir vienos promilės, o tai reiškia, kad seniūnijoje per metus gimė vos 1–2 vaikai. Vos viena Raudėnų seniūnija viršijo šalies vidurkį, joje gimstamumas buvo didžiausias – 12,9 ‰. Mirtingumas kai kuriose seniūnijose itin didelis, siekia 3–4 % per metus, tokių seniūnijų, kurios neviršytų šalies vidurkio yra labai nedaug. Teigiama natūrali gyventojų kaita užfiksuota tik vienoje Akmenės seniūnijoje (1,1 ‰), kai kurios seniūnijos dėl natūralios kaitos per metus praranda beveik 3,5 % gyventojų. Todėl didesnė dalis depopuliacijos, arba beveik ¾, tenka neigiamai natūraliai kaitai, mažesnę – emigracijai. Tuo RAT skiriasi nuo bendrų šalies tendencijų.

4. Po depopuliacijos turbūt opiausia RAT demografinė ir socialinė problema yra senstantys gyventojai. Nors vyresnio amžiaus gyventojų dalis RAT per dešimtmė-

tį sumažėjo (2012 m. sudarė 21,7 % gyventojų, 2001 m. – 28,7 %), tačiau sumažėjusi vaikų dalis ir gana pastebimai padidėjusi darbingo amžiaus gyventojų dalis rodo, kad nemaža RAT gyventojų dalis artėja prie pensinio amžiaus. Kai kuriose Rytų Lietuvos ir rečiau apgyventose seniūnijose vaikų dalis per dešimtmetį sumažėjo dvigubai ar daugiau ir jau tesudaro iki 8 % gyventojų. Pasitaiko ir tokių seniūnijų, kuriose vaikų dalis dar santykinai yra didelė, tai yra 17–19 %. Pagyvenę žmonės sudaro apie trečdalią ir daugiau gyventojų daugiau kaip dešimtyje seniūnijų.

5. Pastebima tendencija, kad kuo mažesnis gyventojų tankumas, tuo prastesni demografiniai rodikliai (didesnis mirtingumas, menkesnė natūrali kaita, mažesnė vaikų dalis, didesnė pagyvenusių gyventojų dalis). Todėl darytina prielaida, kad 10 gyv./1 km² ribą galima laikyti svarbia – ją peržengus depopuliaciniai procesai tampa kritiniai ir negrįžtami.

6. Depopuliaciją Lietuvoje lydi švietimo ir kitų socialinės paskirties įstaigų tinklo nykimas. Formuojasi uždaras ratas: mažėja gyventojų – nyksta socialinė infrastruktūra – mažėja gyventojų ir t. t. Tai didina gyventojų socialinę ir teritorinę atskirtį. Ypač ši tendencija ryški nuo 2005 m.

7. Prasta RAT gyventojų socialinė padėtis – didelis nedarbas ir gyventojų pasyvumas, daug socialinės rizikos šeimų, didėja priklausomybė nuo socialinių išmokų ir valstybės paramos. RAT yra nepatrauklios naujiems ir jauniems gyventojams, trukdo socialinės ir ekonominės problemos, kurios dažnai yra aštresnės nei kitose šalies vietose. Tačiau, kita vertus, dažnai RAT plyti Lietuvos saugomose teritorijose ar greta jų, pasižymi didesniu miškingumu ir ežeringumu, gražiais kraštovaizdžiais, istorinėmis vertybėmis, ramia, švaria vis gražėjančia ir tvarkoma aplinka. Čia ypač geros sąlygos gyventi ir ilsėtis, plėtoti rekreacijos ir turizmo verslą. Tikriausiai todėl beveik visiems gyventojams patinka gyventi savo krašte (96 %), emigruoti norinčių palyginti yra nedaug (15 %).

8. Atkūrusi nepriklausomybę Lietuva paveldėjo sovietiniam ūkiui pritaikytą kaimo gyvenviečių tinklą, kuris keičiasi: visų kategorijų gyvenvietėse tęsiasi depopuliacija. Po nepriklausomybės atkūrimo vykdoma žemės reforma labai menkai susijusi su kaimo apgyvendinimo sistemos pokyčiais. Daugelyje Lietuvos kaimiškų teritorijų gyvenvietės sparčiai nyksta, jų raidos reguliavimas paliktas vietinėms bendruomenėms, kurių galimybės keisti kaimo raidos kryptis – nedidelės. Šiame kontekste RAT išsiskiria tuo, kad bendrai Lietuvoje mažiausius neigiamus pokyčius 2001–2011 m. patyrė vidutinės, 201–500 gyventojų turinčios gyvenvietės, o stabiliausias buvo mažesnės, 50–199 gyventojus turinčios gyvenvietės. Tęsiasi gyventojų koncentracija vienoje ar dviejose didžiausiose seniūnijos gyvenvietėse, kurios nyksta lėčiau. Maži kaimai tikriausiai visai sunyks, didesni virs vasarvietėmis. Išsilaukys didesnės ir geresnėje geografinėje padėtyje esančios gyvenvietės – prie didesnių miestų, svarbesnių, geresnių kelių, gražesnės aplinkos teritorijose.

9. RAT yra istoriškai susiformavę regioniniai ir lokalaus lygmens gyvenviečių tinklo skirtumai. Apskritai Lietuvoje pastebima tiesioginė priklausomybė – didėjant kaimo kategorijai pagal gyventojų skaičių, didėja ir bendras šio tipo kaimuose gyvenančių žmonių skaičius ir dalis. RAT seniūnijose vidutiniškai yra daugiau gy-

venviečių ir jos smulkesnės nei bendrai Lietuvoje: vidutiniškai vienoje RAT seniūnijoje 2011 m. buvo 54 kaimo gyvenvietės, o gyvenviečių su gyventojais – 41 (Lietuvoje vidutiniškai atitinkamai – 45 ir 36). Yra seniūnijų, kuriose yra vos kelios gyvenvietės, o didžiausiose seniūnijose yra daugiau nei 100 gyvenviečių. Tačiau RAT daugiausia gyventojų įsikūrę 200–499 gyventojus turinčiuose kaimuose (33,7 %), o kaimuose, turinčiuose per 500 gyventojų, gyvena tik apie 10,5 % gyventojų. Apie pusę visų RAT gyvenviečių sudaro smulčiausios gyvenvietės (kitose Lietuvos kaimo teritorijose tokios gyvenvietės sudaro apie 32 %). Taip pat RAT sutelkta daugiau nei pusė Lietuvos gyvenviečių, kuriose gyventojų jau nebėra.

10. XX a. pabaigoje, keičiantis socialinių ekonominių ryšių tarp miestų ir juos supančių regionų pobūdžiui, būtent miestai tampa aplinkinių skurdesnių probleminių teritorijų plėtros židiniais ir gerovės šaltiniais. Lietuvos atveju galima teigti, kad tokia visų pirma yra Vilniaus, taip pat Kauno ir Klaipėdos įtaka. Kitur depopuliacija tęsis tol, kol teritorijos pasieks optimalų gyventojų talpumą esamomis socialinėmis ekonominėmis sąlygomis. Žinant, kad daugumai socialinių ekonominių reiškinių būdinga inercija, galima tikėtis, kad išibėgėjęs depopuliacijos procesas gyventojų skaičių sumažins net ir labiau, nei leidžia gyventojų socialinio ir ekonominio talpumo riba. Šį momentą gali iliustruoti ryškus darbo jėgos kaime trūkumas, darbo užmokesčio šiame sektoriuje šuolis ir apleistų palankių ūkininkauti žemių plotų augimas. Esant palankioms ekonominės raidos tendencijoms Europoje, miestų gyventojų pajamos turėtų ir toliau augti, todėl pozityvi trijų didžiausių Lietuvos miestų įtaka kaimiškoms teritorijoms turėtų didėti. Tai leis sumažinti neigiamas socialines, ekonomines ir psichologines depopuliacijos pasekmes. Tačiau miestų regionų plėtra galėtų būti efektyviau planuojama ir panaudojama visų jų įtaką jaučiančių teritorijų gyventojų gerovei. Dabar tiek gyventojų, tiek ūkio suburbanizacija vyksta stichiškai, neoptimaliai, gyventojų teritorinis persiskirstymas miestų įtakos zonose nėra lydimas socialinės infrastruktūros tinklų adaptacijos.

11. Ūkininkauti nepalankios gamtinės geografinės sąlygos, silpnas socialinis ekonominis išvystymas, nykstantis socialinių institucijų tinklas ir su šiais veiksniais susijusi socialinė degradacija bei intensyvi depopuliacija yra rimta kliūtis tolesnei RAT ekonominei ir socialinei plėtrai. Rytų Lietuvoje dirbamų žemės plotų konsolidacija vyksta lėtai, vyrauja smulkesni, mažiau konkurencingi ūkiai ir žemės ūkio veikla yra mažiau efektyvi. Regione gausų apleistų pastatų, žemės ūkio naudmenų, kurių plotai mažėja, nes šiuo metu apsimoka deklaruoti žemės ūkio naudmenas ir jas dirbti, net negaunant iš to pelno, pakanka ES paramos. Įtakos gyventojų tankumui ir teritorijos socialinei ekonominei raidai turi žemės našumas, kuris atsiliepia ir gyventojų tankumui – viena vertus, mažiau gyventojų yra ten, kur nenaši žemė, nes jiems ten sunku pragyventi, kita vertus, ir ten, kur žemė naši, ūkiai yra stambūs, gyventojų tankumas gali būti nedidelis, nes stambiems ūkiams reikia mažiau darbo jėgos.

12. Sąsajos tarp teritorijos miškingumo ir RAT gyventojų tankumo yra stiprios. Mūsų skaičiavimais, RAT seniūnijose yra sutelkta apie 52 % visų Lietuvos miškų, iš viso apie 1 230 tūkst. ha, o vidutinis RAT seniūnijos miškingumas yra – 38,5 %. Nors vidutinis RAT miškingumas yra didesnis nei Lietuvos vidurkis, tačiau yra

nemažai RAT seniūnijų, kuriose miškai užima gana nedidelę dalį teritorijos. Miškingose RAT miškų naudojimas nuo seno buvo ir iki šiol išlieka viena svarbiausių ūkinės veiklos rūšių. RAT ypač svarbus daugiatakslis miško naudojimas – miško gėrybių rinkimas, didėjanti rekreacinės ir konservacinės miško funkcijų reikšmė.

13. RAT sutelkta iki 60 % Lietuvos kaimo turizmo verslo. Kai kuriuose regionuose Aukštaitijoje ir Dzūkijoje rekreacinis teritorijos naudojimas RAT seniūnijose yra svarbiausia ar viena svarbiausių jų funkcijų. Tai rodo šių teritorijų galimybes ir perspektyvias veiklos kryptis. Tačiau rekreacinė funkcija kol kas ypač sutelkta gana nedidėlyje dalyje RAT (apie 13 %). Dėl intensyvaus teritorijos naudojimo poilsio tikslams kai kuriose seniūnijose, pirmiausia Linkmenų, Ignalinos (Ignalinos r.) Veisiejų (Lazdijų r.), Marcinkonių, Merkinės (Varėnos r.), Mindūnų, Suginčių (Molėtų r.), Labanoro, Kaltanėnų (Švenčionių r.), Sudeikių (Utenos r.), Dusetų, Salako (Zarasų r.) ir kai kuriose kitose, žmonių vasarą (o ypač poilsio dienomis) pagausėja dvigubai ir daugiau, o seniūnijos teritorija dėl padidėjusio žmonių skaičiaus tampa jau neretai apgyventa. Dėl pagausėjusių poilsiautojų („laikinių gyventojų“) padidėja parduotuvių, kavinių ir kitų aptarnavimo įmonių apyvartos. Šių seniūnijų teritorijų naudojimas sezono ir ne sezono metu skiriasi iš esmės: tiek ekonomiškai, tiek socialiai, tiek pagal esantį žmonių kiekį, jų veiklas ir kt. Galima numatyti, kad ateityje šie skirtumai didės. Kai kurios seniūnijos gali virsti tik poilsio teritorijomis, kai ne sezono metu dauguma sodybų bus negyvenamos (liks tik teritoriją prižiūrintys gyventojai). Tokia perspektyva galima išimtinai „monofunkcinėms“, į rekreacinį naudojimą orientuotoms teritorijoms.

14. Daugiau nei 85 % RAT priklauso prie mažiau palankių ūkininkauti teritorijų, todėl tradicinė žemės ūkio veikla jose yra problemiška. Mažiau nei pusei nenašių žemių ir kiek daugiau nei pusei našių žemių ūkininkų žemės ūkio veikla, įskaitant ES paramą, yra pagrindinis pajamų šaltinis. Didelė dalis pievų ir ganyklų yra nenaudojamos, o deklaruojamos tam, kad būtų galima gauti ES paramą. Taip tik imituojama žemės ūkio veikla. Be to, dauguma ūkininkų (apie 60 %) kategoriškai nenorėtų keisti žemės paskirties, nors pusė jų jau yra vyresni nei 60 metų ir nėra užtikrinti, kad jų ūkį kažkas paveldės. Tikėtis, kad RAT atsiras jaunos darbo jėgos, yra nerealu, todėl žemės dirbimo intensyvumas nenašios žemės teritorijose dar labiau mažės ir tai trukdys žemės ūkio plėtrai. Mažiausią žemės našumą turinčiuose RAT seniūnijose minimalias 1 000 Lt pajamas gali užsitikrinti tik keli procentai dabar dirbančių žemės ūkyje asmenų, o našiose žemėse – ne daugiau kaip 50 %. Tai rodo, kad kaimo socialinis ekonominis talpumas yra viršytas.

RETAI APGYVENTŲ TERITORIJŲ VYSTYMO POLITIKOS GAIRĖS

1. Juridiškai įteisinti RAT statusą (iki 10 gyv. km²) kaip remtinas problemines teritorijas. Ūkininkauti nepalankios gamtinės geografinės sąlygos, socialinė degradacija bei intensyvi depopuliacija yra rimta kliūtis tolesnei RAT ekonominei ir socialinei plėtrai. RAT visiškai atitinka probleminių teritorijų skyrimo kriterijus, jų plotai dideli ir didėja,

2. Parengti specialią RAT rėmimo ir vystymo valstybinę programą. Lietuvoje RAT socialinė ekonominė plėtra turėtų būti viena svarbiausių regioninės politikos krypčių, galinti pristabdyti blogėjančią padėtį, kaip tai yra daroma kituose retai apgyventuose Europos Sąjungos regionuose (Suomijos ir Švedijos šiaurėje, Vidurio Ispanijoje bei Prancūzijoje, Škotijoje ir kitur).

3. Informuoti RAT gyventojus apie vykstančius procesus ir jų pasekmes. Tai padėtų bent iš dalies sumažinti neigiamus depopuliacijos procesų padarinius, sumažinti nerealius lūkesčius, išsklaidyti pesimistines nuostatas dėl išbėgėjusio „sodybų tuštėjimo meto“.

4. Skatinti kaimo bendruomenių kūrimąsi ir jų savarankiškumą, iniciatyvas. Daug kas priklauso ne tik nuo šalies ar vietos valdžios sprendimų, bet ir nuo pačios visuomenės, gyventojų susitelkimo ir nusiteikimo kelti savo gerovę.

5. Pripažinti Lietuvos RAT tarpvalstybinės regioninės politikos kryptimi. Kadangi Lietuvos RAT teritoriškai siejasi su gretimose valstybėse esančiomis mažo gyventojų tankumo teritorijomis, tai galėtų tapti nauja ir svarbia prielaida valstybei ieškoti ES paramos.

6. Paramos prioritetu pripažinti stiprėjančius paslaugų, turizmo ir rekreacijos sektorius, galimas kitas naujas veiklas. Kol kas valstybinių bei europinių fondų milijardinė parama probleminėms, kaimiškoms teritorijoms daugiausia orientuota į infrastruktūros kūrimą ir renovaciją. Tai nėra visiškai veiksminga – gyvenimo sąlygos kaime gerėja, o depopuliacija tęsiasi, RAT ir toliau sparčiai daugėja. Akivaizdu, kad iki šiol vykdytą politiką būtina keisti.

7. Investuoti į vietos žmogiškąjį kapitalą, ugdant kaimo gyventojų verslumą, profesinę kvalifikaciją. Kaimas netenka savo gamybinių funkcijų, todėl verta ne tik gerinti ūkių produktyvumą, bet ir atsigręžti į žmones. Tai padėtų išsivaduoti iš sąstingio, skatintų kaimo atsigavimą. Nors tenka prisipažinti, kad labai tikėtina, jog išugdytas vietinis „žmogiškasis kapitalas“ įgautų daugiau motyvų emigruoti.

8. Suaktyvinti žemės rinką. Tai padėtų sumažinti nenaudojamos žemės plotus RAT. Dabartiniai savininkai tuoj bus nepajėgūs ne tik plėsti dirbamosios žemės, bet ir prižiūrėti likusius plotus. Leidimas pirkti žemę užsieniečiams nepakenktų, o pagyvėjusia rinka pasinaudotų ir vietiniai ūkininkai.

9. Keisti regioninės politikos nuostatas, iš dalies atsisakant tolygios teritorijos plėtros koncepcijos. Tolygaus teritorijos vystymo koncepcija ne visada pasiteisina. Nebereikėtų vystymo planus rengti taip, lyg gyventojų teritorijoje dar gausės arba jų liks tiek pat. Reikia suprasti, kad didelėje šalies dalyje gyventojų ir toliau ma-

žės, todėl tikslinga plėtoti ne visą teritoriją, o tik atraminių centrų tinklą.

10. Įsteigti 30–40 naujų savivaldybių, seniūnijoms suteikti teritorijos administracinio vieneto statusą. Čia itin svarbus vėl tampa vietos savivaldos reformos tęsimo klausimas, reikėtų tik įgyvendinti tai, kas buvo numatyta teritorijos administracinės reformos pradžioje. Tai leistų pagyvinti teritorijų plėtrą, garantuotų gyventojams geresnį būtiniausių paslaugų pasiekiamumą, sumažintų teritorinę ir socialinę atskirtį. RAT apgyvendinimo sistema yra paveldėta iš sovietmečio ir turi mažai sąsajų su dabartiniu kaimo teritorijų ūkiniu naudojimu. Akivaizdus dabartinės ūkio sanklodos ir kaimo apgyvendinimo struktūros neatitikimas lemia svarbiausias kaimiškųjų teritorijų socialines problemas. Aiškios politikos neturėjimas dažnai skatina neefektyvų valstybės ir savivaldybių finansų naudojimą ir nepatrauklių kaimiškų periferijų formavimąsi. Infrastruktūros vystymą reikia tęsti, gerinti gyvenimo sąlygas gyventojams, tačiau būtina racionaliai žiūrėti į ateitį – neskubėti renovuoti mokyklų, kurios po renovacijos iš karto uždaromos.

11. Parengti ir įgyvendinti RAT stebėsenos sistemą. Kad būtų užtikrinta socialiai priimtina, laikmečio standartus atitinkanti gyvenimo kokybė, būtina sisteminga ir nuosekli informacija apie RAT būklę bei specifiką, valstybės vykdomos politikos efektyvumą ir gyventojų socialinius lūkesčius. Tuo remiantis atsirastų galimybė laiku pastebėti nepageidautinas tendencijas, nustatyti pagrįstas RAT socialinės ekonominės plėtros prioritetines kryptis tvaraus vystymosi požiūriu, padidinti regioninės politikos veiksmingumą.

SUMMARY

It is usually considered that Lithuania is quite well mastered and relatively densely inhabited country. However, there are more and more territories or even entire regions in Lithuania with very low and rapidly decreasing population density. The accelerating depopulation and the spread of sparsely populated areas (further hereafter – the SPA) are becoming a new and a serious challenge for the Lithuanian society and the state. The problem is highly relevant, because a SPA is sort of an indicator that shows what the country may expect in the future. Uneven socio-economic development, high emigration, and other socio-demographic degradation phenomena threaten the Lithuanian state.

The aim of the study is to reveal demographic and social characteristics related with the spread of sparsely populated areas in Lithuania and their population, as well as the development trends thereof. Attempts were made to highlight not only where and how many SPAs there are in Lithuania, but also their differences from other Lithuanian territories. But it should be noted that this book does not attempt to summarize all the topics close to this issue, or research papers conducted and published earlier by scientists of other countries or Lithuania (specific research about SPAs in Lithuania were simply not available), and we focused on the analysis of the recent statistical data received and collected by ourselves.

We have made a complex analysis of the Lithuanian SPAs trying to assess whether the reduction of population density affects rural economy, what characteristic features are specific in economic activities, land use and agriculture, recreation and tourism, what are the peculiarities of particular network of settlements, what are the differences between the inhabitants, their main demographic trends and migration characteristics, and what problems arise while living in such areas. It's like trying to answer the question of whether the low population density is a consequence or a cause of processes, and can it have an impact on demographic, social, economic and other SPA indicators.

In 2012-2013 the Institute of Human Geography and Demography at the Lithuanian Social Research Centre conducted the research project “Sparsely populated areas in Lithuania and their residents” under the national research programme “Social Challenges for National Security”. The study presents part of the material collected and summarized during the research. The object of the research was SPAs in Lithuania, i.e. such territorial units (neighbourhoods, municipalities), where rural population density does not exceed 12.5 inh/km². The main period of the analysis covered the decade between the Lithuanian population census of 2001 and 2011, but in some cases data of previous research or statistical data were used and compared.

The key outcomes and conclusions of the study are:

1. A large part of Lithuania is sparsely populated – it takes approximately 45% of the territory. Major part of such areas is concentrated in the North East and the South Lithuania where poor soils unfavourable for agriculture do-

minates. In those forested regions SPAs make large compact areas. However, foci of SPAs are starting to develop also in other regions of the country, e.g. in the Samogithia (in the counties of Šiauliai, Tauragė, Telšiai). Particularly sparsely populated areas in Lithuania are currently considered 183 neighbourhoods, or 29,3 thousand square km of the Lithuanian territory. SPAs are rapidly developing and are going to develop further in the nearest future.

2. Deep demographic crisis is leading to the major consequence of intensive depopulation and particularly poor and worsening key demographic indicators, that differ from the national average by a few times:
  - Particularly low birth rate (3.3 ‰, while the national average is 10.1 ‰);
  - High mortality rate (19,1 ‰, while the national average is 13,6 ‰);
  - Particularly negative natural change (-15,8 ‰, while the national average is -3,5 ‰);
  - Unfavourable population reproduction age structure (children under 15 make 12,8% of the inhabitants, while the national average is 14,8%; residents over 65 make 21,7%, while the national average is 18,1%), and the population aging;
  - Emigration – the majority of the younger generation move out to large cities of Lithuania or abroad;
  - The number and the density of population are rapidly decreasing (by 2,2% per year).

So far there are no existing demographic preconditions for the improvement of the situation or the change of tendencies. We have to accept the fact that depopulation will continue, and the rural areas will be depopulating in the nearest 15-20 years leading to the increased numbers of SPAs. The process is natural and inevitable. It is a paradox, but it is so because even in the SPAs live more inhabitants than the socio-economic capacity of those areas permits.

3. Demographic situation in the East and South Lithuania may be qualified as stabile poor one, because it is similar for a few decades already. However situation in the West Lithuania could be assessed as a rapidly worsening one. Differences of the key demographic indicators between the neighbourhoods in SPAs are also rather significant. In 2011 there were 43 neighbourhoods, where no child birth was registered, yet in another 18 neighbourhoods birth rate was below one per mille meaning that only 1-2 children per year were born in the neighbourhood. Mortality rate in some neighbourhoods was very high, reaching 3-4% per year, while some neighbourhoods are losing almost 3,5% of the population per year due to the natural change. Consequently, a larger proportion of depopulation, or nearly ¾, falls under the negative natural change, and the smaller - to emigration. This is the main difference of SPAs from the general trends of the country.

4. The next sore point of SPAs with regards to demographic and social issues after the depopulation most probably is the aging population. Though the share of senior residents in SPAs has decreased within the decade (in 2012 it made 21.7% of the population, in 2001 – 28.7%), however, the reduced share of children and the increased share of residents in the working age indicate that quite a large part of residents in SPAs are approaching the retirement age. In some neighbourhoods of East Lithuania and in sparsely populated neighbourhoods the share of children reduced by two times or more within the decade and makes just up to 8% of the population. There are yet such neighbourhoods, where a share of children is still relatively large, i.e. 17-19%. Senior residents make about one third or more of the population in more than ten neighbourhoods.
5. A tendency was noted that the lower the population density, the poorer demographic indicators (higher mortality rate, poorer natural change, smaller share of children, larger share of the aging population). Therefore, it is assumed that the threshold of 10 residents / 1 km² may be considered important – as having crossed it depopulation processes become critical and irreversible.
6. Depopulation in Lithuania is followed by the decline in the network of educational and other social institutions. The closed loop is developing: population reduction leads to the decline of social infrastructure and this results to shrinkage of population and ect.. It increases social and territorial exclusion of the population. This tendency is particularly sharp since 2005.
7. Poor social situation of the population in SPAs - high unemployment and inactivity of the population, many disadvantaged families, increasing dependence on social benefits and public support. SPAs are unattractive to new and young residents, social and economic problems are more severe than in other parts of the country. But on the other hand, SPAs often lie in the protected areas of Lithuania or adjacent to them, and are distinguished for woodlands and lakes, beautiful landscapes, historical values, quiet, clean, nice and well kept environment. Here one can find particularly good conditions to live and rest, for developing recreation and tourism business. Probably that's why almost all residents like living in their own region (96 %), and the number of willing to emigrate is relatively low (15%).
8. Since the restoration of independence Lithuania inherited the network of rural settlements adapted to the Soviet economy, which is constantly changing: depopulation continues in all categories of settlements. The land reform carried out after the restoration of independence is poorly related with the changes in the settlement system of rural areas. In this context, SPAs are distinguished as areas which in general experienced the lowest adverse developments in Lithuania. The lowest adverse developments in 2001-2011 experienced middle-sized settlements with 201-500 inhabitants, and the most stable were smaller settlements with 50-199 residents. Concentration

- of population in one or two largest settlements of the neighbourhood, where the process of decline is slower, continues. Small villages will probably completely fade away and larger ones will turn into summer resorts. Larger settlements situated in a better geographical location - close to larger cities, more important and better roads, more beautiful environment - will persist.
9. Differences of the settlement network on the regional and local level in SPAs have been historically developed. The consistent pattern of population distribution in the smallest and largest rural settlements may be distinguished in SPAs. As a rule there are more settlements in SPA neighbourhoods and they are smaller than in general in Lithuania: in the average there were 54 rural settlements in one SPA neighbourhood in 2011, and 41 populated settlements (the average of Lithuania - 45 and 36 respectively). There are neighbourhoods with only a few settlements, while the largest neighbourhoods have more than 100 settlements. Approximately one half of all SPA settlements are small settlements (in other rural territories of Lithuania such settlements make some 32%). Also, more than half of Lithuanian settlements without residents are concentrated in SPAs.
  10. At the end of the 20th century the changing character of social economic relations between cities and the surrounding regions leads to the development of cities as focal points and welfare sources for the surrounding problem regions. It might be stated in the case of Lithuania, that first of all such impact is made by the city of Vilnius, also Kaunas and Klaipeda. Elsewhere depopulation will continue until the territories reached the optimal population capacity under the existing social economic conditions. Considering that most social economic phenomena are noted of inertia, it might be expected that the accelerated depopulation process will reduce the number of inhabitants even more than provided by the social and economic capacity threshold. In the case of favourable tendencies of economic development in Europe, income of urban population should continue increasing, subsequently, the impact of the three largest cities of Lithuania on rural areas should be also increasing. This might lead to the reduction of negative social, economic and psychological depopulation consequences.
  11. Unfavourable natural geographical conditions for farming, weak social-economic development, dwindling network of social institutions and the related with such factors social degradation and intensive depopulation make a serious obstacle to further economic and social development of SPAs. Consolidation of cultivated land in Eastern Lithuania is slow, dominated by smaller, less competitive farms, where agricultural activities are less effective. There are many abandoned buildings in the regions as well as unutilised agricultural land, the area of which is decreasing. Land productivity influences population density and socio-economic development of the territory - on the one hand, less people live in the areas of unproductive land, because it is difficult for them to make a living there, on the other hand, in the areas of productive land farms are large and population density may be low because large farms are less labour intensive.
  12. The relationship between the forest cover and the population density of SPAs is

strong. According to our calculations about 52% of the Lithuanian forests are concentrated in SPA neighbourhoods, totalling approximately 1 230 thousand ha, and the average wood density of a SPA neighbourhood is - 38.5%. Forestry in the wooded SPA areas has always been and still remains one of the most important economic activities. Multipurpose use of SPA forests is especially important – picking up of forest products, increasing recreational and conservation values of forest services.

13. As much as 60% of the Lithuanian rural tourism business is concentrated in SPAs. In some regions of the Highlands and Dzūkija recreational use of the area in the SPA neighbourhoods is the most important activity or one of the key functions. This shows the potential of such areas and the promising trends of activities. However, recreational function is so far concentrated in a relatively small part of SPAs (about 13%). Due to the intensive use of the area for recreational purposes, the number of people in some neighbourhoods in summer (especially on weekends) redoubles, and the neighbourhood area due to the increased number of people becomes no longer as sparsely populated area. Due to the increased number of holidaymakers (temporary residents) the turnover of shops, cafes and other services increases. The use of the territories of such neighbourhoods in the period of season and out of season is different in the main: as economically as socially, as in terms of the number of people, their activities, etc. We may anticipate that such differences will increase in the future. Some neighbourhoods may turn into purely recreational areas where most homesteads will remain uninhabited in the off-season period (only residents attending the area will stay). Such perspective is possible exceptionally for purely “mono-functional” areas, oriented to recreational use of the territory.
14. More than 85% of the SPA territories belong to the less-favoured areas for farming, where traditional agricultural activities are problematic. Agricultural activities (including EU support) are a major source of income for less than half of farmers involved in farming on unproductive land and slightly more than half of farmers cultivating fertile land areas. A large part of meadows and pastures are not used, and are declared only for obtaining the EU support. It just simulates farming. In addition, the majority of farmers (60 %) are categorically against the change of the land use purpose, even though half of them are already over 60 years of age and there is no guarantee that someone will inherit their farm. It is unrealistic to expect that young workforce will appear in the SPAs, therefore tillage intensity on the territory of unproductive agricultural areas will further decline, and this will hamper the development of agriculture. Only a few percent of currently employed persons in agriculture of the SPA neighbourhoods with the lowest land productivity may secure the minimal 1000 Lt income, and no more than 50% of subjects farming on more productive land. This suggests that rural social economic capacity is exceeded.

Literatūra

- 1989 metų visuotinio gyventojų surašymo duomenys: I tomas. (1991). Statistikos departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės. Vilnius.
- 1st January population [projections]. (2012). Eurostat. Prieiga per internetą: <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/> (žiūrėta 2013-04-09).
- Aleknavičius A., Aleknavičius P. (2010). Žemės ūkio naudmenų ploto pokyčių perspektyvos Lietuvoje, *LŽŪU mokslo darbai*, 86 (39), 28–36. Kaunas.
- Aleknavičius P. (2007). Kaimiškų teritorijų žemės naudojimo problemos, *Žemės ūkio mokslai*, 14 (1), 82–90. Kaunas.
- Apskričių kaimo gyvenamosios vietovės ir jų gyventojai 2001 m.: 1–10. (2002–2003). Lietuvos statistikos departamentas. Vilnius. Prieiga per internetą: <http://web.stat.gov.lt/lt/pages/view?id=2815> (žiūrėta: 2013-11-06).
- Baubinas R., Burneika D., Daugirdas V. (2002a). The Social-economical Monitoring of the Ignalina Nuclear Power Plant Region: Methodology, Programme, Implementation, *Geografija* 38(2), 48–54. Vilnius.
- Baubinas R., Burneika D., Daugirdas V. (2002b). Social-economical Monitoring of Nemunas (Niemen) Euroregion, *Euroregiony wschodniego pogranicza – zalozenia i osiagniecia*, p. 133–141. Wigry, Wilno.
- Baubinas R., Stanaitis S. (2001). Gyventojų skaičiaus kaita Lietuvos pasienyje 1959–1997 metais. 1. Geografinės gyventojų skaičiaus dinamikos Lietuvos pasienyje prielaidos, *Geografijos metraštis* 34(1), 122–138. Vilnius.
- Baubinas R., Stanaitis S. (2002). Gyventojų skaičiaus kaita Lietuvos pasienyje 1959–1997 metais. 2. Gyventojų skaičiaus ir tankumo kaita Lietuvos ir gretimų valstybių pasienio rajonuose, *Geografijos metraštis* 35 (1–2), 169–183. Vilnius.
- Burneika D. (2007). Economic aspects of regional disparities in Lithuania. *Folia Geographica*, 13, 56–66. Riga.
- Burneika D., Daugirdas V., Kriaučiūnas E., Ribokas G., Ubarevičienė R. (2013). Socio-economical aspects of depopulation in Eastern EU border region – case of Eastern Lithuania, *Region and regionalism: The Eastern dimension of the United Europe*: Nr. 11, Vol. 2, p. 195–215. Lodz-Opole.
- Burneika D., Kriaučiūnas E. (2005). Recent regional changes of development of Lithuanian economy. *Geografijos metraštis*, XXXVIII (2), 58–65. Vilnius.
- Burneika D., Ubarevičienė R. (2011). The sprawl of Vilnius city – some consequences of rural-urban transformations, *Annales Geographicae*, 43–44, 108–115. Vilnius.
- Daugirdas V. (2002a). Demografinės tendencijos retai gyvenamose Lietuvos teritorijose, *Geografijos metraštis*, 35 (1–2), 184–192. Vilnius.
- Daugirdas V. (2002b) Demographic Trends in Sparsely Populated Lithuanian Territories in EU Priorities Context, *New Arrangements of Socio-economic Links in Central and Eastern Europe*, p. 205–214. Rzeszow.
- Daugirdas V. (2011). Depopulation – a new stage of a demographic change?, *Region and regionalism: Historical regions in the structures of European Union. Historical divisions of the territory in Central Europe and in different states of the world*, No. 10, Vol. 2, 105–116. Lodz, Opole.
- Daugirdas V., Baubinas R. (2003). The Social-economical State of Sparsely Populated Territories in Lithuania from the Point of View of Sustainable Development, *International Confe-*

rence on Sustainability: Indicators and Intelligent Decision: Abstracts of Papers, p. 21. Vilnius.

Daugirdas V., Baubinas R. (2007). Retai apgyventos teritorijos Lietuvoje. 1. Teritorinės sklaidos aspektai, *Annales Geographicae*, 40 (2), 28–37. Vilnius.

Daugirdas V., Baubinas R. (2008). Retai apgyventos teritorijos Lietuvoje. 2. Socialinė ir demografinė gyventojų būklė: *Annales Geographicae*, 41 (1–2), 5–13. Vilnius.

Daugirdas V., Baubinas R., Marcinkėnaitė A. (2003). Lietuvos retai apgyvendintų teritorijų socialinės ir ekonominės būklės ypatybės, *Geografijos metraštis*, 36 (2), 137–147. Vilnius.

Daugirdas V., Burneika D. (2006). Patterns and problems of peripherality in Lithuania – borderland of the EU, *Europa XXI*, 15, 119–133. Warszawa.

Daugirdas V., Kriaučiūnas E., Ribokas G. (2013). Depopulation in EU countries and distribution of sparsely populated territories in Lithuania, *Kyiv geographic almanac*, 8, 31–36. Kyiv.

Dėl atsinaujinančių energijos išteklių plėtros strategijos patvirtinimo. (2010). LR Vyriausybės 2010 birželio 21 d. nutarimas Nr. 789. *Valstybės žinios*. Nr. 73-3725. Vilnius.

Dėl Lietuvos kaimo plėtros 2007–2013 metų programos administravimo taisyklių patvirtinimo. (2007). LR Vyriausybės 2007 balandžio 6 d. nutarimas Nr. 3D-153. *Valstybės žinios*. Nr. 41-1562. Vilnius.

Dėl Lietuvos miškingumo didinimo programos patvirtinimo. (2002). LR žemės ūkio ministro 2002 m. gruodžio 2 d. įsakymas Nr. 616/471. *Valstybės žinios*. Nr. 616-471. Vilnius.

Dėl mažiau palankių ūkininkauti vietovių pakeitimo. (2004). LR žemės ūkio ministro 2004 m. vasario 27 d. įsakymas Nr. 3D-72. *Valstybės žinios*. Nr. 78-2735. Vilnius.

Dėl mažiau palankių ūkininkauti vietovių. (2004). LR žemės ūkio ministro įsakymas: 2004 m. vasario 27 d. Nr. 3D-72. Prieiga per internetą: http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_l?p_id=227954&p_query=&p_tr2=> (žiūrėta 2007-10-22).

Dėl nacionalinės žemės konsolidacijos strategijos patvirtinimo. (2008). LR Vyriausybės 2008 m. rugpjūčio 23 d. nutarimas Nr. 81. *Valstybės žinios*. Nr. 18-635. Vilnius.

Dėl probleminių teritorijų išskyrimo kriterijų. (2003). LR Vyriausybės nutarimas Nr. 428. *Valstybės žinios*. Nr. 35-1483. Vilnius.

Dėl sankcijų už geros agrarinės ir aplinkosaugos būklės reikalavimų pažeidimus taikymo metodikos patvirtinimo. (2007). LR žemės ūkio ministro 2007 m. spalio 29 d. įsakymas Nr. 3D-70. *Valstybės žinios*. Nr. 113-4611. Vilnius.

Dėl valstybinės augalininkystės tarnybos prie Žemės ūkio ministerijos nuostatų ir administracijos struktūros patvirtinimo. (2010). LR žemės ūkio ministro 2010 m. gegužės 24 d. įsakymas Nr. 3D-490. *Valstybės žinios*. Nr. 61-3012. Vilnius.

Dubauskas M. (2007). Vilniaus rajonas – popierinių ūkininkų rojus, *Lietuvos rytas: Vartai*. Nr. 137, 1-2. Vilnius.

Escalona-Orcao A. I., Diez-Cornago C. (2007). Accessibility to basic services in one of the most sparsely populated areas in Europe: the province of Teruel (Spain), *Area: Vol. 39, 3*, p. 295–309. Zaragoza (Spain). Prieiga per internetą: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1475-4762.2007.00749.x/abstract> (žiūrėta 2013-10-27).

European Rural Development. (2002). Prieiga per internetą http://www.iiasa.ac.at/Research/ERD/pdf/erd_pd_8b.pdf (žiūrėta 2007-10-21).

Europos Sąjunga: struktūriniai fondai ir regioninė politika. (2000). Vilnius.

Forsberg G., Stenbacka S. (2013). Mapping gendered ruralities, *European Countryside*, 1, 1–20. Brno.

Gaučas P. (1997). *Etnolingvistinė Rytų Lietuvos gyventojų raida XVII a. antroje pusėje – 1939 m.: istorinė geografinė analizė*. [Daktaro disertacija]. Vilnius, VU.

Gentile M., Tammaru T., van Kempen R. (2012). Heteropolitanization: Social and spatial

change in Central and East European Cities. *Cities*, 29 (5), 291–350.

Gyventojų skaičiaus pasiskirstymas pagal teritoriją, amžių ir lytį: Lietuvos Respublikos 2011 m. visuotinio gyventojų surašymo rezultatai. (2013). Lietuvos statistikos departamentas. Prieiga per internetą <http://web.stat.gov.lt/lt/pages/view/?id=2630>, (žiūrėta 2013-01-25).

Gloersen E., Dubois A., Copus A., Schurmann C. (2005). Northern Peripheral, Sparsely Populated Regions in the European Union. *Nordregio Report. 2005*, 3, 1–179. Stockholm. Prieiga per internetą: http://www.esavo.fi/resources/public/media/northern_periferal_julkaisu.pdf (žiūrėta 2013-10-27).

Jasinskas A. (2007). Gluosnių stiebų ir jų pjaustinio fizikinių – mechaninių savybių įvertinimas. *ŽŪ instituto ir LŽŪ universiteto mokslo darbai*. 39 (2), 81–91. Kaunas.

Jauhiainen J. S. (2000). *Regional Development and Regional Policy European Union and the Baltic Sea Region*. Turku.

Kaimo gyvenamosios vietovės ir jų gyventojai. (2002–2003). LR statistikos departamentas. Vilnius.

Kapčiamiesčio seniūnijos informacija. (2013). Prieiga per internetą: http://www.lazdijai.lt/go.php/lit/Kapciamiescio_seniunija/205 [žiūrėta 2013-12-10].

Kojala L., Keršanskas V. (2013). Žmonija ignoruoja stichijų siunčiamus signalus. *Veidas*. Nr. 47 (2013-11-18), 24–25. Vilnius.

Kriaučiūnas E. (2010). Some development patterns of Lithuanian rural territories in 1990–2010. *Geopolitical studies*, Vol 16, 199–212. Warsaw.

Kriaučiūnas E., Alksnytė A. (2010–2011). Turizmo paslaugų išvystymo ypatumai Aukštaitijos, Dzūkijos ir Žemaitijos nacionaliniuose parkuose. *Annales Geographicae*. 43–44 t., 64–75. Vilnius.

Krišjāne Z., Bērziņš M. (2009). Commuting and the Deconcentration of the Post-Socialist Urban Population: The Case of the Rīga Agglomeration. *Folia Geographica*, 14, 56–74. Riga.

Kuliešis G., Šalengaitė D. (2010). Apleista žemė Lietuvoje: problemos ir galimi sprendimo būdai. *Vadybos mokslas ir studijos – kaimo verslų ir jų infrastruktūros plėtrai*, 5 (24), 116–127. Kaunas.

Lietuva – 34-oji geriausių gyventi valstybių sąrašė. (2010). *Valstietis.lt*, 2010-08-17. Prieiga per internetą: <http://www.valstietis.lt/Pradzia/Naujienos/Lietuvoje/Lietuva-34-oji-geriausiu-gyventi-valstybiu-sarase> (žiūrėta 2013-12-10).

Lietuvos apskritys: ekonominė ir socialinė raida: 2000. (2002). Lietuvos Respublikos statistikos departamentas. Vilnius.

Lietuvos kaimo plėtros 2007–2013 metų programos priemonių „Išmokos ūkininkams vietovėse, kuriose yra kliūčių, išskyrus kalnuotas vietoves“, „Natura 2000 išmokos ir su direktyva 2000/60/EB susijusios išmokos“ ir „Natura 2000 išmokos“ įgyvendinimo taisyklės. (2007). *Valstybės žinios*. Nr. 41-1560. Vilnius.

Lietuvos Respublikos 2010 metų visuotinio žemės ūkio surašymo rezultatai pagal seniūnijas. (2012 a). Lietuvos statistikos departamentas. Vilnius.

Lietuvos Respublikos 2010 metų visuotinio žemės ūkio surašymo rezultatai pagal apskritis ir savivaldybes. (2012 b). Lietuvos statistikos departamentas. Vilnius.

Lietuvos Respublikos administracinių pažeidimų kodeksas. (1985). *Valstybės žinios*. Nr. 1-1. Vilnius. Lietuvos Respublikos biokuro, biodegalų ir bioalyvų įstatymas. (2000). LR Vyriausybės 2000 liepos 18 d. įstatymas Nr. VIII-1875. *Valstybės žinios*. Nr. 64-194. Vilnius.

Lietuvos Respublikos civilinis kodeksas. (2000). *Valstybės žinios*. Nr. 74-2262. Vilnius.

Lietuvos Respublikos teritorijų planavimo įstatymas. (2004). *Valstybės žinios*. Nr. 21-617. Vilnius.

Lietuvos Respublikos žemės įstatymas. (1994). *Valstybės žinios*. Nr. 34-620. Vilnius.

Lietuvos Respublikos žemės įstatymas. (2004) *Valstybės žinios*. Nr. 28-868. Vilnius.

Lietuvos Respublikos žemės mokesčio įstatymas. (2011). *Valstybės žinios*. Nr. 163-7743). Vilnius.

Lietuvos Respublikos žemės ūkio ir kaimo plėtros įstatymas Nr. X-1663. (2008). *Valstybės žinios*. Nr. 81-3174. Vilnius.

Lietuvos statistikos metraštis: 2002. (2002). Vilnius.

Lietuvos statistikos metraštis: 2004. (2004). Vilnius.

Lundmark L. (2006). Restructuring and Employment Change in Sparsely Populated Areas: Examples from Northern Sweden and Finland, *GERUM – Kulturgeografi*, 2, 1–65. Umea (Sweden).

Mačiulytė J. (2006). Lietuvos kaimiškų teritorijų kaita po nepriklausomybės atkūrimo, *Annales Geographicae*, 39 (2), 5–14. Vilnius.

Maldžiūnas V. (1970). *Teritorinių mikrorajonų centrų tinklas Lietuvos TSR* [Geografijos mokslo kandidato disertacija]. Kaunas.

Marcinkėnaitė A. (2001). *Gyventojų skaičiaus ir gyvenviečių sistemų kaita retai apgyvendintose Lietuvos teritorijose 1979–2000 m.* [Bakalauro darbas]. Vilnius: VU, GMF, Bendrosios geografijos katedra.

Marcinkėnaitė A. (2003). *Kai kurie sociogeografiniai retai apgyvendintų Lietuvos teritorijų būklės ypatumai*. [Magistro darbas]. Vilnius: VU, GMF, Bendrosios geografijos katedra.

Mažiau palankių ūkininkauti vietovių nustatymo tvarka ir mažiau palankios ūkininkauti vietovės. (2004). LR žemės ūkio ministro 2004m. vasario 27 d. įsakymas Nr. 3D–72. *Valstybės žinios*. Nr. 34-1111. Vilnius.

Mladenov Ch., Ilieva M. (2012). The depopulation of the Bulgarian villages. *Bulletin of Geography. Socio-economic Series*, Vol. 17, 17, p. 99–107. Torun (Poland). Prieiga per internetą: <http://www.degruyter.com/view/j/bog.2012.17.issue--1/v10089-012-0010-8/v10089-012-0010-8.xml> (žiūrėta 2013-10-27).

Novak J., Sýkora, L. (2007). A City in Motion: Time-Space Activity and Mobility Patterns of Suburban Inhabitants and the Structuration of the Spatial Organization of the Prague Metropolitan Area. *Geografiska Annaler Series B Human Geography*, 89 (2), 147–167.

NSPA vision report. (2009). Prieiga per Internetą: <http://www.nspa-network.eu/media/3412/nspa%20vision%20report%20-%202015-09-2009%5B1%5D.pdf>. (žiūrėta 2013-06-25)

Nuissl H., Rink D. (2005). The ‘product’ of urban sprawl in eastern Germany as a phenomenon of post-socialist transformation. *Cities* 22 (2), 123–134.

Nustatyti žemės ūkio naudmenų priskyrimo mažiau palankioms ūkininkauti vietovėms kriterijai. (2000). LR žemės ūkio ministerija. Prieiga per internetą: http://www.zum.lt/min/Informacija/dsp_news.cfm?NewsID=417&langparam=LT&Title=&From=2000%2E04%2E20&To=2000%2E04%2E20&Page=1&list=10 (žiūrėta 2007-10-15).

Ouředníček M. (2007). Differential Suburban Development in the Prague urban Region. *Geografiska Annaler Series B Human Geography*, 89 (2), 111–126.

Pakštas K. (1929). *Baltijos respublikų politinė geografija: politinės geografijos problemos, nagrinėjamos atsižvelgiant į Baltijos tautų likimą*. Kaunas

Pakštas K. (1935). *Kame lietuviai galėtų dar kolonizuotis? Paskaita I pasaulio lietuvių kongresui, įvykstančiam 1935 m. rugpjūčio mėn. 11–17 d. Kaune*. Kaunas.

Pociūtė G., Daugirdas V. (2013). The border's influence on peripherality: Case study of the Lithuanian-Belorussian border region, *Region and regionalism: The Eastern dimension of the United Europe*: Nr. 11, Vol. 2, p. 175–194. Lodz-Opole.

Population at 1 January. (2013). Eurostat. Prieiga per internetą: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/> (žiūrėta 2013-04-09).

Population density. (2013). Eurostat. Prieiga per Internetą: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/> (žiūrėta 2013-04-09).

Pšibilskis V. B. (2003). *Kazys Pakštas: tarp vizijų ir realybės*. Vilnius.

Rakauskienė B., Žukovskis J. (2010). Jaunimo įsidarbinimą kaimiškoje vietovėje įtakojantys veiksniai, *Akademinio jaunimo siekiai: ekonomikos, vadybos ir technologijų išvalgos*. Studentų mokslinė-praktinė konferencija: Pranešimų medžiaga, p. 9–15. Šiauliai. Prieiga per internetą: <http://www.vlvk.lt/private/mtts/konferencijos/studentu/Konferencijos%20med%20%5BEia-ga2010.pdf#page=9> (žiūrėta 2013-10-27).

Ramonienė J. (2000). Lietuvos kaimo socialinis-demografinis talpumas, *Konkurencingas žemės ūkis ir jo svarba šalies ekonomikai*, 214–224. Vilnius.

Ramonienė J. (2000). *Lietuvos kaimo socialinis-demografinis talpumas (pagal gamtines, ekonomines ir socialines žemės ūkio vystymosi sąlygas)*. [Magistro darbas]. Vilniaus universitetas.

Ribašauskienė E., Uždavinienė V. (1999). *Lietuvos kaimas: regioniniai ypatumai (integracijos į Europos Sąjungą kontekste)*. LAEI, Vilnius.

Ribokas G. (2010). Šiaurės Rytų Lietuvos kaimo raidos perspektyvos. *Ekonomika ir vadyba: aktualijos ir perspektyvos*, 3 (19), 63–74. Šiauliai.

Ribokas G. (2011). Apleistų žemių (dirvonų) problema retai apgyventose teritorijose, *Kaimo raidos kryptys žinių visuomenėje*, (2), 298–306. Šiauliai.

Ribokas G., Rukas V. (2006). Mažiau palankių ūkininkauti teritorijų žemėnaudos konversijos ypatybės, *Geografijos metraštis*, 39 (1), 60–68. Vilnius.

Rudzkienė V. (2005). *Socialinė statistika*. Vilnius.

Sandow E., Westin K. (2010). Preferences for commuting in sparsely populated areas. The case of Sweden, *Journal of Transport and Land Use*, 2 (3), 87–107. Minneapolis (USA). Prieiga per internetą: <https://www.jtlu.org/index.php/jtlu/article/view/21/79> (žiūrėta 2013-10-27).

Seimo nutarimo dėl Lietuvos Respublikos Seimo nutarimo „Dėl Nacionalinio saugumo strategijos patvirtinimo“ pakeitimo projektas (2012). Prieiga per internetą: http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_l?p_id=428241 (žiūrėta 2013-11-13).

Smetkowski M. et. al. (2011). *The European Metropolises and their regions: From economic landscapes to Metropolitan Networks*. Warsaw.

Stanaitis A., Stanaitis S. (2008). Territorial distribution dynamics of rural population in Lithuania in the 20th century (1897–2007). *Geografija*, 44 (2), 32–42. Vilnius.

Stanaitis S. (1995). Lietuvos kaimo gyvenviečių tinklo centrų formavimas (geografinė studija), *Geografijos metraštis*, 28, 356–372. Vilnius.

Stanaitis S. (1998a). *Aukštaitijos nacionalinis parkas: kaimai ir gyventojai*. Vilnius.

Stanaitis S. (1998b). Lietuvos nacionalinių parkų: kaimų sistemų kaita 1959–1997 m., *Geografijos metraštis*, 31, 382–394. Vilnius.

Stanaitis S. (2001). *Dzūkijos nacionalinis parkas: kaimai ir gyventojai*. Vilnius.

Stanaitis S. (2010). *Lietuvos žmogiškieji išteklių: visuomeninės teritorinės transformacijos*. Vilnius.

Stanaitis S., Baubinas R. (2002). Gyventojų skaičiaus kaita Lietuvos pasienyje 1959–1997 metais. 2. Gyventojų skaičiaus ir tankumo kaita pasienio rajonų seniūnijose, *Geografijos metraštis*, 35 (1–2), 154–168. Vilnius.

Stanaitis S., Baubinas R., Kriaučiūnas E. (1999). *Gyventojų skaičiaus kaita Lietuvos pasienyje 1959–1997 m.* Ataskaita. Vilnius: Vilniaus pedagoginis universitetas, Geografijos institutas.

Stanikūnas D., Uždanavičienė V., Baležantis A. (2000). *Lietuvos žemės ūkis: regioninė plėtra*,

Vilnius.

- Stankūnienė V., Jasilionis D., Baublytė M. (2011). Demografinė depresija ar naujas demografinės raidos modelis?, *Demografija ir mes*, 1, 1–3. Vilnius.
- Sýkora L., Ouředníček M. (2007). Sprawling post-communist metropolis: Commercial and residential suburbanization in Prague and Brno, the Czech Republic. In Razin E. et al. (Eds), *Employment Deconcentration in European Metropolitan Areas*, 209–233. Dordrecht.
- Švenčionėlių seniūnijos informacija. (2013). Prieiga per internetą: <https://www.svencionys.lt/index.php?3126777509> [žiūrėta 2013-12-10].
- Tammaru T., Leetmaa K., Silm S., Ahas R. (2009). Temporal and Spatial Dynamics of the New Residential Areas around Tallinn. *European Planning Studies*, 17 (3), 423–439.
- Tamošaitienė A. (1999). Investicijų efektyvumas ūkinės veiklos plėtojimui mažo našumo žemėse, *Lietuvos integracijos į Europos Sąjungą žemės ūkio uždaviniai ir mokslo vaidmuo*, 112–116. Vilnius.
- Turizmas Lietuvoje. 2012.* (2013). Lietuvos statistikos departamentas, Vilnius.
- Ubarevičienė R., Burneika D., Kriauciūnas E. (2011). The sprawl of Vilnius city - establishment and analysis of growing urban region, *Annales Geographicae*, 43–44, 96–107. Vilnius.
- Ūkių, įregistruotų Ūkininkų ūkių registre, skaičius, jų žemė (hektarais): 2012 m. rugpjūčio 1 d.* (2012). Lietuvos statistikos departamentas. Vilnius.
- Vaitekūnas S. (1989). *Gyvenviečių geografiija*. Vilnius.
- Vaitekūnas S. (2006). *Lietuvos gyventojai: Per du tūkstantmečius*. Vilnius.
- Vaznonis V., Čiūtaitė D. (2010). Kaimo vietovių ekonominio konkurencingumo ir vietos gyventojų verslumo sąsajos, *Management theory and studies for rural business and infrastructure development: Research papers*, 22 (3), 1–9. Prieiga per internetą: <http://vadyba.asu.lt/22/181.pdf> (žiūrėta 2013-10-27).
- Vilniaus miesto plėtros ypatumai Rytų Lietuvos probleminio regiono kontekste* [Projekto MIP-26/2010 ataskaita] (2011). LMT.Vilnius.
- Visuotinio 2003 m. žemės ūkio surašymo rezultatai apskrityse ir savivaldybėse.* (2005b). Lietuvos statistikos departamentas. Vilnius.
- Visuotinio 2003 m. žemės ūkio surašymo rezultatai seniūnijose.* (2005a). Lietuvos statistikos departamentas. Vilnius.
- World population prospects: The 2010 revision.* (2010). Population division of the Department of economic and social affairs of the United Nations secretariat, Prieiga per internetą: <http://esa.un.org/unpd/wpp/index.htm>. (žiūrėta 2013-04-09).
- World population to 2300.* (2004). Population division of the Department of economic and social affairs of the United Nations secretariat. Prieiga per internetą: <http://www.un.org/esa/population/publications/longrange2/WorldPop2300final.pdf> (žiūrėta 2013-11-24).
- Zasada I., Loibl W., Koestl M., Piorr A. (2013). Agriculture under human influence: a spatial analysis of farming systems and land use in European rural-urban-regions, *European Countryside*, 1: 71–88. Brno.
- Žemės kadastras.* (1989). Vilnius.
- Вишневецкий А. Г. (1982). *Воспроизводство населения и общество: история, современность, взгляд в будущее*. Москва.
- Нефедов С. А. (2007). *Концепция демографических циклов*. Екатеринбург.
- Уайт Л. А. (1996). Энергия и эволюция культуры, *Работы Л.А.Уайта по культурологии*: 98–102. Москва.

Interneto šaltiniai:

- Europos Komisijos statistinių duomenų bazė: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>.
- Lietuvos darbo biržos duomenys apie nedarbo lygį Lietuvoje: http://www.ldb.lt/LDB_Site/index.htm.
- Lietuvos kaimo turizmo informacijos tinklalapiai: <http://www.atostogoskaime.lt>, <http://www.kaimai.lt>, <http://www.silute.info.lt>.
- Lietuvos miškų ūkio statistika: <http://www.amvmt.lt/2013/ST2013.aspx?&MID=0&AMID=790>.
- Statistikos departamento prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės gyventojų surašymo duomenys: <http://osp.stat.gov.lt/2011-m.-surasymas>; <http://osp.stat.gov.lt/pagrindiniai-rezultatai>.
- Statistikos departamento prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės Rodiklių duomenų bazė: <http://db1.stat.gov.lt>; <http://osp.stat.gov.lt>.
- Šiaurės šalių retai apgyventų teritorijų tinklalapis: <http://www.nspa-network.eu>.
- Valstybinės mokesčių inspekcijos duomenų bazė: <http://www.vmi.lt/lt/?itemId=10121222>.

Priedas

1 lentelė. Lietuvos retai apgyventos seniūnijos

Seniūnija	Plotas, km ²	Gyventojų sk.*			Gyventojų tankumas 1 km ²	
		2001	2011	Pokytis, %	2001	2011
Labanoro**	192,35	-	290	-	-	1,5
Marcinkonių	594,90	1 833	1 389	-24,2	3,1	2,3
Sarių	129,02	563	443	-21,3	4,4	3,4
Baltosios Vokės	66,03	247	252	+2,0	3,7	3,8
Kazitiškio	231,79	1 310	1 011	-22,8	5,7	4,4
Kapčiamiesčio	244,46	1 332	1 069	-19,7	5,4	4,4
Suvieko	121,22	898	581	-35,3	7,4	4,8
Gaižaičių	107,60	627	527	-15,9	5,8	4,9
Pabradės	351,81	2 024	1 737	-14,2	5,8	4,9
Kaltanėnų**	86,59	1 024	448	-56,3	11,8	5,2
Dūkšto	156,22	1 170	818	-30,1	7,5	5,2
Kaniavos	262,72	1 883	1 390	-26,2	7,2	5,3
Salako	186,58	1 256	1 000	-20,4	6,7	5,4
Pabarės	250,10	1 696	1 347	-20,6	6,8	5,4
Andrioniškio	92,65	625	520	-16,8	6,7	5,6
Rūdiškių	285,57	1 918	1 620	-15,5	6,7	5,7
Rimšės***	149,82	1 509	879	-41,7	10,1	5,9
Tauragnų****	213,58	1 541	1 269	-17,7	7,2	5,9
Švenčionėlių	246,98	2 084	1 564	-25,0	8,4	6,3
Medingėnų	79,24	703	503	-28,4	8,9	6,3
Taujėnų	248,56	1 793	1 599	-10,8	7,2	6,4
Kazliškio	101,49	939	659	-29,8	9,3	6,5
Raudėnų	202,87	1 737	1 318	-24,1	8,6	6,5
Šaukoto	148,78	1 403	997	-28,9	9,4	6,7
Pandėlio	313,05	2 728	2 121	-22,3	8,7	6,8
Degučių	136,98	1 159	929	-19,8	8,5	6,8
Parovėjos	284,96	2 608	1 945	-25,4	9,2	6,8
Didkiemio	44,81	374	307	-17,9	8,3	6,9
Viešintų	121,79	1 114	837	-24,9	9,1	6,9
Tverėčiaus	77,18	702	537	-23,5	9,1	7,0
Magūnų	105,64	1 033	736	-28,8	9,8	7,0
Linkmenų	130,72	1 261	937	-25,7	9,6	7,2
Skiemonių	164,47	1 558	1 182	-24,1	9,5	7,2
Kruopių	131,49	1 182	949	-19,7	9,0	7,2
Nemaitonių	59,80	648	433	-33,2	10,8	7,2
Šimonių	232,72	2 221	1 689	-24,0	9,5	7,3
Vabalninko	247,63	2 428	1 845	-24,0	9,8	7,5
Papilio	266,0	2 638	1 986	-24,7	9,9	7,5
Ceikinių	74,45	705	557	-21,0	9,5	7,5
Inturkės	177,55	1 750	1 337	-23,6	9,9	7,5
Jankų	158,21	1 424	1 194	-16,2	9,0	7,5

Seniūnija	Plotas, km ²	Gyventojų sk.*			Gyventojų tankumas 1 km ²	
		2001	2011	Pokytis, %	2001	2011
Naujojo Daugėlišio	182,68	1 874	1 379	-26,4	10,3	7,5
Turmanto	173,33	1 833	1 318	-28,1	10,6	7,6
Upninkų	172,74	1 698	1 328	-21,8	9,8	7,7
Obelių	247,15	2 661	1 963	-26,2	10,8	7,9
Mielagėnų	113,01	1 266	901	-28,8	11,2	8,0
Jakėnų	149,21	1 478	1 202	-18,7	9,9	8,1
Daugailių	156,22	1 524	1 265	-17,0	9,8	8,1
Imbrado	116,06	1 171	946	-19,2	10,1	8,2
Raitininkų	112,07	1 285	919	-28,5	11,5	8,2
Šešuolių	107,64	1 204	884	-26,6	11,2	8,2
Saldutiškio	115,35	1 243	948	-23,7	10,8	8,2
Skapiškio	203,01	2 105	1 669	-20,7	10,4	8,2
Merkinės	390,29	4 300	3 222	-25,1	11,0	8,3
Palomenės	199,97	2 457	1 662	-32,4	12,3	8,3
Šiaulėnų	190,58	1 998	1 592	-20,3	10,5	8,4
Nemunėlio Radviliškio	196,16	2 197	1 644	-25,2	11,2	8,4
Troškūnų	273,66	2 949	2 294	-22,2	10,8	8,4
Poškonių	93,79	976	787	-19,4	10,4	8,4
Gražiškių	109,23	1 048	921	-19,8	10,5	8,4
Beižionių	32,93	409	278	-32,0	12,4	8,4
Mindūnų	59,76	597	506	-15,2	10,0	8,5
Alionių	116,79	1 111	992	-10,7	9,5	8,5
Kriaunų	109,98	1 213	943	-22,3	11,0	8,6
Siesikų	179,32	1 878	1 541	-17,9	10,5	8,6
Adutiškio	125,65	1 348	1 086	-19,4	10,7	8,6
Jūzintų	191,67	2 130	1 666	-21,8	11,1	8,7
Akmenės	184,12	2 158	1 618	-25,0	11,7	8,8
Kazokiškių	53,68	550	472	-14,2	10,2	8,8
Ramygalos	237,53	2 499	2 117	-15,3	10,5	8,9
Zibalų	136,10	1 488	1 215	-18,3	10,9	8,9
Karsakiškio *****	316,31	3 921	2 831	-27,8	12,4	9,0
Ignalinos	175,28	1 834	1 571	-14,3	10,5	9,0
Kamajų	231,26	2 774	2 074	-25,2	12,0	9,0
Viešvilės	119,66	1 360	1 076	-20,9	11,4	9,0
Kurklių	145,83	1 733	1 313	-24,2	11,9	9,0
Tverų	144,86	1 683	1 305	-22,5	11,6	9,0
Paluknio	134,23	1 339	1 213	-9,4	10,0	9,0
Žagarės	180,71	2 205	1 643	-25,5	12,2	9,1
Girdžių	125,99	1 563	1 146	-26,7	12,4	9,1
Svirkių	100,18	1 140	918	-19,5	11,4	9,2
Balninkų	102,61	1 302	944	-27,5	12,7	9,2
Palentinio	27,85	377	260	-31,0	13,5	9,3
Šakynos	145,68	1 729	1 361	-21,3	11,9	9,3
Grendavės	69,71	803	653	-18,7	11,5	9,4
Tyrulių*****	90,06	743 (be Tyrulių)	845	13,7	8,2	9,4
Subačiaus	116,88	1 396	1 098	-21,3	11,9	9,4

Seniūnija	Plotas, km ²	Gyventojų sk.*			Gyventojų tankumas 1 km ²	
Rudiškių	84,80	943	800	-15,2	11,1	9,4
Onušio	197,70	2 428	1 874	-22,8	12,3	9,5
Kavarsko	257,38	3 125	2 440	-21,9	12,1	9,5
Varnių	274,13	3 406	2 599	-23,7	12,4	9,5
Alizavos	186,80	2 297	1 779	-22,6	12,3	9,5
Žemaitkiemio	80,61	1 010	768	-24,0	12,5	9,5
Šaukėnų	253,32	3 153	2 420	-23,2	12,4	9,6
Rietavo	335,42	3 827	3 210	-16,1	11,4	9,6
Truskavos	135,35	1 605	1 305	-18,7	11,9	9,6
Suginčių	188,32	2 307	1 816	-21,3	12,3	9,6
Kulių	123,30	1 399	1 193	-14,7	11,3	9,7
Žarėnų	104,67	1 268	1 013	-20,1	12,1	9,7
Naujosios Akmenės kaimiškoji	240,60	2 876	2 329	-19,0	12,0	9,7
Zarasų	214,12	2 568	2 089	-18,7	12,0	9,8
Varėnos	343,40	4 032	3 388	-16,0	11,7	9,9
Vydenių	140,27	1 648	1 385	-16,0	11,7	9,9
Plokščių	95,83	1 232	949	-23,0	12,9	9,9
Buivydžių	98,03	1 109	974	-12,2	11,3	9,9
Joniškio	125,90	1 724	1 251	-27,4	13,7	9,9
Pivonijos	146,24	1 842	1 454	-21,1	12,6	9,9
Satkūnų	131,26	1 716	1 309	-23,7	13,1	10,0
Šimkaičių	200,25	2 428	1 997	-17,8	12,1	10,0
Židikų	225,30	2 866	2 247	-21,6	12,7	10,0
Žlibinų	141,49	1 696	1 413	-16,7	12,0	10,0
Pagojukų	152,71	1 907	1 529	-19,8	12,5	10,0
Slavikų	67,05	895	672	-24,9	13,3	10,0
Želvos	119,08	1 516	1 194	-21,2	12,7	10,0
Strūnaičio	117,36	1 457	1 178	-19,1	12,4	10,0
Paparčių	76,33	927	767	-17,3	12,1	10,0
Iš viso iki 10/km ²			149 622	-21,9		
Vištyčio	110,82	1 436	1 116	-22,3	13,0	10,1
Dubingių	93,04	1 182	939	-20,6	12,7	10,1
Naujosios Ūtos	94,90	1 089	961	-11,8	11,5	10,1
Čiobiškio	84,68	1 098	858	-21,9	13,0	10,1
Vadoklių	169,00	2 317	1 726	-25,5	13,7	10,2
Debeikių	165,22	2 114	1 706	-19,3	12,8	10,3
Užpalių	174,92	2 251	1 807	-19,7	12,9	10,3
Jurbarkų	295,68	3 630	3 055	-15,8	12,3	10,3
Videniškių	69,04	921	717	-22,1	13,3	10,4
Valkininkų	185,59	2 515	1 932	-23,2	13,6	10,4
Kražių	256,66	3 626	2 676	-26,2	14,1	10,4
Gaurės	232,46	2 819	2 424	-14,0	12,1	10,4
Antazavės	96,09	1 235	1 003	-18,8	12,9	10,4
Traupio	78,23	990	818	-17,4	12,7	10,5
Veisiejų	224,41	2 928	2 367	-19,2	13,0	10,5
Vilkyškių *****	146,60	3 510	1 550	-55,8	23,9	10,6
Vaiguvos	89,42	1 250	947	-24,2	14,0	10,6

Seniūnija	Plotas, km ²	Gyventojų sk.*			Gyventojų tankumas 1 km ²	
Užvenčio	231,41	3 375	2 455	-27,3	14,6	10,6
Tytuvėnų apylinkių	286,50	3 986	3 073	-22,9	13,9	10,7
Pašvitinio	158,38	2 265	1 700	-24,9	14,3	10,7
Žvirgždaičių	60,79	838	653	-22,1	13,8	10,7
Judrėnų	65,57	813	705	-13,3	12,4	10,8
Kriukų	133,75	1 773	1 440	-18,8	13,3	10,8
Liubavo	74,22	928	800	-13,8	12,5	10,8
Pačeriaukštės	128,22	1 770	1 387	-21,6	13,8	10,8
Dusetų	179,47	2 542	1 951	-23,2	14,2	10,9
Eržvilko	221,51	3 265	2 433	-25,5	14,7	11,0
Antalieptės	62,60	885	691	-21,9	14,1	11,0
Alantos	156,59	2 398	1 732	-27,8	15,3	11,1
Lygumų	228,72	3 168	2 539	-19,9	13,9	11,1
Svėdasų	197,29	2 882	2 202	-23,6	14,6	11,2
Kintų	157,30	2 256	1 757	-22,1	14,3	11,2
Notėnų	90,90	1 346	1 017	-24,4	14,8	11,2
Daujėnų	113,68	1 547	1 273	-17,7	13,6	11,2
Betygalos	187,61	2 677	2 112	-21,1	14,3	11,3
Panemunėlio	114,01	1 666	1 289	-22,6	14,6	11,3
Žadeikių	67,30	976	761	-22,0	14,5	11,3
Sužionių	164,44	2 180	1 871	-14,2	13,3	11,4
Lenkimų	85,93	1 224	979	-20,0	14,2	11,4
Batakių	122,13	1 749	1 392	-20,4	14,3	11,4
Švenčionių	163,60	2 263	1 865	-17,6	13,8	11,4
Pajevonio	118,59	1 742	1 353	-22,3	14,7	11,4
Pabaisko	102,26	1 431	1 170	-18,2	14,0	11,4
Šlavantų *****	51,50	1 404	590	-58,0	27,3	11,5
Kazlų Rūdos	339,13	4 418	3 908	-11,5	13,0	11,5
Sedos	147,98	2 127	1 709	-19,7	14,4	11,5
Giedraičių	175,15	2 626	2 034	-22,5	15,0	11,6
Gelvonų	120,72	1 806	1 406	-22,1	15,0	11,6
Žeimelio	198,55	3 119	2 319	-25,6	15,7	11,7
Vandžiogalos	139,68	1 843	1 632	-11,4	13,2	11,7
Miežiškių	207,40	2 762	2 424	-12,2	13,3	11,7
Gadūnavo	134,32	2 054	1 573	-23,4	15,3	11,7
Linkuvos	166,21	2 359	1 948	-17,4	14,2	11,7
Pastrėvio	56,43	844	664	-21,3	15,0	11,8
Žygaičių	221,04	3 376	2 611	-22,7	15,3	11,8
Stalgėnų	82,34	1 140	974	-14,6	13,8	11,8
Šiluvos	203,41	2 957	2 411	-18,5	14,5	11,9
Grinkiškio	206,22	3 308	2 469	-25,4	16,0	12,0
Nevarėnų	131,15	2 028	1 573	-22,4	15,5	12,0
Ariogalos	296,31	4 587	3 585	-21,8	15,5	12,1
Sudeikių	103,21	1 331	1 250	-6,1	12,9	12,1
Simno	194,97	2 935	2 366	-19,4	15,1	12,1
Jauniūnų	152,44	2 066	1 871	-9,4	13,6	12,3
Kruonio	225,18	3 746	2 775	-25,9	16,6	12,3

Seniūnija	Plotas, km ²	Gyventojų sk.*			Gyventojų tankumas 1 km ²	
		2005	2011*	2005	2011	2005
Kučiūnų	64,99	893	805	-9,9	13,7	12,4
Pernaravos	119,69	1 962	1 484	-24,4	16,4	12,4
Kuktiškių ****	61,45	968	762	-21,3	15,8	12,4
Iš viso nuo 10/km ²			115 166	-21,6		
Iš viso:	293 31,20		264 788	-21,8		
Dalis (%) bendro šalies rodiklio	44,9		8,7			

* Gyventojų surašymų duomenys (Kaimo..., 2002–2003; Gyventojų..., 2013).

** 2002 m. iš dalies Kaltanėnų seniūnijos teritorijos sudaryta Labanoro seniūnija.

*** 2003 m. dalis Rimšės teritorijos (apie 50 km²) be nuolatinių gyventojų perduota Visagino miestui.

**** 2003 m. Kuktiškių seniūnijos dalis (apie 25 km² ir 93 gyventojai) perduota Tauragnų seniūnijai.

***** 2008 m. nedidelė Karsakiškio seniūnijos dalis (6 kaimai) perduoti Panevėžio seniūnijai.

***** Tyruliai 2003 m. atsisakė miesto statuso ir, prijungus aplinkines teritorijas, buvo sudaryta Tyrulių seniūnija.

***** 2001 m. iš dalies Vilkyškių seniūnijos sudaryta Lumpėnų seniūnija.

***** Dalis Šlavantų seniūnijos perduota Seirijų, dalis – Šventėžio seniūnijai.

2 lentelė. Gyventojų natūrali kaita RAT, % (pagal: Daugirdas, Baubinas, 2008; 2011 m. – Lietuvos gyventojų registro pateikti duomenys)

SENIŪNIJA	Gimstamumas		Mirtingumas		Natūrali kaita	
	2005	2011*	2005	2011	2005	2011
Labanoro sen.	0,0	0,0	17,6	28,6	-17,6	-28,6
Marcinkonių sen.	7,0	4,8	28,7	30,8	-21,7	-26,0
Sarių sen.	8,5	2,0	22,2	38,9	13,7	-36,8
Baltosios Vokės sen.		0,0		32,1		-32,1
Kazitiškio sen.		1,8		28,4		-26,7
Kapčiamiesčio sen.	13,4	0,0	23,1	24,5	-9,7	-24,5
Suvieko sen.		2,6		11,7		-9,1
Gaižaičių sen.		0,0		15,0		-15,0
Pabradės sen.		1,0	23,2	17,2		-16,1
Kaltanėnų sen.	4,7	0,0	18,7	33,6	-14,0	-33,6
Dūkšto sen.		3,1		25,2		-22,0
Kaniavos sen.	3,8	1,8	24,0	18,8	-20,2	-17,0
Salako sen.	3,0	0,9	26,6	28,3	-23,6	-27,3
Pabarės sen.		0,0		20,3		-20,3
Andrioniškio sen.	3,4	3,6	13,7	14,6	-10,3	-10,9
Rūdiškių sen.		4,7		22,4		-17,7
Rimšės sen.		4,6		23,9		-19,3
Tauragnų sen.	3,6	5,0	24,4	23,4	-20,8	-18,4
Švenčionėlių sen.	4,3	1,1	19,2	20,0	-14,9	-18,9
Medingėnų sen.	8,2	8,5	27,3	15,3	-19,1	-6,8
Taujėnų sen.		0,0		22,1		-22,1
Kazliškio sen.	6,1	2,7	16,3	21,3	-10,2	-18,6
Raudėnų sen.	6,3	12,9	15,0	18,6	-8,7	-5,7
Šaukoto sen.	7,1	0,0	16,4	24,3	-9,3	-24,3
Pandėlio sen.	5,7	8,7	19,2	18,7	-13,5	-10,0

SENIŪNIJA	Gimstamumas		Mirtingumas		Natūrali kaita	
	2005	2011*	2005	2011	2005	2011
Degučių sen.	5,7	2,0	23,4	15,9	-17,7	-13,9
Parovėjos sen.		5,4		16,3		-10,8
Didkiemio sen.		3,0		14,9		-11,9
Viešintų sen.	2,6	2,2	17,0	23,3	-14,4	-21,1
Tverečiaus sen.	2,7	3,1	23,1	19,9	-20,4	-16,8
Magūnų sen.	8,9	1,2	16,9	27,0	-8,0	-25,8
Linkmenų sen.		2,9		22,0		-19,1
Skiemonių sen.	5,6	3,1	18,7	23,1	-13,1	-20,0
Kruopių sen.		10,4		12,3		-1,9
Nemaitonių sen.		2,0		36,0		-34,0
Šimonių sen.		3,9		23,5		-19,6
Vabalninko sen.		5,9		17,2		-11,3
Papilio sen.		6,7	21,1	11,6		-4,9
Ceikinių sen.	4,9	7,0	46,0	31,6	-41,1	-24,6
Inturkės sen.		0,0		23,9		-23,9
Jankų sen.		9,7		16,2		-6,5
Naujojo Daugėlišio sen.	7,6	7,5	25,3	28,8	-17,7	-21,3
Turmanto sen.	8,5	3,4	20,6	25,1	-12,1	-21,8
Upninkų sen.	4,2	0,7	13,7	19,8	-9,5	-19,2
Obelių sen.		4,7		25,6		-21,0
Mielagėnų sen.	7,0	7,1	23,3	39,5	-16,3	-32,4
Jakėnų sen.		5,4		17,0		-11,6
Daugailių sen.		3,6		19,9		-16,4
Imbrado sen.	7,3	2,9	20,0	17,3	-12,7	-14,4
Raitininkų sen.		2,9		20,1		-17,3
Šešuolių sen.	4,8	0,0	14,5	25,4	-9,7	-25,4
Saldutiškio sen.		4,1		38,1		-34,0
Skapiškio sen.		4,4		18,3		-13,9
Merkinės sen.	4,8	2,0	15,9	19,8	-11,1	-17,8
Palomenės sen.	6,9	0,9	22,4	18,7	-15,5	-17,8
Šiaulėnų sen.		0,0		18,4		-18,4
Nemunėlio Radviliškio sen.		5,6	19,4	10,3		-4,6
Troškūnų sen.		4,0		16,4		-12,4
Poškonių sen.		0,0		18,1		-18,1
Gražiškių sen.	9,7	0,0	10,5	9,7	-0,8	-9,7
Beizionių sen.	4,9	0,0	14,7	14,6	-9,8	-14,6
Mindūnų sen.		0,0		29,7		-29,7
Alionių sen.		7,9		24,6		-16,7
Kriaunų sen.	11,6	4,1	24,8	13,2	-13,2	-9,1
Siesikų sen.	7,5	0,0	9,1	23,0	-1,6	-23,0
Adutiškio sen.	5,0	0,0	23,4	23,5	-18,4	-23,5

SENIŪNIJA	Gimstamumas		Mirtingumas		Natūrali kaita	
	2005	2011*	2005	2011	2005	2011
Jūžintų sen.		5,4		14,5		-9,1
Akmenės sen.		8,5		7,4		1,1
Kazokiškių sen.	3,3	0,0	20,0	12,1	-16,7	-12,1
Ramygalos sen.		0,9		12,2		-11,3
Zibalų sen.		6,2		20,1		-13,9
Karsakiškio sen.		1,4		17,7		-16,3
Ignalinos sen.	2,7	1,8	21,8	19,1	-19,1	-17,3
Kamajų sen.		2,6		20,7		-18,0
Viešvilės sen.	10,3	1,6	9,6	9,5	0,7	-7,9
Kurklių sen.	5,1	1,4	16,0	24,0	-10,9	-22,6
Tverų sen.		7,6		15,1		-7,6
Paluknio sen.		4,8		13,5		-8,7
Žagarės sen.		1,1		14,8		-13,7
Girdžių sen.		2,3		19,2		-16,9
Svirkių sen.	9,3	2,9	15,3	19,2	-6,0	-16,3
Balninkų sen.		0,0		16,3		-16,3
Palentinio sen.		3,3		26,1		-22,8
Šakynos sen.		6,1		15,0		-8,9
Grendavės sen.		7,3		14,5		-7,3
Tyrulių sen.		0,0		15,4		-15,4
Subačiaus sen.		3,6		22,4		-18,8
Rudiškių sen.		4,8		25,1		-20,4
Onušio sen.		7,2		18,1		-11,0
Kavarsko sen.		4,2		21,9		-17,8
Varnių sen.		0,0		12,8		-12,8
Alizavos sen.		5,2		15,5		-10,3
Žemaitkiemio sen.		0,0		26,4		-26,4
Šaukėnų sen.		6,7		13,8		-7,1
Rietavo sen.	9,7	8,1	17,3	12,7	-7,6	-4,6
Truskavos sen.		0,7		20,6		-19,9
Suginčių sen.	3,8	0,0	18,3	12,7	-14,5	-12,7
Kulių sen.	11,1	5,7	11,1	16,2	0,0	-10,5
Žarėnų sen.		0,0		23,8		-23,8
Naujosios Akmenės kaimiškoji sen.		5,0		13,2		-8,3
Zarasų sen.		2,9		17,6		-14,6
Varėnos sen.		5,5		18,6		-13,0
Vydenių sen.	7,6	4,7	15,2	20,1	-7,6	-15,4
Plokščių sen.		3,9		18,5		-14,6
Buivydių sen.		1,8		13,7		-11,9
Joniškio sen.		0,0		20,8		-20,8
Pivonijos sen.		0,0	16,9	18,3		-18,3

SENIŪNIJA	Gimstamumas		Mirtingumas		Natūrali kaita	
	2005	2011*	2005	2011	2005	2011
Satkūnų sen.		0,7		16,6		-16,0
Šimkaičių sen.	6,7	4,2	20,8	15,9	-14,1	-11,7
Židikų sen.		0,4		14,3		-13,9
Žlibinų sen.		3,8		17,2		-13,4
Pagojūkių sen.		8,9		13,1		-4,2
Slavikų sen.		5,2		16,8		-11,6
Želvos sen.		0,0		27,5		-27,5
Strūnaičio sen.		0,8		32,5		-31,8
Paparčių sen.		1,2		19,8		-18,6
Vištyčio sen.		0,0		14,5		-14,5
Dubingių sen.	9,3	0,0	19,4	20,9	-10,1	-20,9
Naujosios Ūtos sen.		6,1		25,6		-19,4
Čiobiškio sen.		1,1		24,6		-23,5
Vadoklių sen.		0,5		18,3		-17,8
Debeikių sen.	9,1	5,3	19,1	21,4	-10,0	-16,0
Užpalių sen.		8,2		22,4		-14,3
Jurbarkų sen.		5,2		14,0		-8,8
Videniškių sen.		0,0		25,8		-25,8
Valkininkų sen.		4,2		18,2		-14,0
Kražių sen.		5,8		15,6		-9,9
Gaurės sen.		4,0		10,8		-6,8
Antazavės sen.		3,6	13,1	13,7		-10,0
Traupio sen.		2,4		22,7		-20,3
Veisiejų sen.		0,0		26,2		-26,2
Vilkyskių sen.		8,8		18,8		-10,0
Vaiguvos sen.		8,5		16,1		-7,6
Užvenčio sen.		8,3		15,6		-7,2
Tytuvėnų apylinkių sen.		4,9		15,6		-10,7
Pašvitinio sen.		1,1		18,6		-17,4
Žvirgždaičių sen.		4,2		7,0		-2,8
Judrėnų sen.		2,6		10,4		-7,8
Kriukų sen.		0,6		19,4		-18,7
Liubavo sen.		9,1		12,5		-3,4
Pačeriaukštės sen.		5,6		20,0		-14,4
Dusetų sen.		1,0		24,3		-23,3
Eržvilko sen.		3,8		19,6		-15,8
Antalieptės sen.		2,8		22,4		-19,6
Alantos sen.		0,0		20,3		-20,3
Lygumų sen.		0,8		15,2		-14,4
Svėdasų sen.		0,8		21,5		-20,6
Kintų sen.		2,5		13,9		-11,4

SENIŪNIJA	Gimstamumas		Mirtingumas		Natūrali kaita	
	2005	2011*	2005	2011	2005	2011
Notėnų sen.		0,9		12,3		-11,5
Daujėnų sen.		3,0		16,5		-13,5
Betygalos sen.		6,2		19,4		-13,2
Panemunėlio sen.		4,9		20,8		-16,0
Žadeikių sen.		3,4		9,2		-5,7
Sužionių sen.		7,1		19,4		-12,3
Lenkimų sen.		4,8		13,4		-8,6
Batakių sen.		7,9		10,3		-2,4
Švenčionių sen.		1,0		18,3		-17,3
Pajevonio sen.		0,0		15,2		-15,2
Pabaisko sen.		0,0		16,5		-16,5
Šlavantų sen.		0,0		12,6		-12,6
Kazlų Rūdos sen.		6,5		14,6		-8,0
Sedos sen.		0,0		17,0		-17,0
Giedraičių sen.		0,0		20,8		-20,8
Gelvonų sen.		6,6		25,9		-19,2
Žeimelio sen.		0,8		17,2		-16,4
Vandžiogalos sen.		10,7		20,3		-9,6
Miežiškių sen.		0,0		13,9		-13,9
Gadūnavo sen.		0,0		11,9		-11,9
Linkuvos sen.		1,5		15,2		-13,8
Pastrėvio sen.		0,0		16,9		-16,9
Žygaičių sen.		4,6		16,2		-11,6
Stalgėnų sen.		4,6		12,9		-8,3
Šiluvos sen.		8,4		21,1		-12,7
Grinkiškio sen.		0,0		17,5		-17,5
Nevarėnų sen.		0,0		14,7		-14,7
Ariogalos sen.		7,9		15,1		-7,2
Sudeikių sen.		4,6		17,5		-12,9
Simno sen.		4,9		14,7		-9,8
Jauniūnų sen.		8,2		19,9		-11,8
Kruonio sen.		0,3		21,7		-21,4
Kučių sen.		0,0		9,4		-9,4
Pernaravos sen.		3,1		13,6		-10,5
Kuktiškių sen.		6,3		21,5		-15,2
RAT vidurkis:	6,5	3,3	19,5	19,1	-13,0	-15,8
Lietuvos vidurkis:	8,9	10,1	13,2	13,6	-4,0	-3,5

* Gimstamumas apskaičiuotas pagal Gyventojų registro pateiktus 2011 m. duomenis. Pažymėtina, kad duomenys apie gimstamumą nėra visiškai tikslūs, nes dalis tėvų vaiko gimimo vietą deklaruoja ne savo seniūnijoje, dalis tik vėliau tai padaro.

3 lentelė. RAT gyventojų sudėtis pagal amžių (%)

SENIŪNIJA	Iki 15 m.		15–65 m.		Per 65 m.	
	2001	2012	2001	2012	2001	2012
Labanoro sen.	6,5*	6,9	42,1*	51,7	51,4*	41,4
Marcinkonių sen.	12,5	8,5	52,2	56,3	35,2	35,2
Sarių sen.	15,1	9,8	57,7	66,3	27,2	23,9
Baltosios Vokės sen.	24,3	12,0	56,3	75,1	19,4	12,9
Kazitiškio sen.	17,2	12,4	59,8	64,6	23,1	23,0
Kapčiamiesčio sen.	17,0	13,4	54,1	59,7	29,0	26,9
Suvieko sen.	19,0	13,1	60,5	66,7	20,5	20,2
Gaižaičių sen.	25,8	15,2	58,1	69,4	16,1	15,4
Pabradės sen.	18,2	14,4	60,3	67,0	21,4	18,6
Kaltanėnų sen.	10,8	7,7	47,8	61,3	41,4	31,0
Dūkšto sen.	16,9	9,0	56,8	63,7	26,3	27,3
Kaniavos sen.	14,3	10,6	54,0	59,3	31,7	30,2
Salako sen.	16,8	10,1	52,1	63,4	31,1	26,5
Pabarės sen.	21,9	12,5	60,0	68,5	18,2	19,0
Andrioniškio sen.	16,2	10,8	58,2	62,4	25,6	26,8
Rūdiškių sen.	19,8	14,6	56,4	65,4	23,9	19,9
Rimšės sen.	12,4	7,6	61,5	64,6	26,1	27,8
Tauragnų sen.	13,4	8,4	52,3	57,2	34,3	34,4
Švenčionėlių sen.	18,4	11,8	60,7	69,2	20,9	19,0
Medingėnų sen.	24,0	14,3	56,9	69,0	19,1	16,7
Taujėnų sen.	17,4	11,9	54,3	63,3	28,3	24,8
Kazliškio sen.	18,0	8,7	55,2	66,6	26,88	24,8
Raudėnų sen.	23,9	14,2	58,8	67,4	17,3	18,4
Šaukoto sen.	20,1	14,2	58,6	65,5	21,3	20,4
Pandėlio sen.	19,2	12,7	57,8	67,1	22,9	20,2
Degučių sen.	16,1	11,4	57,4	64,8	26,5	23,8
Parovėjos sen.	20,6	14,2	60,1	65,4	19,2	20,4
Didkiemio sen.	23,3	15,8	59,1	63,3	17,6	20,9
Viešintų sen.	15,7	10,4	57,3	59,2	27,0	30,4
Tverečiaus sen.	13,2	8,1	55,6	65,9	31,2	26,0
Magūnų sen.	17,9	13,5	60,3	68,1	21,8	18,4
Linkmenų sen.	15,9	10,0	51,5	58,6	32,5	31,5
Skiemonių sen.	18,4	9,9	54,9	66,3	26,7	23,8
Kruopių sen.	23,8	16,6	61,6	66,4	14,6	17,0
Nemaitonių sen.	13,4	9,0	53,4	56,4	33,2	34,6
Šimonių sen.	19,8	11,5	57,7	63,8	22,5	24,6
Vabalninko sen.	20,6	13,1	60,3	64,4	19,1	22,4
Papilio sen.	19,0	12,6	59,6	66,1	21,4	21,3
Ceikinių sen.	20,3	10,2	52,6	63,0	27,1	26,8
Inturkės sen.	18,0	13,1	56,2	64,2	25,7	22,8
Jankų sen.	24,8	14,2	60,5	69,3	14,7	16,5
Naujojo Daugėlišio sen.	14,6	9,0	53,2	62,8	32,2	28,3
Turmanto sen.	18,6	11,9	58,3	65,9	23,1	22,2
Upninkų sen.	18,8	12,1	62,3	67,5	18,8	20,4
Obelių sen.	18,3	10,7	58,5	66,2	23,2	23,1
Mielagėnų sen.	14,2	9,8	53,0	57,8	32,8	32,4

SENTŪNIJA	Iki 15 m.		15–65 m.		Per 65 m.	
	2001	2012	2001	2012	2001	2012
Jakėnų sen.	20,7	11,5	55,1	66,9	24,2	21,5
Daugailių sen.	15,0	10,0	59,3	65,8	25,8	24,2
Imbrado sen.	21,5	14,6	54,7	64,2	23,8	21,2
Raitininkų sen.	19,3	11,4	53,5	62,7	27,2	25,9
Šešuolių sen.	16,4	11,4	57,6	63,5	26,1	25,1
Saldutiškio sen.	14,6	8,8	48,3	60,9	37,1	30,4
Skapiškio sen.	20,7	12,9	58,2	64,5	21,1	22,7
Merkinės sen.	17,1	8,7	55,5	60,8	27,4	30,5
Palomenės sen.	18,7	11,7	57,5	66,6	23,8	21,8
Šiaulėnų sen.	22,0	16,6	61,2	66,1	16,8	17,3
Nemunėlio Radviliškio sen.	22,2	13,3	59,2	67,0	18,6	19,7
Troškūnų sen.	19,6	13,0	58,4	64,6	22,0	22,4
Poškonių sen.	19,8	12,3	54,6	64,3	25,6	23,4
Gražiškių sen.	22,8	16,6	58,1	66,2	19,1	17,2
Beičionių sen.	25,9	15,2	50,6	65,8	23,5	19,0
Mindūnų sen.	15,4	12,4	53,1	61,5	31,5	26,0
Alionių sen.	19,3	13,1	57,3	65,9	23,4	21,0
Kriaunų sen.	21,4	12,3	55,5	64,7	23,1	23,0
Siesikų sen.	20,9	14,0	59,5	65,2	19,6	20,8
Adutiškio sen.	15,9	11,1	53,0	61,6	31,1	27,4
Jūžintų sen.	17,9	11,2	59,1	65,2	23,0	23,6
Akmenės sen.	22,6	13,8	62,0	67,3	15,2	18,9
Kazokiškių sen.	22,2	12,1	54,5	68,1	23,3	19,8
Ramygalos sen.	22,3	13,9	60,8	69,2	16,9	16,9
Zibalų sen.	14,7	11,2	59,3	65,1	26,0	23,7
Karsakiškio sen.	20,7	13,1	61,9	68,6	17,4	18,3
Ignalinos sen.	13,8	7,8	59,7	63,5	26,5	28,7
Kamajų sen.	18,7	9,7	57,5	65,4	23,7	24,9
Viešvilės sen.	22,3	19,2	63,5	65,2	14,3	15,6
Kurklių sen.	17,9	11,0	54,5	64,5	27,5	24,5
Tverų sen.	23,6	14,8	58,1	67,2	18,3	18,0
Paluknio sen.	20,7	16,4	64,5	70,9	14,8	12,7
Žagarės sen.	21,6	13,6	62,3	68,0	16,1	18,4
Girdžių sen.	21,8	10,0	60,1	69,9	18,2	20,1
Swirkų sen.	18,2	14,3	60,4	68,0	21,5	17,7
Balninkų sen.		7,8		64,1		28,1
Palentinio sen.		15,0		72,3		12,7
Šakynos sen.	24,4	15,8	58,9	67,3	16,6	16,9
Grendavės sen.	18,4	12,1	52,7	63,8	28,9	24,1
Tyrulių sen.	20,5	13,4	59,5	62,7	20,0	23,9
Subačiaus sen.	19,8	12,9	55,7	64,0	24,6	23,1
Rudiškių sen.	24,6	14,1	59,7	67,7	15,7	18,2
Onušio sen.	18,4	12,8	55,4	62,4	26,2	24,8
Kavarsko sen.	18,2	11,2	55,8	65,4	26,0	23,4
Varnių sen.	25,5	14,8	58,4	68,1	16,1	17,1
Alizavos sen.	21,4	13,1	58,5	65,7	20,2	21,2
Žemaitkiemio sen.		9,1		61,9		29,0

SENTŪNIJA	Iki 15 m.		15–65 m.		Per 65 m.	
	2001	2012	2001	2012	2001	2012
Šaukėnų sen.	21,6	14,9	59,8	65,8	18,5	19,3
Rietavo sen.	25,3	14,4	59,1	69,4	15,5	16,2
Truskavos sen.	22,3	15,5	59,4	67,9	18,3	16,5
Suginčių sen.	19,2	10,6	58,0	65,0	22,8	24,4
Kulių sen.	23,2	13,3	57,6	67,8	19,2	18,9
Žarėnų sen.	23,1	14,0	56,2	68,7	20,7	17,3
Naujosios Akmenės kaimiškoji sen.	24,0	11,9	61,1	72,1	15,0	16,0
Zarasų sen.	19,1	14,1	63,6	68,2	17,3	17,6
Varėnos sen.	19,3	12,0	58,5	66,3	22,2	21,7
Vydenių sen.	22,9	15,0	53,0	65,3	24,0	19,7
Plokščių sen.		13,5		65,8		20,7
Buivydių sen.	19,0	14,6	55,2	65,5	25,8	19,9
Joniškio sen.		9,4		64,8		25,9
Pivonijos sen.		14,8		66,8		18,4
Satkūnų sen.		15,0		69,0		16,0
Šimkaičių sen.	22,9	13,7	58,2	67,5	19,0	18,8
Židikų sen.		14,4		68,4		17,2
Žlibinų sen.	27,5	15,8	57,4	67,6	15,2	16,6
Pagojūktų sen.	21,6	15,4	62,9	66,0	15,5	18,5
Slavikų sen.		15,8		64,7		19,5
Želvos sen.		12,1		63,3		24,6
Strūnaičio sen.	13,5	9,9	58,0	65,2	28,5	24,9
Paparčių sen.	21,0	14,7	55,1	62,6	23,8	22,6
Vištyčio sen.		14,1		64,0		22,0
Dubingių sen.	13,9	12,9	61,7	64,5	24,4	22,5
Naujosios Ūtos sen.	22,6	13,2	56,2	65,2	21,2	21,6
Čiobiškio sen.		12,4		65,6		22,0
Vadoklių sen.		12,0		66,8		21,2
Debeikių sen.		9,6		66,9		23,6
Užpalių sen.		12,3		61,2		26,5
Jurbarkų sen.	21,5	11,6	64,1	71,6	14,4	16,8
Vidieniškio sen.		11,3		62,5		26,2
Valkininkų sen.		11,5		62,7		25,8
Kražių sen.		12,3		65,2		22,5
Gaurės sen.	24,1	14,5	61,0	71,2	14,9	14,2
Antazavės sen.	17,7	15,0	61,1	65,5	21,2	19,4
Traupio sen.		11,7		62,7		25,6
Veisiejų sen.		12,0		64,2		23,8
Vilkyškių sen.		16,5		66,9		16,6
Vaiguvo sen.		16,6		67,3		16,1
Užvenčio sen.		15,5		65,3		19,2
Tytuvėnų apylinkių sen.		14,1		67,9		18,1
Pašvitinio sen.		12,2		67,4		20,4
Žvirgzdaičių sen.		12,5		67,5		20,0
Judrėnų sen.	23,7	16,5	59,4	65,6	16,9	17,9
Kriukų sen.		15,8		66,2		18,0
Liubavo sen.		16,0		64,3		19,7

SENIŪNIJA	Iki 15 m.		15–65 m.		Per 65 m.	
	2001	2012	2001	2012	2001	2012
Pačeriaukštės sen.		15,0		65,2		19,8
Dusetų sen.		8,8		68,9		22,4
Eržvilko sen.		10,9		69,6		19,5
Antalieptės sen.		12,6		63,5		23,9
Alantos sen.		11,1		63,0		25,8
Lygumų sen.		14,8		68,5		16,7
Svėdasų sen.		10,9		62,1		27,0
Kintų sen.		16,7		69,1		14,3
Notėnų sen.		13,2		68,0		18,8
Daujėnų sen.		11,6		68,4		19,9
Betygalos sen.		14,6		65,7		19,7
Panemunėlio sen.		11,0		62,8		26,2
Žadeikių sen.		14,8		69,0		16,2
Sužionių sen.		13,7		67,8		18,6
Lenkimų sen.		11,5		66,8		21,8
Batakių sen.		13,2		66,6		20,2
Švenčionių sen.		12,5		66,1		21,3
Pajevonio sen.		17,2		67,4		15,4
Pabaisko sen.		10,2		65,5		24,3
Šlavantų sen.		13,6		59,5		27,0
Kazlų Rūdos sen.		14,8		66,8		18,3
Sedos sen.		15,9		66,1		18,1
Giedraičių sen.		10,5		66,8		22,6
Gelvonų sen.		10,2		64,7		25,1
Žeimelio sen.		15,2		65,2		19,6
Vandžiogalos sen.		16,0		67,3		16,8
Miežiškių sen.		11,5		69,2		19,3
Gadūnavo sen.		13,1		70,2		16,8
Linkuvos sen.		17,0		65,6		17,4
Pastrėvio sen.		13,9		65,0		21,1
Žygių sen.		14,5		67,5		17,9
Stalgėnų sen.		15,4		66,0		18,6
Šiluvos sen.		14,1		64,1		21,7
Grinkiškio sen.		13,8		65,8		20,4
Nevarėnų sen.		17,1		64,9		18,0
Ariogalos sen.		13,2		65,6		21,2
Sudeikių sen.		11,1		66,6		22,3
Simno sen.		13,3		65,7		20,9
Jauniūnų sen.		15,4		67,0		17,5
Kruonio sen.		12,4		64,1		23,5
Kučių sen.		16,8		64,1		19,1
Pernaravos sen.		11,2		69,5		19,4
Kuktiškių sen.		11,2		65,0		23,8
RAT vidurkis:	14,4	12,8	56,6	65,5	28,7	21,7
Lietuvos vidurkis:	18,6	14,8	61,7	67,1	19,7	18,1

Šaltinis: 2001 m. – Gyventojų surašymų duomenys (Kaimo..., 2002–2003); 2012 m. – Lietuvos gyventojų registro pateikti duomenys.

* 2002 m. iš dalies Kaltanėnų seniūnijos teritorijos sudaryta Labanoro seniūnija. 2001 m. gyventojų surašymo metu jos dar nebuvo, todėl čia pateikiami mūsų ankstesnio tyrimo 2005 m. gauti duomenys.

4 lentelė. Mažiau palankios ūkininkauti seniūnijos, nepatenkančios į 19 MPŪT savivaldybes (Dėl žemės..., 2004)

Rajono savivaldybė	Seniūnija	Priklausymas RAT
Alytaus	Raitininkų	+
	Daugų	-
Druskininkų	Leipalingio	-
	Viečiūnų	-
Jonavos	Upininkų	+
	Dumšių	-
Kauno	Zapyškio	-
Kaišiadorių	Palomenės	+
	Kruonio	+
	Paparčių	+
	Nemaitonių	+
Klaipėdos	Dovilų	-
	Priekulės*	-
Prienų	Stakliškių	-
Raseinių	Šiluvos	+
Skuodo	Barstyčių	-
	Notėnų	+
Kazlų Rūdos	Jankų	+
Šakių	Lekečių	-
Vilkaviškio	Vištyčio	+
	Graižiškių	+
Kupiškio	Kupiškio	-
Panevėžio	Karsakiškio	+
Akmenės	Kruopių	+
Kelmės	Vaiguvos	+
	Užvenčio	+
	Kražių	+
	Šaukėnų	+
	Pakražančio	-
Radviškio	Šiaulėnų	+
Jurbarko	Viešvilės	+
Šilalės	Bijotų	-
	Bilionių	-
	Palentinio	+
	Kaltinėnų	-
	Kvėdarnos	-
	Laukuvos	-
	Šilalės kaimiškoji	-
	Tenenių	-
	Traksėdžio	-
	Upynos	-
	Žadeikių	+
Tauragės	Gaurės	+
	Batakių	+
	Lauksargių	-
	Žygių	+

Rajono savivaldybė	Seniūnija	Priklausymas RAT
Mažeikių	Sedos	+
Vilniaus	Buivydyžių	+
	Dūkštų	-
	Medininkų	-
	Sužionių	+
Biržų**	Pabiržės**	-
	Širvenos**	-
	Nemunėlio Radviliškio**	+
	Pačeriaukštės**	+
	Parovėjos	+
Pasvalio**	Pasvalio**	-
	Krinčino**	-
	Smilgių**	-

* potvynių užliejamos teritorijos

** intensyvaus karsto teritorijos

Anketų pavyzdžiai

Lietuvos socialinių tyrimų centras atlieka mokslo tiriamąjį darbą „Lietuvos retai apgyventos teritorijos ir jų gyventojai“.

Tikslas – atskleisti Lietuvos retai apgyventų teritorijų paplitimo, demografinius ir socioekonominius ypatumus bei raidos tendencijas. Norime sužinoti, koks yra tuštėjančios Lietuvos paveikslas, ir pateikti jį Lietuvos visuomenei.

Maloniai prašome atsakyti į žemiau pateiktus klausimus. Apklausa yra anoniminė, pavardės ir adreso nurodyti nereikia.

GYVENTOJŲ APKLAUSOS ANKETA

(..... savivaldybė), (.....seniūnija)

Respondento gyvenamoji vieta (gyvenvietė)

.....

1. Ar Jums patinka gyventi šioje seniūnijoje?:

L. patinka   Patinka   Nepatinka   L. nepatinka

2. Kas labiausiai Jums patinka seniūnijoje? (galimi keli atsakymai):

Patogi geografinė padėtis   Geri keliai ir susisiekimas   Gera ekologinė situacija, švari aplinka   Ramu   Geri žmonės   Čia mano tėviškė,
 Patinka viskas, Kita .....

3. Kas labiausiai Jums nepatinka seniūnijoje? (galimi keli atsakymai):

Per daug nuošalu,   Nėra darbo,   Blogi keliai ir susisiekimas   Bloga ekologinė situacija, nešvari aplinka,   Nesaugu,   Nėra ką veikti laisvalaikiu
 Nepatinka viskas

Kita .....

4. Ar Jus tenkina svarbiausių paslaugų įmonių ir įstaigų pasiekiamumas?

Tenkina   Netenkina, Kokių netenkina labiausiai?.....

5. Ar reikėtų, kad seniūnijoje daugėtų gyventojų?

- Turėtų daugėti Turėtų likti tiek pat Turėtų mažėti

6. Ar valstybė turėtų remti retai apgyventų teritorijų vystymą? Taip Ne

7. Kokia bendra ekonominė socialinė situacija seniūnijoje bus ateityje?

- Gerės Nesikeis Blogės

8. Ateityje Jūsų asmeninis gyvenimas: Gerės Nesikeis Blogės

9. Kokiai veiklai seniūnijos teritorija yra labiausiai tinkama?

- Žemės ūkiui, Miškų ūkiui, Pramonei, Poilsui ir turizmui, Gamtos išsaugojimui, Kita .....

10. Išvardinkite tris svarbiausias Jūsų seniūnijos socialines ekonomines problemas:

- 1.....
2.....
3.....

11. Kokių socialinės politikos priemonių labiausiai reikia Jūsų seniūnijai:

- 1.....
2.....
3.....

Neturiu nuomonės

12. Pagrindiniai Jūsų pragyvenimo šaltiniai:

- Pajamos iš žemės ūkio Darbo užmokestis Pensija Pašalpos Pajamos iš ūkinės veiklos, Kita (kokie?) .....

13. Kokiam socialiniam sluoksniui save priskirtumėte:

- Skurdžiam Vidutiniam Pasiturinčiam

14. Kaip pasikeitė Jūsų asmeninis gyvenimas / gyvenimo lygis per pastaruosius 5 metus?

- Pagerėjo Nepasikeitė Pablogėjo

15. Kokios perspektyvos jaunimui Jūsų seniūnijoje?

- L. geros Geros Patenkinamos Blogos L. blogos

16. Ar ateityje ketinate išvykti gyventi į kitą vietovę?

- Ne Taip **Jei taip, tai į:**

- Kitą vietovę seniūnijoje, seniūnijos centrą

- Kitą seniūniją savivaldybėje

- Savivaldybės centrą

- Kitą savivaldybę

- Lietuvos miestą, apskrities centrą

- Užsienį

Kita.....

Kokia svarbiausia išvykimo priežastis? .....

Lytis Moteris Vyras.

Amžius.....m.

Išsilavinimas:

- Pradinis

- Pagrindinis (7, 8, 9 kl.)

- Vidurinis

- Profesinis

- Aukštasis

- Kitas.....

AČIŪ UŽ ATSAKYMUS

APKLAUSOS DATA .....

LIETUVOS SOCIALINIŲ TYRIMŲ CENTRAS
RETAI APGYVENTŲ TERITORIJŲ IR JŲ GYVENTOJŲ TYRIMAS

Maloniai prašome atsakyti į žemiau pateiktus klausimus. Apklausą yra anoniminė, pavardės ir adreso nurodyti nereikia.

ŪKININKŲ APKLAUSOS ANKETA

(.....savivaldybė), (.....seniūnija)

Respondento gyvenamoji vieta.....
APKLAUSOS DATA .....

Lytis Moteris Vyras

Amžius.....m.

Profesinis pasirengimas:

- tik praktinė patirtis (neturiu spec. išsilavinimo), profesinė ž. ū. mokykla,
 aukštesnioji ž. ū. mokykla, ž. ū. technikumai, ž. ū. universitetas, akademija,
 Kitas.....

1. Jūsų ūkio dydis: iki 5 ha, 5–10 ha, 10–20 ha, 20–50 ha,
 > 50 ha

2. Jūsų ūkio žemė: Paveldėta iš tėvų (senelių), Perkelta iš kitos vietos,
 Pirkta, Kita .....

3. Ar sąlygos ūkininkauti Jums yra palankios?

l. palankios, palankios, vidutinės, nepalankios, l. nepalankios
Kodėl?.....

4. Kaip vertina savo žemės kokybę? gera, vidutinė, bloga

5. Ar žemės ūkis seniūnijoje yra pelninga veikla?

l. pelninga, pelninga, nuostolinga

6. Kam naudojate savo žemę?

ž. ū. veiklai, miškų ūkiui, rekreacijai, nenaudojama, kodėl?

7. Ar sutiktumėt savo žemę užsodinti mišku?

taip, didesnę dalį, mažesnę dalį, ne

8. Ar norėtumėt pakeisti gyvenamą vietą, išvažiuoti?

taip, ne, kodėl?.....

9. Koks Jūsų pagrindinis pajamų šaltinis?

ž. ū. veikla, darbas ne ž. ū., pensija ar socialinės išmokos, kita

10. Kokią Jūsų pajamų dalį sudaro pajamos iš ž. ū.?

< 25 %, 25–50 %, > 50 %

11. Kokią Jūsų pajamų dalį sudaro ES parama?

negaunu, < 25 %, 25–50 %, > 50 %

12. Jei negautumėt ES paramos, ar tęstumėt ūkininkavimą?

taip, tik iš dalies, ne

13. Kokią dalį pajamų investuojate į savo ūkį?

didelę dalį, nedidelę dalį, neinvestuoju, planuoju investuoti ateityje

14. Ar samdote darbuotojų savo ūkiui?

taip, ne; jei taip, tai kiek? .....žm.

15. Kokios problemos iškyla ūkininkaujant? (galimi keli variantai):

- Darbo jėgos trūkumas
 Darbo jėgos kokybė
 Žemės kokybė, mažas derlingumas
 Žemės trūkumas
 Žemės ūkio technikos trūkumas
 Valstybės ir ES paramos trūkumas
 Kitos: .....

16. Ar planuojate tęsti ūkininkavimą ateityje? taip, ne

17. Ar ateityje bus kam paveldėti, perimti jūsų ūkį?

taip, greičiau taip, greičiau ne, ne

Kiek dabar šeimos narių dirba ūkyje?.....žm.

AČIŲ UŽ ATSAKYMUS.

LIETUVOS SOCIALINIŲ TYRIMŲ CENTRAS
RETAI APGYVENTŲ TERITORIJŲ IR JŲ GYVENTOJŲ TYRIMAS

Lietuvos mokslo tarybos finansuojamas projektas (Nr. SIN-02/2012)
Duomenys bus naudojami tik mokslo tikslams

.....SENIŪNIJA

DATA .....

Gyventojų skaičius seniūnijoje 2012-01-01: ..... žm.

1. 2011 m. atvykusiųjų gyventi / išvykusiųjų skaičius: .....
žm./..... žm.

2. Bedarbių skaičius seniūnijoje: 2012-01-01 .....
žm.

3. Kiek iš turinčių darbą yra dirbančių ne seniūnijos teritorijoje, bet rajono centre ar kitur? ..... žm.

4. Kokia dalis dirbančių seniūnijos gyventojų užimta žemės ir miškų ūkyje (apytikriai)? ..... %

5. Kiek dirbančių gyventojų gauna valstybės ar savivaldybės socialinę piniginę paramą? ..... žm.

6. Ūkininkų ūkių skaičius seniūnijoje: 2012-01-01 .....

7. Ūkininkų ūkių dydis:

ūkių iki 5 ha skaičius: .....

5–10 ha .....

10–15 ha .....

15–20 ha .....

20–50 ha .....

> 50 ha .....

8. Kokios institucijos ir paslaugų įmonės yra seniūnijoje (skaičius)?

Mokykla (kokia?), kita švietimo įstaiga (kokia?) .....sk., ...
..... sk.

Kultūros įstaiga ..... sk.

Pašto skyrius ..... sk.

Banko skyrius ..... sk.

Vaistinė..... sk.

Medicinos įstaiga, ambulatorija ..... sk.

Parduotuvė ..... sk.

Kavinė, baras ..... sk.

Degalinė ..... sk.

Kitos (kokios?) :.....
.....

9. Kokios įmonės veikia seniūnijoje (išvardinkite svarbiausias)? .....

10. Kokie investiciniai projektai vykdyti seniūnijoje per pastaruosius 5 metus?

1.....

2.....

3.....

11. PAPILDOMI KLAUSIMAI:

11.1. Kokios pagrindinės Jūsų seniūnijos reto apgyvendinimo priežastys?
(atsakymą pabraukite, galimi keli atsakymai)

Istorinės, gamtinės (miškai, prastos žemės), politinės (neteisinga valstybės politika), ekonominės (mažai darbo vietų, nenašus žemės ūkis, trūksta valstybės paramos ir kt.), socialinės (trūksta socialinių paslaugų, socialinės paramos), nuošali padėtis, kitos (kokios?) .....

11.2. Mažas gyventojų tankumas seniūnijoje yra (atsakymą pabraukite) pranašumas ar trūkumas?

11.3. Ar reikia, kad gyventojų skaičius seniūnijoje didėtų? (atsakymą pabraukite)

Taip Ne

Jei taip, tai kodėl? .....
.....

11.4. Ar pagausėja sezoninių gyventojų vasarą, kiek (apytikriai)? .....
sk. arba .....%

11.5. Išvardinkite 3 pagrindines socialines seniūnijos problemas pagal svarbą:

1.....

2.....

3.....

Anketą užpildė: .....

AČIŪ UŽ ATSAKYMUS.

Projekto vadovas doc. dr. Vidmantas Daugirdas.

Tel. : 8 684 01712,

(8 5) 211 3777 (darbo)

vidmantas.geo@gmail.com

Vidmantas Daugirdas, Donatas Burneika, Edis Kriaučiūnas, Gintaras Ribokas,
Saulius Stanaitis, Rūta Ubarevičienė

Lietuvos retai apgyventos teritorijos

Monografija

Išleido

Lietuvos socialinių tyrimų centras

Spausdino

„Standartų spaustuvė“ (Dariaus ir Girėno g. 39, Vilnius)

Tiražas

300 egz.